

MAKALELER

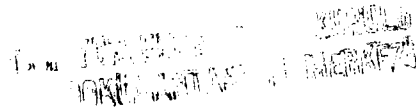
Başgil Ali Fuat , “Bizim De Diyeceklerimiz Var Dostlar” 1951, **Komünizme Karşı Mücadele Dergisi**.

Başgil Ali Fuat , “İrtica Yaygarası” , 1951, **Komünizme Karşı Mücadele Dergisi** .

Kayalı , Kurtuluş, “27 Mayıs Darbesi Üzerine Bazı Düşünceler”, **Tarih Ve Toplum Dergisi**, Mayıs 1994, Sayı,125.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, “Yakın Tarihimiz Üzerine Dikkatler” (21 Temmuz 1960, **Cumhuriyet**) **Tarih Ve Toplum Dergisi**, Mayıs 1994, Sayı,125.

Topçu Nurettin , “İnkılap-İrtica” 1951. **Komünizme Karşı Mücadele Dergisi**.



T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ESKİÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

PHRYGİA BÖLGESİNDEKİ ZEUS EPİTETLERİ

TEZİ HAZIRLAYAN
NECMETTİN ERAYDIN

DANIŞMAN
Prof. Dr. ÖMER ÇAPAR

ANKARA - 2002

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ESKİÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

PHRYGİA BÖLGESİNDEKİ ZEUS EPİTETLERİ

Yüksek Lisans Tezi

117698

Tez Danışmanı: Prof.Dr. Ömer Çapar



Tez Jürisi Üyeleri:

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Coşkun Özgünel



Prof. Dr. Mehmet Özaktürk



Tez Sınavı Tarihi

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

ÖNSÖZ.....I

GİRİŞ.....1

I. BÖLÜM

ANTİK ÇAĞDA GENEL ANLAMDA TANRI ZEUS.....16

I.I Sözcük Olarak Zeus.....16

I.II. Zeus'un İşlevleri.....16

I.III. Klasik Yazında Zeus'un Ortaya Çıkışı.....18

I.III.a.Homeros Destanlarında Tanrı Zeus.....18

I.III.b. Hesiodos'da Tanrı Zeus.....18

I.IV. Zeus Tapınım Alanları.....22

I.IV.a. Dağlar.....23

I.IV.b. Tapınaklar.....24

I.V. Anadolu'da Tanrı Zeus.....24

II.BÖLÜM

PHRYGIA BÖLGESİNDE ZEUS EPİTETLERİ

II. I. Zeus Abozenos (Αβοζηνος).....29

II.II. Zeus Alsenos (Αλσηνος).....31

II.III. Zeus Aezaniticus/Aizanon (Αιζανων)33

II.IV. Zeus Ampeleites (Αμπελειτης) / Ampelites (Αμπελιτης).....37

II.V. Zeus Ampelikos (Αμπελικος)39

II.VI. Zeus Anadotes (Αναδοτης).....39

II.VII. Zeus Andreas (Ανδρεας).....40

II.VIII. Zeus Anpeleites(Ανπελειτης).....40

II.IX. Zeus Antigonaos

(Αντιγοναος)/(Αντιγονειος)/(Αντιγονεος)/(Αντιγονιος).....41

II. X. Zeus Aouadios (Αουδιος).....42

II. XI. Zeus Asienes (Ασιηνης?).....44

II. XII. Zeus Bagaios (Βαγαιος).....44

II.XIII. Zeus Basilikos (Βασιλικός).....	46
II.XIV. Zeus Bennios(Βεννιος).....	47
II.XV. Zeus Biaderianos (Βιαδηριανός).....	51
II.XVI. Zeus Bronton (Ζεύς Βροντών).....	51
II.XVIII. Zeus Dagoutenos (Δαγουτηνός) / Dagoustes (Δαγουστής).....	56
II.XIX. Zeus Dionysos (Διονύσος).....	56
II.XX. Zeus Dios (Δίος).....	58
II.XXI. Zeus Eks Aules (ἐξ Αὐλῆς).....	58
II.XXII. Zeus Eukarpios (Ευκαρπιός) / Eukarpos (Ευκαρπος) / Epikarpos (Επικαρπος).....	59
II. XXIII. Zeus Euphranor (Ευφρανώρ).....	60
II. XXIV. Zeus Galaktinos (Γαλακτινός).....	60
II.XXV. Zeus Karpodotes(Ζεύς Καρποδοτής).....	61
II. XXVI. Zeus Kelaineus (Κελαινεύς).....	62
II. XXVII. Zeus Khryseos (Χρυσέος).....	63
II. XXVIII. Zeus Kikidiassenos(Κικιδιάσσηνος).....	64
II. XXIX. Zeus Ktesios (Κτησιός).....	64
II.XVII. Zeus Ktistes (Ζεύς Κτιστής).....	65
II.XXX. Zeus Laginos (Λαγινός).....	66
II. XXXI. Zeus Melenos (Μέληνος).....	67
II. XXXII. Zeus Moraldos (Μοράλδος).....	67
II. XXXIII. Zeus Neiketor Pater (Νεικητώρ Πατήρ).....	68
II. XXXIV. Zeus Neos (Νεός).....	68
II. XXXV. Zeus Orokhoreites (Οροχωρείτης).....	68
II. XXXVI. Zeus Pandemos (Πανδημός).....	70
II. XXXVII. Zeus Papas-Papias (Παπας/Παπίας).....	72
II. XXXVIII. Zeus Patrios (Πατριός).....	74
II.XXXIX. Zeus Petarenos (Πεταρήνός) / Petaraios (Πεταραίος) / Petareus (Πεταρεύς).....	74
II. XL. Zeus Phrygios (Φρυγιός).....	75
II. XLI. Zeus Rhymios(Ρυμιος).....	75

II. XLIII. Zeus Semantikos (Σημαντικός).....	75
II. XLII. Zeus Sarnendos (Σαρνενδος).....	76
II. XLIV. Zeus Sereanos (Σερεανος).....	76
II. XLV. Zeus Soter (Ζευς Σωτηρ).....	77
II. XLVI. Zeus Stodmenos (Στοδμενος).....	78
II. XLVII. Zeus Syreanos(Συρεανος).....	78
II. XLVIII. Zeus Telesphoros (Τελεσφορος).....	78
II. XLIX. Zeus Tetraos / Tetraoraios (Τετραω[ραιος]?).....	79
II. L. Zeus Thallos (Θαλλος).....	79
II. LI. Zeus Tylissou (Τυλισσου).....	80
II. LII. Zeus Thymelikos Eukhodotes (Θυμελικος Ευχοδοτης).....	81

III. BÖLÜM

PHRYGIA BÖLGESİNDE PERS ETKİSİ GÖSTEREN EPİTETLER

III.I. a. Ahura Mazda (Ορμαζδ).....	82
III.I.b Zeus Mazeus (Μαζευσ).....	84
III.I. c. Zeus Perses (Περσης).....	84

IV. BÖLÜM

PHRYGIA BÖLGESİNDE ZEUS İLE İLİŞKİLİ DİĞER KÜLTLER

IV.I Zeus? (Theos) Hypsistos (Υψιστος).....	88
IV.II. Tanrısı Netlik Kazanmamış Kültler.....	90

SONUÇ.....	95
ÖZET.....	104
ABSTRACT.....	105
LEVHALAR LİSTESİ.....	106
KAYNAKÇA.....	109
EKLER.....	126

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı Geçen Eser.

a.g.m. : Adı Geçen Makale.

A.Ü.D.T.C.F.T.A.Der. : Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırma Dergisi.

AA : Archäologischer Anzeiger.

ABSA : Annual of the British School at Athens.

AJA : American Journal of Archaeology.

AM : Athenische Mitteilungen.

Anad.U.Ans. : Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi.

ANRW : Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt.

AS : Anatolian Studies.

AST : Araştırma Sonuçları Toplantısı.

BCH : Bulletin de Correspondance Hellénique.

BE : Bulletin Epigraphique.

Bkz. : Bakınız.

BMC : A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum.

CAH : The Cambridge Ancient History.

CIG : Corpus Inscriptionum Graecorum.

çev. : Çeviren.

EA : Epigraphica Anatolica.

GBRS : Greek, Roman and Byzantine Studies.

IG : Inscriptiones Graecae.

Imhoof- Blumer, Gr. Mz. : F. Imhoof- Blumer, Griechische Münzen.

Imhoof- Blumer, Kl. Mz. : F. Imhoof- Blumer, Kleinasiatische Münzen.

JHS : Journal of Hellenistic Studies.

JÖAI : Jahreshfte des Österreichischen Archäologischen Institutes.

JRS : Journal of Roman Studies.

LIMC : Lexicon Iconographicum Mythologiae Graecae.

MAMA : Monumenta Asiae Minoris Antiqua.

Mionnet : T. E. Mionnet, Description de Médailles Antiques, Grecques et Romaines.

n. : Dipnot.

n: : No.

P.I.C.C.A : The Proceedings of the International Congress of Classical Archaeology.

PW : Pauly-Wissowa.

RE : Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft.

RECAM : Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor.

REG : Revue des Etudes Grecques.

RHR : Revue de l'Histoire des Religions.

RLA : Reallexikon der Assyriologie.

s. : Sayfa.

ss. : Sayfalar.

SEG : Supplementum Epigraphicum Graecum.

SERP : Studies in the History and Art of Eastern Provinces of the Roman Empire.

SNG : Sylloge Nummorum Graecorum.

SNG Cop. : Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, Copenhagen.

SNG VON AULOCK : Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Sammlung von Aulock.

Suppl. : Supplementum.

TAD : Türk Arkeoloji Dergisi.

TAM : Tituli Asiae Minoris.

trans. : Çeviren.

TTK : Türk Tarih Kurumu.

ZA : Ziva Ant.

ZPE : Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.

ÖNSÖZ

Hint-Avrupa kökenli ve genel anlamda hava olaylarının tanrısı kabul edilen Grek mitolojisinin baş tanrısı konumundaki Zeus'un gerek klasik yazındaki etkileri gerekse arkeolojik belgelerdeki yansımaları ile antik Grek uygarlığında oldukça önemli bir yer tuttuğu açıkça görülmektedir.

Böylesine önemli bir tanrı, eskiçağ dünyasında oldukça geniş bir alanda tapınım görmüş farklı sıfatlarla birlikte anılmıştır. Tanrının bu özelliği özellikle Hellenistik dönemde, dönemin koşullarına uygun olarak başka tanrılarla synkretik bir karaktere bürünmüş, siyasi amaca hizmette başat rol oynamıştır. Anadolu'nun kültürel ve sosyal yapılanmasına katkıda bulunarak gelişen kentselleşme olgusu içinde kültürel bütünleşmeye yardımcı olmuştur.

Şüphesiz ki, böylesi farklı sıfatlarla, farklı coğrafyalarda ve farklı zamanlarda karşımıza çıkan tanrı Zeus'u, bütün özellikleri ile incelemek oldukça zordur. Dolayısıyla araştırmamız sırasında, zaman darlığı göz önünde tutularak, çalışma alanı Phrygia bölgesi içerisinde belirli bir alan ile (Eskişehir, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak) sınırlandırılmak zorunda kalmıştır.

Zamansal sınırlama da arkeolojik bulguların çözümlenmesi sonrasında, kendiliğinden belirlenmiştir. Buna göre, tezimizde belirlediğimiz ve gruplandırmaya çalıştığımız epitetlerin geçtiği arkeolojik materyaller genel olarak M.Ö. II. y.y. ile M.S. IV. y.y. arasına tarihlenmektedir. Ancak klasik kaynaklarda yazılı olarak karşımıza çıkan bazı sıfatların, sözlü geleneğin bir ürünü olduğunu ve bu anlamda Arkaik dönemden çok daha öncelere gittiğini düşünmek yanlış olmayacaktır. Ayrıca tezimizin kapsamı içinde yer alan bölge, Phrygler'in ağırlıklı olarak varlıklarını sürdürdükleri bir bölge olması dolayısıyla başta Phrygler olmak üzere, diğer yerli Anadolulu unsurların Zeus kavramı üzerinde kimi etkiler yapabilme olasılığını da gözönünde bulundurarak kalıtsal inanç yansımalarını da yeri geldiğinde vermeye çalıştık. Bu noktada incelediğimiz bölgede siyasal ve kültürel yaşamda önemli bir uygarlık yaratmalarından dolayı Phrygler hakkında genel bilgi vermeyi de uygun gördük.

Yöntem konusunda bu zamansal ve coğrafi sınırlamaya bağlı kalınmaya özen gösterilmiştir. Ayrıca arkeolojik buluntular ve klasik eserler incelenerek epitetler

arasında sınıflandırmaya gidilmiş, böylece konunun daha anlaşılır olması sağlanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın esas hareket noktası Phrygia bölgesindeki Zeus epitetleri olduğu için, bölge dışında kalan Zeus epitetleri mümkün olduğunca ele alınmayarak, asıl amaçtan uzaklaşmaktan kaçınılmıştır.

Ayrıca terim bilim konusunda klasik kaynaklar temel alınmış, böylelikle yazım yanlışlıklarının olmaması hedeflenmiştir.

Son olarak bu çalışmanın planlanmasından sonuçlanmasına kadar her aşamasında emeği bulunan danışman hocam Prof. Dr. Ömer Çapar'a sonsuz şükranlarımı sunarım. Ayrıca Tez'e başlamak konusunda beni yüreklendiren Sosyolog Fatime Güneş'e, Almanca makalelerin çevirileri konusunda yardımları için Antropolog Handan Aydın'a ve Arkeolog Hüseyin Sabri Alanyalı'ya ve de usanmadan tezimin düzeltmelerine katkı sağlayan güzel insanlar Sanat Tarihçisi Ahmet oğuz Alp ile Tarih metodolojisi konusunda da gerekli alt yapıyı kazanmamda yardımlarını esirgemeyen Tarihçi Erkan İznik'e ve haritaların çizimleri konusunda emeği bulunan Tarih bölümü son sınıf öğrencisi Atilla Sert ile Sanat Tarihi Bölümü son sınıf öğrencisi Mithat Gür'e teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca uzun ve yorucu çalışma boyunca beni hem maddi hem de manevi anlamda destekleyen annem Melahat Eraydın'a ve çalışmam sırasında bana elinden gelen her türlü yardımı yaparak büyük bir özveri gösteren eşim Fatoş Eraydın'a teşekkür ederim.

Necmettin ERAYDIN, Eskişehir, 2002.

GİRİŞ

M.Ö. XII. y.y.'da Balkanlardan Anadolu yarımadasına girdiklerini bildiğimiz ve M.Ö. VIII. y.y.'da güçlü bir siyasal yapı oluşturan Phryglerin kökeni konusunda antik yazarlar çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan Herodotos şöyle demektedir: "Makedonyalılara göre Phrygialılar, Avrupa'da oturdukları zaman Bryg adını taşıyorlardı ve onların komşularıydılar. Asia'ya geçtikten sonra yurtları ile birlikte adları da değişmiştir"¹. Yine Strabo² ve Plinius³ da Bryg ya da Brig diye anılan Phryglerin, Herodotos'un da yukarıda dolaylı olarak değindiği gibi köken konusunda Thrak boylarından biri olduğunu belirtmektedirler. Stephanus Byzantinos da Bryx adlı Thrak boyunun İlyria yakınında oturan bir Makedon ulusu olduğundan sözeder⁴.

Phryglere ilişkin en eski bilgiler veren Homeros'un *İliada*'sında bu budunun başka Thrak boyları yanında Troia savaşına katıldıkları ve Troialılar safında çarpıştıkları bildirilmektedir⁵. Öte yandan, Herodotos'u izleyen coğrafyacı Strabo da göç hareketinin Troia savaşları öncesinde olduğu görüşündedir⁶. Ne var ki, Lydialı Xanthos tersi bir görüşle Phryg göçünün Troia savaşları sonrasında gerçekleştiğini öne sürmektedir⁷.

Gelenlerin Thrak kökenli olduğuna kuşku yoktur. Arkeolojik verilerde bunu doğrulamaktadır. Troia kazılarında VII a'nın kültür bakımından Troia VI'dan farklı olmadığı ve bu kültür tabakasının bir yangınla ortadan kalktığı önceden ortaya konulmuştur⁸. Öte yandan VII b katında ortaya çıkarılan buluntularda yumrulu ve özensiz yapılmış seramik parçalarının, Güneydoğu Avrupa'daki benzer örneklerinin var olduğu da bilinmektedir⁹. Ekrem Akurgal, Troia VIIa'nın tahribini gerçekleştirenlerin Phryglerin de içinde yer aldığı Trakya'dan Anadolu'ya sarkan boylar olduğunu söylemekle birlikte, Anadolu'da Phryg egemenliğinde kalmış Alişar, Boğazköy, Kültepe, Alacahöyük, Gordion gibi önemli şehirlerde ele geçmiş hiç bir

¹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 1991, VII; 73.

² Strabo, *Coğrafya: Anadolu*, çev. A. Pekman, İstanbul, 1987, VII; 3.2; VII; 25; XII; 3.20.

³ Plinius, *Naturalis Historia*, ed. H. R. Rackham (Loeb), London, 1947, V; 41.145.

⁴ Stephanus Byzantinos, *Ethnicorum quae supersunt*, ed. A. Meineke, Berlin, 1840, 186; 12.

⁵ Homeros, *İlyada*, çev. A. Erhat- A. Kadir, İstanbul, 1984, II; 862-863; III; 184-190.

⁶ Strabo, a.g.e., XII; 8.4; XIV; 5. 29.

⁷ Ö. Çapar, " Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu", *AÜDTCF.Derg.*, Ankara, 1987, s. 44, n. 2. Ayrıca bunun için bkz. Strabo, a.g.e., XIV; 5. 29.

⁸ C.W. Blegen, J.L.Caskey, M. Rawson, J. Sperling, *Troy: Excavations conducted by the University of Cincinnati, 1932-1938, IV*, Princeton, 1958, s. 142 vd.

Phryg buluntusunun M.Ö. 750'den önceye tarihlendirilemeyeceğini, gelenlerin nüfusça az ve göçebe yaşam sürdüklerini belirtmektedir¹⁰.

İlk gelen toplulukların Strabo'un da belirttiği gibi Troia ve civarını ele geçirdikleri daha sonra Sangarios (Sakarya) nehri kavsi ile Askania Gölü (İznik Gölü)'ne doğru dağıldıkları anlaşılmaktadır¹¹. Bu yayılım alanı daha sonraki süreçte güney ve doğu yönünde genişlemiştir. Phryglerin kendi istekleriyle mi yoksa diğer Thrak boylarının zorlamasıyla mı ya da Hititlerin zayıflamış yönetimlerinin eksikliklerinden yararlanarak mı Anadolu içlerinde rahatlıkla hareket ettikleri konusu açık değildir. Eldeki arkeolojik verilerden anlayabildiğimiz kadarıyla Anadolu içlerine doğru hızlı biçimde ilerledikleri gözlemlenmektedir. Çünkü M.Ö. XI. y.y.'da Beyce-Sultan Höyük'ünde karşımıza çıkan yangın tabakası ve başkentleri olacak Gordion'daki bulgular bunu doğrular niteliktedir¹². Gelen Thrak boylarından kimileri Lydia'da kalmış, kimileri de doğu yönünde ilerleyerek Kızılırmak yayı içlerine kadar yayılmışlardır¹³.

M.Ö. VIII. y.y.'da Phryg devletinin tam olarak sınırlarını çizmek oldukça zor olsa da tahminen en geçerli sayılan sınırlar kabataslak bugünkü İç Anadolu olmak üzere, Kızılırmak ve güneyde Konya ile Niğde bölgelerine kadar uzandığı düşünülmektedir. Ancak yine de kesin bir sınırlama yapmak zordur. Çünkü Phryglerin egemenlik alanları zaman içerisinde sürekli değişiklikler göstermiştir. Eğer bu noktada klasik dönemin ünlü coğrafyacısı Strabo'nun verdiği bilgileri temel alırsak,¹⁴ batıda Afyon'dan, doğuda Kappadokia'ya kadar uzanan sahayı Phryg ülkesi olarak tanımlayabiliriz. Yine Strabo'un verdiği bilgiler ışığında bölgenin en önemli şehirleri olarak Phrygia'nın başkenti Gordion, Ankyra, Kelainai ve Midas'ın şehri (Yazılıkaya) gösterilebilir¹⁵.

Veli Sevin çeşitli şehirlerdeki buluntulara göre Phrygia'yı 3 kültür bölgesine ayırmaktadır. Buna göre 1. Sakarya'nın batısı, Eskişehir, Afyon, Kütahya sahası yanı "Küçük Phrygia" bölgesi. Bu bölgenin en tanınmış şehirleri ise Aizonoi (Çavdarhisar-Kütahya), Kotyaeion (Kütahya), Dorylaeion (Eskişehir), Midaion ve

⁹ C. W. Blegen, a.g.e., s. 142 vd.

¹⁰ E. Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, İstanbul, 1999, s. 265.

¹¹ Strabo, *Coğrafya: Anadolu*, çev. A. Pekman, İstanbul, 1987, XIII; 4. 4-5.

¹² S.Lloyd, "Beycesultan Excavations", *AS*, c. VIII, 1958, s. 93.

¹³ V. Sevin, "Phrygler", *Anad.Uyg.Ans.*, c. II, İstanbul, 1982, s. 252.

¹⁴ Strabo, a.g.e., XII; 8. 1 - 2.

¹⁵ Strabo, a.g.e., XII; 8. 12 - 13.

Kadoi (Gediz): 2. Sakarya ile Kızılırmak arasındaki bölge. Bu bölgenin en önemli şehirleri, Gordion (Yassihöyük) ve Ankyra: 3. Kızılırmak yayının içi ve güneyi. Bu bölgenin de en tanınmış şehirleri, Boğazköy, Pazarlı, Alishar, Alacahöyük ve Kültepe'dir¹⁶.

Son yıllarda ise Antalya Elmalı bölgesinde belirlenen tümölüslerden elde edilen Phryg eserleri sonucunda Phryglerin güney sınırlarının Antalya'ya kadar uzandığı görüşü ortaya atılmıştır¹⁷.

Phryglerin erken dönemleri olarak adlandırabileceğimiz M.Ö. XII-VIII. y.y. arasında onların henüz konar-göçer bir konumda, merkezi bir idarenin henüz oluşturulmadığı bir evrede yaşadıkları kabul edilmektedir. Söz konusu yüzyıllarda Gordion dışında Phryglerin Kızılırmak nehrinin batısında ya da doğusunda varlıklarını doğrudan kanıtlayabilecek yeterli malzeme yoktur. Var olan kültür katmanları M.Ö. XIII. y.y. Hitit yerleşmesinin üzerine oturtulmuştur. Katmandaki buluntular da M.Ö. IX. y.y.'dan öteye uzanmamaktadır¹⁸. Maşat Höyük ve Alishar'daki buluntular da aynı sonuçları vermektedir¹⁹. Bu evreye kadar konar göçer bir topluluktan nasıl olup da tek bir kralın etrafında yapılandıkları henüz belirsizliğini koruyan bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Gordion'da (Yassihöyük) M.Ö IX. y.y.'da inşa edildiği anlaşılan kabartmalı orthostatlarla süslü binalara sahip çevresi surla tahkim edilmiş bir hisarın M.Ö. VIII. y.y. sonunda muazzam bir yapıya dönüşmesi Phryglerin yerleşik düzene yavaş yavaş geçtiğinin güzel bir kanıtıdır²⁰. Ancak Phryglerin yerleşik bir düzene geçişleri sanıldığı kadar kolay olmamıştır. Yer altından çıkarılan mezar yazıtlarına göre büyük toprak sahiplerinin oluşturduğu etkin bir soylular sınıfının devletin büyük ve dengeli bir krallığa dönüşmesine sürekli engel oluşturduğu görüşü ileri sürülmüştür²¹.

İ.Ö. XII. y.y.'dan itibaren Asur kaynaklarında adları anılan ve Tivratta Meşekh olarak geçen Muşkilerin Phryglerle aynı olduğu ileri sürülmüştür²². Muşkilerin kökenleri konusu henüz aydınlığa kavuşmamıştır. Kökenlerine dair ileri sürülen savlardan biri Kafkaslar yolu ile Anadolu'ya gelmiş bir Gürcü kolu olan Meşkilerin

¹⁶ V. Sevin, "Phrygler", *Anad. Uyg. Ans.*, c. II, İstanbul, 1982, s. 248.

¹⁷ R. Yıldırım, *Eskiçağda Anadolu*, İzmir, 1996, s. 125.

¹⁸ K. Bittel, *Hattusha. The Capital of the Hittites*, New York, 1970, s. 138.

¹⁹ T. Özgüç, *Maşat Höyük II*, Ankara, 1982, s.19 vd.

²⁰ T. T. Sivas, *Phryg Kaya Anıtları*, Eskişehir, 1999, s. 32.

²¹ Bordas-Laffont, *Dünya Tarihi Ans.:Antik Çağ*, c. I s. 376.

²² V. Sevin, a.g.e., s. 252.

akrabaları olduğudur. Diğer bir görüş ise Karadeniz dolaylarında yaşayan Moskhi ve Tibareni boylarıyla eşleştirilmeyi öngörmektedirler²³.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan bu iki topluluğun Halys (Kızılırmak) kıvrımı içinde Phryg boylarıyla birleşmiş olmaları olasılığı düşünülmektedir²⁴. Muşkilerin Phryglerden çok Taballara yakın bir kavim olduğu sanılmaktadır²⁵. Çünkü Tevrat'ta Meşekh (Muşki) ve Tubal (Tabal) kavimlerinin isimleri yan yana geçmektedir. Ancak gerek Phryglerin gerekse Muşkilerin hem ölü gömme hem de keramik yapma tekniklerinde büyük farklılıklar göze çarpar. Muşkiler Elazığ civarında oturmaktaydılar. Asur kroniklerinden elde ettiğimiz bilgilere göre XII. y.y. ile IX. y.y. arasındaki süreçte Asurluların, I.Tiglatpilaser (M.Ö.1112-1074) döneminden itibaren Asur Kralı 2. Tukulti Ninurta zamanına değin Yukarı Dicle vadisi'ne akınlar düzenlediği yıllıklardan anlaşılmaktadır²⁶. 2. Assurnasirpal (M.Ö. 883-859) saltanatının ilk yıllarında Kutmuhi ülkesine giderek Kutmuhi ile Muşki ülkelerini haraca bağladığı anlaşılmaktadır²⁷. Yıllıklardan Muşkilerin ve Tabalların isimleri ayrı ayrı geçmesi dikkati çeker²⁸. XII. y.y. sonunda Muşkilerin 5 kral tarafından yönetildikleri görülür. Tabalların da IX. y.y.'ın ikinci yarısında Asur kralı 3. Salmanassar (M.Ö.858-824) devrinde 24 krallı konfederatif bir görünümü vardır²⁹. Muşkiler büyük bir olasılıkla da Phryg Krallığı'nın Taballarla birlikte doğudaki kollarıydılar³⁰. Asur kroniklerinde Phryg adının geçmemesi şaşırtıcıdır. Ancak Midas ismiyle ilintili görülen Mita'nın varlığı ve Muşkili Mita şekliyle anılması Phryg - Muşki eşitliğini ya da en azından aynı boyun uzantıları olduğunu düşündürmektedir³¹.

Bu bağlamda ilk kez Hitit İmparatorluğu'nun en geç belgelerinde Pakhuwalı Mita ismiyle yine daha sonraki süreçte Asur Kralı II. Sargon (M.Ö. 721-709) zamanına ait kroniklerde karşımıza Mita adıyla çıkan Midas'ı Phrygleri tek bir yönetim altında toplayan kral olarak görüyoruz. Eusebios'un kroniğinden Midas'ın tahta geçiş tarihi

²³ V. Sevin, "Frygler", *Anad.Uyg.Ans.*, c. II, İstanbul, 1982, s. 252 .

²⁴ V. Sevin, a.g.e., s. 253.

²⁵ Ö. Çapar, " Phrygia Ve Demir Devrinde Anadolu", *AÜDTCF.Derg.*, Ankara, 1987, s. 47.

²⁶ Ö. Çapar, a.g.m., s. 48.

²⁷ V. Sevin, a.g.e., s. 252.

²⁸ V. Sevin, a.g.e., s. 253.

²⁹ Ö. Çapar, a.g.m., s. 50.

³⁰ V. Sevin, a.g.e., s. 254.

³¹ Phryg-Muşki /Mita- Midas eşitliği konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. O.W. Muscarella, " King Midas of Phrygia and the Greeks ", *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ankara , 1989, ss. 333-344.

M.Ö. 738'tir³². Söylenceye göre bu kişi Gordion şehrine isim babalığı yapmış Gordias'ın oğludur. Babası hakkında yeterli bilgilere sahip değiliz³³. Midas'ın kişiliği ile ilgili bilgiler de mitlere dayanmaktadır³⁴. Midas (Mita) doğu ve güneydoğu'da oynak bir siyaset çizmiştir. İlk komşuları olan Urartu Devleti Kralı I Rusa (Ursa) ve Tabal Kralı Ambaris ile ilerleyen Asur tehlikesine karşı bir güçbirliğine giderek Phryg devletinin sınırlarını Que (Kilikia)'nin kuzey sınırına kadar genişlettiğini görüyoruz. Kral gücünün zirvesinde iken yönünü batıya çevirmişti. Lydialılarla ve Greklerle dostça ilişkiler kurmuştu. Bunun bir göstergesi olarak Delphoi'deki Apollon tapınağına oymalarla süslü tahtını göndermişti. Ayrıca Kyme kenti kralı Agamemnon'un kızı ile evlenmesi³⁵ Kral Midas'ın Hellenlerle samimi bir ilişki sürdürmeye çalıştığını göstermektedir. M.Ö.VII. y.y.'a ait Gordion kentinde bulunan Grek seramikleri bunu doğrulamaktadır³⁶.

Asur'un yayılcı siyaseti sonucu Tabal toprakları işgal edilirken Kafkaslardan Anadolu platosuna doğru sarkmaya başlayan Kimmerler nedeniyle Midas Asurlularla ittifak yoluna gitmek zorunda kalmıştır. Kimmerler öncelikle Urartu Devleti kralı I Rusa (M.Ö. 735-714) ve daha sonra oğlu II Argışti (M.Ö. 714-684)'yi yenmişler, ilerleyen Kimmerleri II. Sargon da durduramayınca (M.Ö. 705) Phrygler Kimmer tehlikesiyle yalnız kalmışlardır. Savaşla ilgili hiç bir yazılı belge yoktur. Fakat Kimmerlerin Phryg başkenti Gordion'u yakıp yıktıklarına dair yangın izlerine rastlanmıştır³⁷. Kimmerlerin başkent Gordion'a girmeleri üzerine üzüntüsünden boğa kanı içerek intihar eden kral Midas'tan (M.Ö. 696/5) sonra devlet parçalanmıştır³⁸. Kral sülalesi Lydia kralı Alyattes zamanında (M.Ö. 690) yukarı Sangarios Vadisine doğru çekilerek varlığını bağımsız olarak korumuştur. Bu tarihten sonra da bir kaç beylik şeklinde Lydia kralı Kroisos'un Perslerle savaştığı M.Ö. 547/46 yılına kadar Lydialılara bağımlı bir devlet olarak varlığını

³² T. T. Sivas, *Phryg Kaya Anıtları*, Eskişehir, 1999, s. 33.

³³ F. Arrianos, *Anabasis*, ed. E.I. Robson (Loeb), London, 1929-1933, II; 3; M. J. Justinus, *Historiae*, ed. J. C. Th. Von Otto, Jena, 1842, XI; 7. 3-16.

³⁴ Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 1991, I.14; VIII.138 ; Midas'ın tarihi -mitik kişiliği ve genel bibliyografya için bkz.Lynn E. Roller, " The Legend of Midas " *Classical Antiquity*, 2/2, 1983, ss. 299-313; J.D. Hawkins "Mita", *RLA*, c. 8, 1993, ss. 271-273.

³⁵ Ö. Çapar, a.g.m., s. 57.

³⁶ V.Sevin, "Frygler", *Anad.Uyg.Ans.*, c. II, İstanbul, 1982, s. 255.

³⁷ Ö. Çapar, a.g.m., s. 54.

³⁸ S.Lloyd, *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Ankara, 1987, s 66.

korumuştur³⁹. Lydia kralı Kroisos'a sığınan son Phryg beyi Adrastös'un Midas'ın torunu olduğunu Herodotos anlatmaktadır⁴⁰. Daha sonra Lydia'nın egemenliğine giren Phrygia, bölgeye Persler geldikten sonra Persler tarafından Kappadokia, Paphlagonia ve Hellespontos'un da dahil olduğu Büyük Phrygia satraplığına bağlanmıştır⁴¹. Hellenistik dönemde de sık sık sınırları değişen bölge, Romalıların yönetimi altında yeniden sınırları belirlenmek suretiyle yeni bir yönetim birimi haline getirilmiştir. Phryg kültürel kimliğinin izleri Batı Roma hakimiyetinin sonuna (M.S. ca. 4.y.y.) bir başka ifadeyle Hristiyanlığın resmi din olarak İmparator Constantinus tarafından M.S. 324'de benimsenip, putperest inançların pratiklerine yasaklar koymasına kadar devam etmiştir⁴². Phryglerin etnik kökenleri gibi dilleri konusunda da farklı görüşler ileri sürülmektedir. Okunabilmekle birlikte henüz anlaşılmayan Phryg dilinden yazıtlar, kaya anıtları üzerinde birkaç satır kazınmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Phryg abecesinin Grek abecesinde olduğu gibi kökeninin Fenikelilere dayandığı, ilkel Grek yazınına ait yazıtlarda uygulanan "Bustrophedon" tekniğin Greklere Hitit hiyerogliflerinden Phrygler aracılığıyla geçtiği ve bu geçişin VIII. y.y. ortalarında Gordium kentinde olabileceğini ileri sürülmektedir⁴³.

Phryglerin flüt, zil ve başka müzik aletlerini buldukları da bilinmektedir. Dokumacılık konusunda haklı bir üne kavuştukları Greklerin halılarına "Tapetes" adını vermelerinden rahatlıkla anlaşılabilmektedir⁴⁴. Günümüzde de İtalyanca halıya "Tappeto", Almanca "Tape" denilmektedir. Zaten Latince "Phrygio" sözcüğünün "oya işleyen" anlamına gelmesi bunu doğrulamaktadır⁴⁵. Ayrıca, Phryg tekstili ile maden – özellikle altın işlemeciliğinin- ve ağaç işçiliğinin yanısıra dansçı kızlarının Hellen piyasalarında rağbet gördüğü ve taklit edildiği bilinmektedir⁴⁶.

Phryg uygarlığının biçim ve uygulamada çok yavaş hatta durağana yakın bir gelişme ve değişiklik göstermesine rağmen tarım ve hayvancılıkla uğraşan

³⁹ V. Sevin, "Frygler", *Anad.Uyg.Ans.*, İstanbul, 1982, c. II, s. 256.

⁴⁰ Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 1991, I; 35.

⁴¹ Xenophon, *Kyropaedia*, ed. T.E. Page (Loeb), London, 1960-1961, VII; 4. 16.

⁴² S. Mitchell, *Anatolia Land, Men and Gods in Asia Minor*, c. I, Oxford, 1993, s. 19-vd. Ayrıca Hristiyanlığın resmi din olarak tanınmasıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. K. Bihlmeyer- H. Tuchle, *I-IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık*, Çev. Antun Göral, Gürel Matbaası, İstanbul 1972, s. 64-vd.

⁴³ R. D. Barnett, "Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age", *CAH*, 3, Cambridge, 1967, s. 5-32.

⁴⁴ Bkz. "Tapetes" için, A. N. Γρανναρη, *Μικρός Θησαυρός*, c. 2, Atina, 1891, s. 2363.

⁴⁵ D.P. Simpson, *Cassell's Latin Dictionary*, New York, 1982, s. 575.

Phryglerin yazının kullanımıyla birlikte ticaretlerinde bir canlanmanın yaşandığı, tipik bir Anadolu kasabası görünümündeki başkentleri Gordion'da bulunan boyalı seramik, Urartu tarzı kazanlar, güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye bağlantılı fibulalarda hızlı bir artışın yaşanmasından anlaşılmaktadır⁴⁷.

Tüm bu verileri göz önüne aldığımızda Phrygia devletinin eskiçağ dünyası için çok stratejik bir noktada başka bir deyişle en eski ticaret yollarının kavşak noktasında kurulduğunu görmekteyiz. Perslerin ünlü "Kral Yolu" bu bölgeden geçmektedir. Daha genel anlamda söyleyecek olursak Ege uygarlıkları ile Doğu Anadolu, Suriye ve Mezopotamya arasındaki önemli ticaret yollarının Phrygia'dan geçtiğini söyleyebiliriz. Doğu ile batı arasında uzanan ticaret yolları hiç şüphesiz ki Phrygia'ya önemli bir avantaj sağlamıştır. Bütün bunların sonucunda batıda, batı Anadolu şehirlerinde, Ege adalarında ve Hellas'da (Yunanistan), doğuda ise Asur devleti ve Kuzey Suriye'de Phryg eserlerine rastlanmasının Phryglerin hem Batı hem de Doğu dünyası ile geniş çaplı bir ticarete bulunduğu bir göstergesi olduğu açıkça anlaşılmaktadır⁴⁸. Kısacası Phrygia esas gücünün büyük bir kısmını M.Ö.VIII. y.y.'da Anadolu'da karayolu ticaretinde önemli rol oynamasına borçludur.

Hititlerden sonra İç Anadolu'da ortaya çıkan siyasal boşluğu, ticaret yollarının avantajını da kullanarak iyi dolduran Phrygler, tahkimli kalelerde yaşayan, at yetiştiriciliğinde ileri, bölgenin doğal kaynaklarını çok iyi kullanarak ağaç işlerinde ustalaşan ve madenlerini iyi değerlendiren bir kültür geliştirmişlerdir.

Phryg toplum katmanlarını oluşturan sınıflar askerler, köylüler, tüccar ve esnaflardır. Mimarlıkta, seramik yapımında, dokumacılıkta, marangozculukta ve madencilikte oldukça usta olan Phrygler Grek sanatını da etkilemişlerdir. Her ne kadar siyasi anlamda yıkılsalar da kültürleri eskiçağ dünyasında çok uzun süre yaşamıştır⁴⁹.

Tarihsel varlıklarının önemi ve özgünlüğü iyi bilinen Phryglerin din yaşamı da tarihsel rolleri kadar önemli ve ilginçtir. Anadolu toprakları üzerinde siyasal ve

⁴⁶ E.Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, İstanbul, 1999, s. 265.

⁴⁷ J.G.Macqueen, *The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor*, s. 157-159.

⁴⁸ V. Sevin, "Phrygler", *Anad.Uyg.Ans.*, c. II, İstanbul, 1982, ss. 248-249.

⁴⁹ Phrygler hakkında yapılan genel araştırmalar için bkz: V. Sevin, "Phrygler", *Anad. Uyg. Ans.*, c. II, İstanbul, 1982, ss. 248-273. Bu çalışmanın sonunda geniş çaplı bir kaynakça yer almaktadır. E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul, 1988, ss. 191-195; E. Akurgal, *Phrygische Kunst*, Ankara, 1955, s. 112; V. Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 1999, ss. 188-208; Ö. Çapar, "Phrygia Ve

ekonomik varlıklarıyla arabulucu bir rol üstlendikleri açık olan bu budunun dinsel yaşamının çok tanrılılığı barındırmasını, sadece yerli Anadolu unsurlara bağlamanın olgulara tek yanlı bakmak kadar sakıncalı olduğunu düşündüğümüz için yukarıda da değindiğimiz gibi Phryglerin batı ile doğu dünyası arasındaki politik ve ekonomik arabuluculuk görevlerini toplumsal ve dinsel yaşamda da göstermiş olabileceklerini savlamak bizim açımızdan öngörülebilir bir olgudur hiç kuşkusuz. Çok tanrılı bir inanç sistemine sahip olan Phryglerin dinlerindeki en önemli ve temel tapınım hiç şüphesiz ki Ana Tanrıça kültüdür.

Kybele adıyla Phrygia bölgesinde ana tanrıçanın tapınımı konusunda yapılan derinlemesine araştırmalar tanrıçanın Anadolu köklerini yazılı kaynak bazında M.Ö. II. bin Asur Ticaret Kolonileri Çağı veya Kültepe Devrine kadar götürmektedir. Buna karşılık Kybele'nin ana tanrıça motifiyle daha yazısız devirlerde karşımıza çıktığı görülmektedir. Tapınımı Neolitik devirlere dek uzanmaktadır⁵⁰. Neolitik döneme tarihlenen kadın figürinleri ve idoller genelde bereket, özelde de toprağın verimliliğini içine alan bir düşünsel sistemin ürünüydü. Anadolu'da Ana Tanrıça idollerinin en yaygın örnekleri Çatalhöyük ve Hacılarda karşımıza çıkmaktadır.⁵¹ Asur Ticaret Kolonileri çağında Kusura ve Kültepe'de yaygınlaşarak Phrygler döneminde de doruğuna ulaşır⁵².

Geç Hititlerce kendisine Kubaba denilen tanrıçanın Hurriler'in Hepat'ıyla özdeşleştirildiği bilinmektedir⁵³. Kuzey Suriye'deki önemli bir Hitit yerleşim yeri olan Karkamış'taki kazılardan elde edilen bir tablette "Karkamış kentinin egemeni Kubaba" olarak söz edilmesi tanrıçanın kent koruyucusu yönünü ortaya koymaktadır⁵⁴. Romalıların hemen hemen bin yıl sonra M.Ö. 204 yılında Ana Tanrıça'ya ait Baitylos'un (Kutsal taş,tanrı barınağı) Romalılar tarafında Pessinus'tan (Ballıhisar) alınarak Roma'daki Victoria tapınağına, M.Ö. 191 de de Palatinum tepesinde senato kararıyla adına yaptırılan tapınağa yerleştirilme amacı,

Demir Devrinde Anadolu", *AÜDTCFDerg.*, Ankara, 1987; N. Kocaarslan, *Frygia Tarihi*, Konya, 1946.; B. Umar, *Phrygia*, İstanbul, 1982.

⁵⁰ S.Özbudun, *Ayinden Törene*, İstanbul, 1997, s. 97-vd.; Stylianos Alexiou, *Minos Uygarlığı*, İstanbul, 1991, s. 88 vd.; Sedat Alp, *Hittit Çağında Anadolu*, İstanbul, 2000, s. 30; J. G. Frazer, *Altın Dal. Dinin ve Folklorun Kökeni*, çev. M. H. Doğan, İstanbul, 1991.

⁵¹ K.Bittel, *Hattusha. The Capital of the Hittites*, New York, 1970, s. 152-vd.

⁵² T. T.Sivas, *Phryg Kaya Anıtları*, Eskişehir, 1999, s. 189.

⁵³ Ömer Çapar, "Anadolu'da Kybele Tapınımı", *AÜDTCF. Derg.* XXXIX/1-4, Ankara, 1979, s.197-vd.

⁵⁴ Ö.Çapar, a.g.m. s.197.

Hannibal ile yapılmakta olan savaşın getireceği felaketlerden Roma şehrini korumaya yönelikti⁵⁵. Vergilius'un Aeneis isimli destanında onun "lütufkar", "cömert", "besleyici" (Alma) ana niteliği göze çarpar⁵⁶. Tanrıça ile ilgili olarak ele geçen arkeolojik verilerin büyük bir kısmında onun başında surlu bir taç ile tahtında oturken ve önünde kutsal hayvanları aslan ya da panterle betimlenmesi "Kent koruyucu" kimliği yanında vahşi hayvanların egemeni (Potnia Theron) olduğunu da göstermektedir. Ayrıca tanrıça, bazen ayak topuklarına değin tamamen giyimli, iki saç örgüsü yüzünün iki yanından sarkmış, elinde tympanum veya patera (libasyon kabı) ile , dizlerinin bir, bazen iki yanında birer aslanla, zaman zaman yanında bir meşaleyle, bazen bir genç (Attis) ya da biri genç diğeri yaşlı iki figürle tahta oturur biçimde betimlenir⁵⁷.

Tanrıçanın Hitit tanrıçası Kubaba ve Hurri Tanrıçası Hepat ile özdeşleştirilmesine benzer bir synkretisma (karakter benzeşmesi) daha sonraki dönem içinde batıda Ephesos Artemisi ile de yapılmaktadır. Artemis tapınağının alınlığındaki "görünme penceresi" nin tanrıçanın epiphani (görünme), diğer bir deyişle Tanrıçanın görkeminin sembolik olarak somutlaşmasında ifadesini bulan görünme töreninin yüzlerce yıl öncesine dayanan bir gelenek olduğu, Anadolu, Suriye, Mezopotamya, Mısır'a değin köklerinin gittiği bilinmekle birlikte dinsel ayinlerinin etkisinin kuşaktan kuşağa aktararak Phryg devletinin tapınaklarından geldiği vurgulanmaktadır⁵⁸. Ayrıca, Artemis'in birkaç Anadolu lehçesinde Kybele için kullanılan Grekçe "Megale (Büyük)" sıfatını ve sembollerini taşımakla Magna Mater/ Büyük Ana Tanrıça olduğu belirtilmiştir. Ve Greklerin avcı tanrısından bu anlamda ayrılarak tanrıçanın kökeninin Hellas'ta değil doğuda aranması gerekliliğine değinilmiştir⁵⁹. Baalbek'teki Juppiter-Hadad çift karakterli kült eşleşmesinin, İskenderiye'de de aynı tapınak içinde Sarapis/Zeus Helios çift karakterli tanrıların ortak tapınım görmesinin ve ayrıca tapınaklarla kült imgelerinin benzeşmesinin, Ephesos Artemis'i ile Kybele arasında da olması olasılığı güçlüdür. Bu bağlamda Ephesos'ta da Artemis ile Kybele birleşerek çift karakterli tek bir tanrıça olmuştur

⁵⁵ Livius, *History of Rome*, ed. F. G. Moore (Loeb), London ,1971, XXIX; 14. 9-14 vd.

⁵⁶ Vergilius, *Aeneis*, çev.T.Uzel, Ankara,1998, X; 220.

⁵⁷ Ö. Çapar, " Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", *AÜDTCF. Derg.*, XXIX/1-4 , 1979, ss.176-177.

⁵⁸ Peter A. Clayton&Martin J. Price, *Antik Dünyanın Yedi Harikası*, çev. B. Avunç, İstanbul, 1999, ss. 84-85.

⁵⁹ Peter A. Clayton&Martin J. Price, a.g.e., s. 85.

savı gündeme gelmiştir⁶⁰. Bu sav'a, Ana Tanrıça kültünün Phryglerle Tabal Krallığı arasındaki kültürel alış-verişler sonucunda Karkamış-Tabal yoluyla Phrygia'ya geçmiş olması yönünde destekleyici nitelikte bir yaklaşım da getirilmiştir⁶¹.

Ana Tanrıça'nın Minos uygarlığında Rhea olarak tapınım görmesi, sahip olduğu özelliklere daha XV. y.y.'da Lykia, Karia, İonia Lydia da rastlanması⁶² Minos kültürel varlığı ile Küçük Asia'da yaşayan halklar arasındaki yakın akrabalık nedeniyle çok sıkı bir işbirliğini çağrıştırmaktadır. Lydia toprakları dahilinde Attis'in anası Ma olarak da tapınılan Kybele'nin ve Ephesos Artemis'inin Erken Hitit Döneminde Arinna kentinde sembolleri aslan, panter ve güvercin olan büyük bir güneş ve savaş tanrıçası olarak tapınım görmesi de tanrıçanın farklı zamanlarda bazen aynı bazen de farklı ama özü itibarıyla değişikliğe uğramadan tapınım gördüğünü göstermektedir⁶³.

Kybele, Phryglerin olduğu gibi Lydialıların da ulusal tanrıçasıdır. Oğlu ve genç aşığı Attis'in Lydia'da her hanedan değişiminde Atys, Sadyattes, Alyattes, Attales gibi bir takım theophor isimler alması tanrı Attis'in ve Anasının Lydialılar için önemini ortaya koyar. Tanrıçaya Grekler arasında çoğunlukla Phrygialı adı olan Matar Kubileia denilmiştir. Grekçe'de Kybeleia ya da Kybele olarak adlandırılmıştır. Lydialılarda özellikle Mermnadlar devrinde Kybebe,⁶⁴ ama çoğu zaman sadece Meter Oreia "Dağın Anası" şeklinde anılmıştır⁶⁵. Strabo Kybele'nin ismi ile ilgili ilginç bilgiler sunmaktadır; İda dağı (Kazdağı) çevresinde yaşayan Berekynth adındaki Phryg boyunun, Troialıların ve genel olarak tanrıça Rhea'nın orgiastik tapınımcıları olan Phryglerin tanrıçayı "Phrygialı Büyük Tanrıça", "Kybele", "Kybebe", "Agdistis", "Tanrılar Anası" gibi isimlerle onurlandırdıklarını söylemektedir⁶⁶. Strabo'nun da işaret ettiği gibi Orta Anadolu'da Ana Tanrıça'ya sıklıkla sadece Meter Theon (Tanrılar Anası) olarak hitap edilmiş ya da yerel bir yer adıyla ayırmışmıştır. Örneğin, Galatia'da Imruragene, Silandene, Quadatrene, Andeirene,

⁶⁰ Peter A. Clayton & Martin J. Price, a.g.e., s. 88.

⁶¹ Ömer Çapar, "Anadolu'da Kybele Tapınımı", *AÜDTCF. Derg.*, XXXIX/1-4, 1979, s.201.

⁶² S. Alexiou, *Minos Uygarlığı*, İstanbul, 1991, s. 88.

⁶³ S. Alexiou, a.g.e., s. 88-89.

⁶⁴ Z. Taşlıklıoğlu, *Tanrı Apollon ve Anadolu ile Münasebeti*, İstanbul, 1954, s. 49.

⁶⁵ W. Burkert, *Ancient Mystery Cults*, London, 1997, s. 19.

⁶⁶ Strabo, *Coğrafya: Anadolu*, çev. A. Pekman, İstanbul, 1987, X; 3, 12; X; 3, 15.

Plitandene; Lidya’da, Plastene, Sipylene, Aliene ya da Tarsene gibi. Bazen de tapınım gördüğü dağdan ismini almıştır: İdaea, Dindymene, Sipylene gibi⁶⁷.

Kybele sadece dağların, ormanların ve içindeki vahşi hayvanların anası değil; aynı zamanda su pınarlarının ve nehirlerin da anasıydı. Lydia ve Phrygia’da “Ma” ya da “Amma” epiteti ile görülen tanrıçayı Ramsay, Maiandros ve Skamandros nehir isimleri ile ilgili göstermektedir⁶⁸.

Tanrıçanın yanında görülen delikanlı betiminden onun hem oğlu hem de genç aşığı Attis ya da diğer bir ifadeyle Ates olduğu anlaşılmaktadır⁶⁹. Attis bilindiği üzere bir bitki tanrısıdır. Söylencesi ve törenleri yoruma açık olmakla birlikte Phrygia Pessinus’undaki yaygın tapınımı gerek Anadolu’nun Phrygler sonrası toplumlarında gerekse Grek ve Roma’nın dinsel ve toplumsal yaşamında derin izler bırakacak denli kuvvetli olmuştur. Bitkilerin kışın ölümü ve baharda yeniden canlanışını konu alan mitlerin kökeni bilindiği üzere Mezopotamya ve Mısır’a kadar gitmektedir. Sümerlerde İnanna ile Dumuzi (Tammuz), Babil’de Adonis ile Astarte, Mısır’da İsis ile Osiris söylenceleri hep aynı temayı işlemektedir. Attis ile Kybele’ninki de bundan farklı değildir. Pessinus’taki tanrıçanın kült merkezinde hizmette bulunan rahiplere Roma’da genel olarak Attis adının verilmesi ve her yıl bahar geldiğinde adına şenlikler düzenlenmesi, ürünün bereketini artırmaya yönelik çabalar olarak görülmelidir. Phrygia bölgesi bu anlamda bir açık hava tapınağı şeklinde Kybele’ye adanmış bir çok kaya anıtını barındırmaktadır⁷⁰.

Tanrıçanın Anadolu’daki en önemli kült merkezi hiç kuşkusuz Pessinus olup Strabo’nun da belirttiği üzere rahip kralların yönetiminde teokratik bir kent devleti görünümü sergiliyordu⁷¹. Burada Kybele’nin siyah meteor bir taşla simgelenen kültü yer almaktaydı. Hellenistik dönemde tapınak dinsel olduğu kadar politik olarak da önem kazanmış, yerel tapınımcıların olduğu gibi hem Attalosların hem de Galatların dikkatini çekmiştir. Tapınağın bilinen en meşhur ziyaretçisi M.S. 362’de Perslere

⁶⁷ Strabo, a.g.e., XII; 5, 3; S. Mitchell, *Anatolia Land, Men and Gods in Asia Minor*, c. II, Oxford, 1993, s. 19-20.

⁶⁸ W. M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, Oxford, 1895-1897, s. 32-133.

⁶⁹ Ö. Çapar, “Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı”, *AÜDTCF. Derg.*, XXIX/1-4, 1979, s. 178.

⁷⁰ Bölgede Kybele tapınımı ile ilgili olarak bir çok detaylı çalışma yer almaktadır. Örneğin, M.J.Vermaseren’in *Corpus Cultus Cybelae Attidisque, Asia Minor*, I, Leiden, 1987; C. H. E. Haspels, “Relics of a Dionysiac Cult in Asia Minor”, *AJA*, 285, 1962; Ö. Çapar, “Anadolu’da Kybele Tapınımı”, *AÜDTCF. Derg.*, c.29, 1-4, Ankara, 1979; S. Gasparro, *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, Leiden, 1985; T. T. Sivas, *Phryg Kaya Anıtları*, Eskişehir, 1999.

karşı seferi sırasında Pessinus'a dolaşık bir yoldan ziyarette bulunmuş olan İmparator Julianus Apostata'dır İmparator burada Ana Tanrıça'nın baş rahibeliğini yapan Kallikseine'ye bir de mektup yazmıştır⁷².

Phrygia'da tapınım gören bir başka tanrısal varlık da Men idi. Tanrı Men Orta Anadolu'nun her yerinde tapınımı olan bir tanrıydı. Paralar ve kabartmalar üzerinde genellikle bir Phryg külahı ve peleriniyle, omuzlarının arkasında yükselen bir ay, bir çam kozalağı taşıırken ve sıklıkla bir horozla betimlenmiştir. Çoğu defa yükselen bir ay'la tanınmaktadır⁷³. Kült merkezi Anadolu'nun pek çok yerine dağılmıştı. Pontus Kabeira'da Pharnakes'in Men Tapınağı vardı⁷⁴. Laodikeia ile Karura arasında çok saygı duyulan Men Karus Tapınağı⁷⁵ bulunuyordu. Merkezi Lidya'da tanınmış tapınakları vardı ve önemseniyordu. Sıklıkla orada Anaeitis ya da Artemis Anaeitis ile birlikte anılıyordu⁷⁶. Onun köylerdeki tapınakları otoritenin esas odağıydı ve tanrıların yargıları doğrudan sakinlerinin yaşamlarını yönetiyordu. Anadolu'da onun en önemli konutu Pisidia Antiokheia'sındaki (Yalvaç) Men Askaenos tapınağıydı⁷⁷. Burada o, koloninin baş tanrısı Patrios theos (baba tanrı) diye selamlanıyordu. Strabo'ya göre iki tapınağı vardı. Biri şehrin yakınında, diğeri ise kentin içinde. Tapınaklardan ilki şehir merkezinden yaklaşık 4 km güneydoğuda bulunan Karakuyu adındaki bir tepelikte, diğeri ise Sağır'daki "Xenoi Tekmoreioi karargahlarıyla özdeş olmalıdır. Kült alanı M.Ö. II. y.y.'ın ikinci yarısında inşa edilen iki tapınağı içine almaktadır. Men'in bizzat tapınağı hermogenik tarzda inşa edilmiş bir ion binasıydı. Çevresi temenosla kaplıydı. Tapınanlara ziyafet vermek için tasarlanmış yirmi kadar oikoi ya da ev vardı ve ayrıca festival zamanı oyunların oynanması için küçük bir stadium yer alıyordu⁷⁸. İçinde ve dışında tanrının adının yazılı olduğu ya da adsız pek çok adak yazıtı mevcuttur⁷⁹. Men Askaenos kültü kent sınırları dışına taşarak Aphrodisias'da, Eumeneia'da, Sebaste'de, Phrygia'daki Appola kentinde, Laodikeia Katakekaumene'de adak yazıtlarında kendini göstermiştir. Yine koloniyle uyum bağlarından yararlanan Antiokheia'nın doğu

⁷¹ Strabo, *Coğrafya: Anadolu*, çev. A. Pekman, İstanbul, 1987, XII; 5. 3.

⁷² S.Mitchell, *Anatolia Land, Men and Gods in Asia Minor*, Oxford, 1993, c. II, s. 20.

⁷³ A.Erzen, "Ay Tanrısı Men'in Adı Ve Menşei Hakkında", *Belleten*, c. XVII, Sayı 65, s. 6.

⁷⁴ Strabo, *Coğrafya: Anadolu*, çev. A. Pekman, İstanbul, 1987, XII.3.31.

⁷⁵ Strabo, a.g.e., XII; 8. 20.

⁷⁶ A.Erzen, a.g.m. s. 9-10.

⁷⁷ S.Mitchell, a.g.e., s. 24.

⁷⁸ S.Mitchell, a.g.e., s. 24.

⁷⁹ A.Erzen, a.g.m., s. 1, n. 2.

komşusu olan Pappa Tiberiopolis paraları üzerinde de Men Askaenos tipleri betimlenmiştir⁸⁰.

Tanrı Men pek çok başka yerel kılıklarda görünmüştür. Phrygia'nın merkezi platosunun bu tanrıya ilişkin yazıtları, bir kentin ya da yerleşim yerinin adıyla ilintili dir ve bu tür yazıtlardan oluşmaktadır. Örneğin: Men Andranenos (Andreaslı?/ Andranalı Men), Men Gaineanos (Gainealı Men), Men Selmeanos (Selmealı Men) gibi⁸¹. Roma dönemine tarihlenebilecek bir Men tapınağı Sergii Paulli'nin mülkünden sorumlu azatlı bir kişi tarafından inşa edilmiştir⁸². Konya yakınında bulunan bir kabartmalı bir sunak Vindialı tanrı Theos Ouindios'a adanmıştır ve Asia Hadrianoupolis'inden bir yurttaş tarafından dikilmiştir. Sunak, Men'i külahlı ve hilalli göstermektedir. Ancak Ouindios epiteti bir Kelt yer ismi olan Vindia'yı anımsatmaktadır. Bu yerleşim yeri Ankara ile Pessinus arasındaki Antoninus yolu yakınındadır. Tam olarak eski Phryg başkenti Gordium civarındadır. Vindia tanrısı Men'in ilkin Gordium tanrısı olmuş olduğu sonucunu çıkarmak yerinde görünmektedir. Bu da onun tapınımını Phryg devleti zamanına kadar geriye götürebilir. Bu nedenle ona yerel tapınaklarda bölgenin her tarafında tapınılmıştır. Kültü Ana Tanrıçanın kine benzer ve yayılım alanı Phryg halkından başka Pisidia'nın yüksek yerlerinde ve Lykaonia ovasında görülmektedir. Tatta (Tuz Gölü) Gölü'nün batısıyla birleşen güneydoğu Phrygia ve Lykaonia'nın ıssız steplerinde hem gök tanrısı hem de mezarların zarar görmemesi için yeraltı tanrısı olarak yalvarılmıştır⁸³. Pisidia'da bir Men kabartması Vasada mevkiindeki Bostandere'de bulunmuştur⁸⁴. Men sikkelerde ve bir Tymbria da yazıtında ortaya çıkar⁸⁵.

Eski çağ tarih yazarlarından Herodotos Lydialıların mitik krallarını tanrı Manes'e bağlamaktadır⁸⁶. Aynı şekilde Ramsay de tanrı Men'in eski Phrygce Manes olduğunu, Phrygia'nın Hellenleşmesi sürecinden sonra Grekçeleşmiş şeklinin Men olarak kaldığı ileri sürmektedir⁸⁷. Sonraki Roma kolonizasyonu sürecinde Pisidia Antiokheia'sındaki ünlü Men tapınağında ele geçen sikkelerden tanrının adının Latince

⁸⁰ S.Mitchell, a.g.e., s. 25.

⁸¹ S.Mitchell, a.g.e., s. 25; A.Erzen, a.g.m. s. 6- vd.

⁸² S.Mitchell, *Anatolia Land, Men and Gods in Asia Minor*, Oxford, 1993, c. II, s. 25.

⁸³ S.Mithell, a.g.e., s. 25; A.Erzen, "Ay Tanrısı Men'in Adı Ve Menşei Hakkında", *Belleten*, c. XVII, Sayı 65, s. 8.

⁸⁴ S.Mithell, a.g.e., s. 25.

⁸⁵ S.Mithell, a.g.e., s. 26.

⁸⁶ Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 1991, I; 94.

karşılığı Mensis olarak görülmektedir⁸⁸. Tanrıyla ilgili arkeolojik bulguların yoğun olarak Phrygia'da bulunması ve betimlerine dayanarak tanrının bir Phryg ay tanrısı olduğu araştırmalar sonucunda ortaya konulmuştur⁸⁹.

Ay tanrısı Men'i zaman zaman bir Thrak ve Phryg güneş tanrısı olan Sabazios'la yan yan gösteren kabartmalar Pisidia ve dolaylarında görülmekle birlikte Lidya'da da Anaeitis ya da Artemis Anaeitis ile birlikte görülmesi Phryglerin doğa güçlerini önemseyerek onları kişileştirmekte hiçbir sakınca görmediklerini ortaya koymaktadır⁹⁰. Tanrı Men'in kökeninin, Anadolu'nun Hellenleşmesi sürecinden önce Anadolu topraklarında olduğuna ilişkin Herodotos kaynaklı bilgi⁹¹ ile Thrakia'da tanrının varlığını kanıtlayabilecek bilgilerin yetersiz kalması⁹² ve Phrygler öncesinde Hititlerde Ay tanrısı Arma'nın Yazılıkaya, Malatya, Karkamış kabartmalarındaki tasvirlerinin Phryg dönemindeki Men'in tasvirlerine çok benzemesi⁹³ Ay tanrısının vatanını Anadolu ve Önsasyaya götürmektedir. Bilindiği gibi Mezopotamya'nın sami halkları da Hititlerin Arma'sına Sin adıyla tapıyorlardı.

Tanrı Men Phryg kıyafetleri olarak kabul edilen külah, yüksek kemerli gömlek, manto ve tozluk giymiş olarak betimlenmiştir. Daima sakalsız çoğu kez omuzlarına kadar uzun saçlı genç bir adam olarak gösterilmiştir. Çoğu zaman sağ elinde bir çanak veya çam kozalağı, yahut güç sembolü olan küreyi ya da Nike'yi tutar, öteki eliyle bir mızrağa dayanmaktadır⁹⁴. Küçük Asya sikkelerinde Men sık olarak bir at üzerinde gösterilmiştir⁹⁵. Birçok kabartma ve sikkeler Men'i ayağını bir boğa başı üzerine basmış veya yanında bir boğa başı ile göstermektedir. Ayrıca Horoz üzerinde yada horoz yanında iken tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerinde en dikkati çeken şey bir Phryg külahı takması ve omuzların ardında hilal ile genç bir erkek olarak gösterilmesidir. Horoz ve boğadan başka aslan da Karia, Lydia ve Pisidia sikkelerinde tanrının atribütü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da tanrının vahşi hayvanlara hakim

⁸⁷ W.M.Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, Oxford, 1895-1897, ss.169, 294.

⁸⁸ F. Imhoof-Blumer, *Kleinasiatische Münzen I*, Wien, 1901, s. 359, no: 12.

⁸⁹ Konu ile ilgili tartışmalar ve geniş bilgi için bkz. A.Erzen, "Ay Tanrısı Men'in Adı Ve Menşei Hakkında", *Belleten*, c. XVII, Sayı 65, s. 2, n. 4.

⁹⁰ A.Erzen, "Ay Tanrısı Men'in Adı Ve Menşei Hakkında", *Belleten*, c. XVII, Sayı 65, s. 9.

⁹¹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 1991, I; 94, IV; 45.

⁹² A.Erzen, a.g.m., s. 3.

⁹³ A.Erzen, a.g.m., s. 4.

⁹⁴ A.Erzen, a.g.m., s. 5.

⁹⁵ A.Erzen, a.g.m., s. 6.

bir tanrı olduğunu düşündürmektedir. Betimlerinin bazısında çifte balta da taşımaktadır⁹⁶.

Tanrının epitetleri Men Askaenos, Tyrannos(hükümdar, efendi), Menotyrannos(hükümdar,efendi Men), Khthonios(yer, toprakla ilgili), ve Katakthonios(yeraltı ile ilgili) olarak görünmektedir. Ölülerin ve mezarların koruyucu tanrısı olduğu Pisidia, Lykaonia, İsaoria'daki yazıtlardan anlaşılmaktadır⁹⁷. Ayrıca Theos Epekoos(yakarılara kulak veren), Megas(büyük), Ouranios(gök), Epiphanes (görmek, yüce) ünvanları yanında Attaleia ve Anaboura'da Phosphoros (ışık saçan), Antiokheia'da Hemontheos Patrios(önder baba) diye tanımlanmıştır. Phrygia ve Lydia'daki kitabelerde de Horophylax (dağların bekçisi), Hosios kai Dikaïos (kutsal ve adil), Soter (kurtarıcı) gibi unvanlar yakıştırılmıştır. Bunlardan başka Grekçe eril tekil genitive şekliyle türetilmiş ve olasılıkla Men tapınaklarının inşasını yapan kişiler olduğu anlaşılan ünvanlar da bulunmaktadır. Örneğin; Men Pharnakou, Men Karou, Men Tiamou, Artemidorou gibi. Ayrıca tanrının bulunduğu yere göre isim aldığını görmekteyiz, Askaenos,Kamareites, Kaualenos,Labanes, Andonenos vb. gibi ⁹⁸.

Tanrının zaman zaman Attis ile , Sabazios ve Anaeitis ya da Artemis Anaeitis ile bir arada görülmesi üzerine çeşitli yorumlamalar yapılmakla birlikte bu olsa olsa synkretizmden öteye gidemez. Mezopotamya'daki Şamaş ile Sin arasındaki ilişkiye benzer bir ilişki hemen hemen Men ile Sabazios arasında da bulunmaktadır⁹⁹.Ancak Strabo eserinde Men'in Albania'da (Arnavutluk) Selene adıyla tapınım gördüğünü söyleyerek tanrının varlığını Avrupa topraklarına taşımaktadır .¹⁰⁰

Görüldüğü gibi Phrygler din yaşamında çeşitli dinsel inanç ve pratikleri birlikte yaşatmışlar ve benimsemişlerdir.Benzer eğilim bölgedeki Zeus kültüründe karşımıza çıkmakta ve en az bunlar kadar önemli görülmektedir.

⁹⁶ A.Erzen, a.g.m., s. 6.

⁹⁷ A.Erzen, a.g.m., “ Ay Tanrısı Men'in Adı Ve Menşei Hakkında”, *Belleten*, c. XVII, Sayı 65, s. 8.

⁹⁸ A.Erzen, a.g.m., s. 8-9

⁹⁹ A.Erzen, a.g.m., s. 13.

¹⁰⁰ Strabo, *Coğrafya: Anadolu*, çev. A. Pekman, İstanbul, 1987, XII; 3. 31.

I. BÖLÜM

ANTİK ÇAĞDA ZEUS

I. I. Zeus'un Kökeni

Zeus'u Hint-Avrupa kökenli bir tanrı olarak düşünebiliriz. Çünkü etimolojik olarak tanrı ile ilişkili ad ve sıfatlar Hint-Avrupa dillerinde kanıtlanmıştır¹⁰¹. Bu sözcüğün kaynağında olan “div-” kökü aslında “v” ile değil de en eski Grekçede bulunup sonraları abecedden silinen “digamma” harfiyle yazılırdı. Bu nedenle Yunanca'da “zeu-” ve “di-” olarak iki biçimde belirmiştir. Pers ve italik ulusların dillerinde, sonradan da Latince ve Latince'den gelme dillerde bu kök “zeu-”, “dyeu-”, “dieu-”, “diu-” diye kendini göstermiştir. Bir çok ad ve sözcük türeten bu isim¹⁰² tüm alametlerine uygun olarak gün ve gökyüzünü işaret eder. Bu da Zeus'un neden hava olayının ve gökyüzünün tanrısı olarak görüldüğünü açıklamaktadır¹⁰³. Aşağıda daha ayrıntılı göreceğimiz gibi, tanrının doğa karşılığı Homeros'un da belirttiği gibi tarih çağlarından beri Greklerde “gök” tanrısıdır ve özellikle “fırtına”ların tanrısıdır. Çünkü parlayan şimşek ve çatırdayan yıldırım onun en karakteristik özelliğidir¹⁰⁴.

Zeus ismi Hellas'da, Knossos ve Pylos'ta ele geçen Linear B tabletlerinde ortaya çıkmaktadır. Her iki yerdeki metinler tanrıya sunulardan bahsetmektedir.¹⁰⁵ Zeus ve Dionysos'un isimlerinin yer aldığı benzer bir tablet Girit'te Khania'da da bulunmuştur¹⁰⁶.

I. II. Zeus'un İşlevleri

Zeus hava olaylarının tanrısıdır¹⁰⁷. Bu işlevi doğrudan gökyüzüne hakimiyetiyle ilişkilidir. Yağmuru yağdıran, göğü gürleten, şimşegi çakıp savuran Zeus'tur. Öyle ki “yağmur yağmak” diye bir fiil vardır ve onun öznesi Zeus'tur. *Zeus hwei* (Zeus yağıyor) denir¹⁰⁸. Homeros destanlarında “Bulutları devşiren =

¹⁰¹ W. Schindler, *RE*, Suppl. XV, 1978, ss. 999-1001.

¹⁰² Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1989, s. 321.

¹⁰³ W. Hiller von Gaertringen, *RE*, Suppl. XV, 1978, ss. 1001-1009.

¹⁰⁴ M.P. Nilsson, *Geschichte der Griechischen Religion*, c. I, 1955, s. 391.

¹⁰⁵ W. Hiller von Gaertringen, a.g.m. s. 1001.

¹⁰⁶ E. Hallager - M. Vlasakis - B.P. Halleger, *Kadmos*, 31, 1992, s. 76.

¹⁰⁷ H. Schwabl, “Zeus. Nachträge”, *RE*, Suppl. XV, 1978, s. 1009-1044

¹⁰⁸ Homeros, *İliada*, çev. Azra Erhat-A. Kadir, İstanbul, 1988, XII, 25: “Zeus da boyuna yağmur yağdırdı durdu.”

Νεφελεγετερα ” , Zeus adına en çok eklenen kalıp bir participiumdur ¹⁰⁹. Zeus gerçekten de “gök”tür, gök tanrısıdır, gökle ilgili doğal güçlerin hepsini kişiliğinde toplayan varlıktır. Işık, aydınlık, bulut, gök gürlemesi, şimşek ve yıldırım Zeus’un egemenliği altındadır¹¹⁰. Bu hakimiyet Kronos oğulları tarafından dünyanın paylaşılmasında kendisine düşmüştür. Babalarını ortadan kaldırdıktan sonra yeryüzü egemenliğinin paylaşılması konusunu Homeros’ta tanrı Poseidon şöyle aktarmaktadır ¹¹¹: “...Rhea doğurdu Zeus’u, beni, ölümlere hükmeden Hades’i, dünya üçe bölündü, üçümüz de aldık payımızı, kura çekildi, köpüklü deniz düştü bana her zaman orda oturayım diye, sisli karanlıklar ülkesi düştü Hades’in payına, Zeus’a bulutlar arasındaki engin gök düştü...” Burada kısaca Zeus’un hava olaylarının yaratıcısı olduğu açıklanmıştır¹¹². Zeus’a hava ve gökyüzü olaylarının tanrısı olarak duyulan korku ile birlikte fonksiyonu şimşek ve yıldırım olaylarıyla bağlantısını ortaya koymaktadır¹¹³. Bunu onun adına eklenen sıfatlarda açıkça görebiliriz. Zeus Nephelegetera (Bulutları devşiren tanrı), Zeus Kelainephes (Kara bulutlu tanrı), Zeus Asteropetes (Şimşek çaktıran tanrı), Zeus Terpikeraunos (Yıldırımdan hoşlanan tanrı), Zeus Erigdouros (Yüksekte ve kuvvetle gürleyen tanrı)¹¹⁴ gibi. Yıldırım Zeus’un düşmanlarını yok ettiği mükemmel silahıdır¹¹⁵. Aynı şekilde yıldırım, varlığını kanıtlama ve özelliklerini zorla kabul ettirme aracıdır. Evrenin yaratılması ile ilgili mitoloji, yıldırım ve şimşek’in gerçek sahiplerinin üç Kyklop olduğunu anlatır. Kyklop’ların isimleri şimşek ve yıldırım sözcüklerini işaret etmektedir. Hesiodos şöyle aktarmaktadır¹¹⁶: “... Sonra Toprak Kyklopları doğurdu, azgın yürekli, Brontes’i, Steropes’i, Arges’i - ki bunlar vermiştir Zeus’a şimşekleri, yıldırımı- Her bakımdan tanrıya benziyordu bunlar...” Zeus’un şimşek ve yıldırım

¹⁰⁹ Azra Erhat, a.g.e., s. 321-vd.

¹¹⁰ A. Erhat, a.g.e., s. 321. Nilsson da benzer görüşleri belirtmektedir: “...Zeus’un özellikle yıldırım tanrısı olarak kabul edilmesi şaşırtıcı değildir. Kendisinin büyüklüğü ve yaptırım gücü tanrılar dünyasındaki en üstün yere konmasını sağlamıştır. “ Şimşek Çaktıran”, “Yıldırım saçan” deyimleri Homeros zamanından beri tanrının epiteti olarak adının yanında yer almakta ve bu sanlar değişik şekillerde kullanılmaktadır. Zeus’un göğe hakim olması nedeniyle yıldırım getirdiğine inanılan kartal da doğal olarak tanrının kutsal hayvanı olmuştur.” M.P.Nilsson, *Geschichte der Griechischen Religion*, c.I, Berlin, 1955, s. 392

¹¹¹ Homeros, *İliada*, çev. Azra Erhat-A. Kadir, İstanbul, 1988, XV. 187-vdd.

¹¹² Homeros, a.g.e., X. 5-vd.

¹¹³ Hesiodos, *Theogonia*, çev. Sabahattin Eyuboğlu-Azra Erhat, Ankara,1991, 140 vd., 504 vd., 689 vd., 707

¹¹⁴ O. Hançerlioğlu, *Dünya İnanışları Sözlüğü*, İstanbul, 2000, s. 571.

¹¹⁵ Hesiodos, a.g.e.,140 vd., 504 vd., 689 vd., 707.

¹¹⁶ Hesiodos, a.g.e., 140.

tanrısı olarak rolü kült epithetleri olan Keraunios (yıldırım saçan, yıldırımlı), Kataibates (yıldırım ve şimşek olarak inen) ve Kappotas'tan da bellidir¹¹⁷.

Zeus'un tohumların yeşermesi ve tüm bitkilerin canlanması, buna bağlı olarak da büyümeleri ve hasatın iyi olmasından sorumlu tanrısallık gücü olarak varlığı elbette yağmurdan ayrı düşünülemezdi. Yağmursuz geçen bir dönem sonucunda ürün iyi olmayacaktır. Bu etkenler gözönüne alınarak yağmuru hediye eden tanrının aynı zamanda bereketi ve verimliliği de simgelemesiyle tarım tanrısı olarak tapınım görmesi herhalde yanlış olmaz. Bir yandan Zeus yağmurla su hediye eden tanrı görünümünde iken öte yandan tarımın yapılabilmesini sağlayan tanrısallık gücü de olmuştur. Bu bağlamda başka tanrı ve tanrıçalar da tarım görevleri üstlenmişlerdir¹¹⁸.

I.III. Klasik Yazında Tanrı Zeus

I.III.a. Homeros Destanlarında Tanrı Zeus

Zeus'u Homeros'un şiirlerinde "insanların ve tanrıların babası= Πατερ Θεων και Ανθρωπων" nitelemesiyle en yüce baba tanrı olarak görürüz¹¹⁹. Aynı karakter tiplemesi Hesiodos'da da karşımıza çıkmaktadır¹²⁰. Onun Olympos tanrıları arasındaki üstünlüğü onların tümünün en güçlüsü olmasından gelmektedir. Bu üstünlük Homeros'ta Zeus'un tüm tanrıları çekebileceğini iddia ettiği altın halat imajıyla açıklanmıştır¹²¹. Zeus'un hem tanrılar hem de insanların yöneticisi olduğu görüşü Homeros destanlarında ayrıca belirtilmiştir¹²².

I.III.b. Hesiodos'da Tanrı Zeus

Zeus ilk kez olarak Hesiodos'da kral olarak adlandırılır¹²³. Dünyanın yöneticisi olarak da Zeus insanoğlunun kaderine yön verir¹²⁴. Ama Zeus'un insan kaderinin mutlak hakimi olmadığı görülmektedir. Örneğin, Troia savaşına Lykia'dan

¹¹⁷ E. Voutiras, "Zeus", *LIMC*, VIII, s. 310.

¹¹⁸ M.P.Nilsson, *Geschichte der Griechischen Religion*, c. I, 1955, Berlin, s. 401.

¹¹⁹ Homeros, a.g.e., I. 544; IV, 68 (=XVI, 458); V, 426, (=XV, 47); VIII, 49, 132; XI, 182; XV, 12; XX, 56; XXII, 167 (=XXIV, 103; *Odysseia* I. 28); *Odysseia*, XII, 445; XVIII, 137

¹²⁰ Hesiodos, *Theogonia*, çev. Sabahattin Eyuboğlu-Azra Erhat, Ankara, 1991, 542, 643, 838.

¹²¹ Homeros, a.g.e., VIII, 27-vd.

¹²² Homeros, *İliada*, çev. Azra Erhat-A. Kadir, İstanbul, 1988, II, 669 (=Odysseia, XX, 112); *Odysseia* IX, 552 (=XIII, 25)

¹²³ Hesiodos, a.g.e., 71, 886, 923; *İşler ve Günler*, çev. Sabahattin Eyuboğlu-Azra Erhat, Ankara, 1991, s. 668.

¹²⁴ A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1989, s. 323.

gelen ve Zeus'un oğlu olan Sarpedon, Patroklos ile teke tek savaşa girdiğinde zora düşer ve babası Zeus'tan yardım ister. Fakat Zeus ona yardım ederse bir başka tanrının da kendi oğluna yardım etmek isteyeceğini ve düzenin bozulacağını bildiği için olaya seyirci kalır ve oğlu öldürülür¹²⁵. Demek ki Zeus'un üstünde de bir kader vardır. Bu Hektor'un ölüm sahnesinde kendini iyice belli eder. Hektor'dan yana olmasına rağmen kurduğu altın bir kefenin içine önce ölüm tanrılarını sonra bir tarafa Hektor'u diğerine Akhilleus'u koyar Hektor'un ağır basması üzerine olaylara yine seyirci kalır. Demek ki Zeus kaderin elinde sadece bir araçtır¹²⁶. Tanrı hakka dayanan insanca bir düzenin kurucusu ve koruyucusu sayılır. Homeros destanlarında tanrıların ve insanların babasına verilen bu rol, Hesiodos'un eserinde daha da kesin olarak belirmektedir¹²⁷. Bu görünüm tanrının gerçekten bir monark olarak hakimiyet sürdüğü inancıyla örülmüştür. Sıklıkla da Homeros döneminden itibaren ileriye doğru Zeus'un dünyanın talihine yön verdiği ve istediği yere götürdüğü görüşü vardır. Zeus'un istediği kesinkes önemlidir¹²⁸. Zeus'un dünyanın kaderini belirlediği inancı onun kehanet tanrısı rolüne sebep olmuştur. En önemli kahini Dodona'dadır¹²⁹.

Zeus dünya hükümrânlığı sayesinde evrensel düzenin garantörü rolünü ve insansal yasaları korumadaki rolünü elde eder¹³⁰. Bu inanç sembolik olarak Theogonia'da şöyle açıklanmaktadır¹³¹: “Sonra Themis ile evlendi Zeus, ı ışık saçan Yasalar tanrıçasıyla. Bu tanrıçadan doğdu Horalar: Eunomia, en iyi yasaların tanrıçası, Dike, en haklı yargılar veren tanrıça, Eirene, o bereketli Barış tanrıçası ki korur insanların ekip biçtiklerini...” Homeros'un *İliada*'sından adaleti uygulayacak kralların yetkisinin kendilerine Zeus tarafından verildiğini de öğreniyoruz¹³². Dünyayı yönetebilmek, adaleti sağlayabilmek ve denetleyebilmek için ve gerekli gördüğünde istediğini zorla kabul ettirebilmek için Zeus her yerde hazır ve nazır tanrı rolünü uygular ki, her şeyi görür ve insanlar tarafından işlenen adaletsiz her şeyden haberdardır¹³³.

¹²⁵ İlk mitos için bkz. Homeros, a.g.e., XVI, 433-vd; ikincisi için bkz. XXII, 208 vd

¹²⁶ A. Erhat, a.g.e. s. 324.

¹²⁷ A. Erhat, a.g.e., s. 323.

¹²⁸ Homeros, *İliada*, çev. Azra Erhat-A. Kadir, İstanbul, 1988, I, 5; *Odyseia* XI, 297; Hesiodos, *Theogonia*, çev. Sabahattin Eyuboğlu-Azra Erhat, Ankara, 1991, 1002.

¹²⁹ A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1989, s. 323.

¹³⁰ E. Voutiras, “Zeus”, *LIMC*, VIII, s. 310.

¹³¹ Hesiodos, a.g.e., 901.

¹³² Homeros, *İliada*, I. 238; IX, 98 vd.

¹³³ Hesiodos, *İşler ve Günler*, çev. Sabahattin Eyuboğlu-Azra Erhat, Ankara, 1991, 253-266

Kendisinin aldatıldığını düşündüğünde ya da insanların kendi doğalarının sınırlarını aşmak için çaba sarf ettiklerini keşfettiğinde, toplu olarak insan ırkını cezalandırabilir. Bu olay Prometheus mitosunda gösterilmiştir¹³⁴. Tanrılara yapılacak kurbanların biçimini kurnazca belirleyen Prometheus, Zeus'un isteğinin aksine insanlara ateşi vermiştir. Aynı şekilde Pandora mitosuyla da Zeus'un toplu olarak tüm insan soyunu cezalandırdığını görüyoruz. Bu mitos Prometheus söylencesiyle biraraya getirilmiştir¹³⁵.

Zeus'un yukarıda belirtilenlerden başka bir çok görevi vardır. Çoğunlukla belli yerlerin korunmasıyla, özellikle evlerin (örneğin, Ktesios [mal-mülk'ün koruyucusu], Pasios [Mal-mülk'ün koruyucusu], Herkeios [evin ve ev halkının koruyucusu], Ephestios [ev halkının koruyucusu ve misafirsevenliği gözeten] gibi) ya da insanların (örneğin, Soter [kurtarıcı], Ksenios[misafirlik haklarının koruyucusu] Hikenios [elinden gelir, güçlü] gibi) korunmasıyla ilgili ilişkilerde de görürüz onu. Atina'da Zeus Philios [arkadaşlık ve arkadaşlık haklarının koruyucusu] içki partilerine (symposia'ya) davet edilirdi¹³⁶.

İnsanlarla zorunlu bağların bir belirtisi olan bu görevler korku ve saygı aşılayan gökyüzünün hakimi bir tanrı olarak Zeus'u yansıtan mitolojik gelenekle bağdaşmaz. Ayrıca onu khthonik bir tanrı olarak Hades'in karakteriyle de görürüz¹³⁷. Bu karakterde o ölülerin ve Demeter ile birlikte yer altındakilerin hakimidir. Bu durumda Zeus, bereketin de tanrısıdır. Bitki ve bereket tanrısı olarak çiftçiler ona yalvarırlar¹³⁸.

Zeus'un bu rolle ilişkili kültleri yazıtlardan çıkarılmaktadır. Örneğin, Andros'ta Zeus Karpophoros¹³⁹ ve Phrygia'da Zeus Thallos gibi.¹⁴⁰ Genç tanrı Zeus Felkhanos, Girit ve özellikle Phaistos'ta tapınılmış, bitki ve ağaçlarla ilişkilendirilmiştir¹⁴¹. Böylelikle gerek Girit'te gerekse Phrygia'da Zeus'un farklı sıfatlarla da olsa ağaç ya da genel bir ifadeyle bitkilerle anılması, tapınılması kültürel bir sürekliliğin izlerini göstermektedir.

¹³⁴ Hesiodos, *Theogonia*, çev. Sabahattin Eyuboğlu-Azra Erhat, Ankara, 1991, 535vdd.

¹³⁵ Hesiodos, *İşler ve Günler*, çev. Sabahattin Eyuboğlu-Azra Erhat, Ankara, 1991, 47-vd.

¹³⁶ E. Voutiras, "Zeus", *LIMC*, VIII, s. 310.

¹³⁷ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul, 2001, s. 74.

¹³⁸ Hesiodos, *Theogonia*, 465-vd.

¹³⁹ W. Poeli, *AM*, 55, 1934, s. 67-68, no: 12

¹⁴⁰ L. Robert, *Documents d'Asie Mineure*, 1978, ss. 526-542

¹⁴¹ E. Voutiras, "Zeus", *LIMC*, VIII, s. 311.

Zeus Meilikhios (nazik, kibar, lütufkar, kendisine sunu sunan kişilerin koruyucusu) da khthonik (toprak, yer) bir tanrı olup kültü günahlardan bağışlanma ve arınmayla birleştirilmiştir¹⁴².

Tanrıların doğuşu mitosuna göre Zeus göğe ve yere hakim tanrılar serisinin sonuncusudur. Homerik şiirlerde sıranın Okeanos-Ouranos, Kronos ve Zeus olduğu görülür¹⁴³. Tüm doğum mitoslarında Zeus, Kronos'un oğludur. Tam bin savaştan sonra Zeus Kronos'u tahtından indirmiş ve Tartaros'a, yerin altındaki boşluğa atmıştır. Kronos'un iktidardan düşüşü önceden bildirilmiştir. Çünkü bizzat kendisi bir kahinden çocuklarından biri tarafından tahtından edileceğini öğrendiğinden onları doğarken ortadan kaldırmaya çalışır¹⁴⁴. Kronos'un karısı Rhea, Zeus'u kurtarmak için yeni doğan oğlunun yerine kundağa sarılı taşı yutması için kocasına verir. Rhea bebek Zeus'u bakmaları için Nymphelere teslim eder. Onlar Zeus'u Girit'teki Lyktos kentine getirirler ve orada Aigaion Dağı'nda bir mağarada gizlerler. Zeus büyüdüktan sonra Kronos'un çocuklarını kusturtur. Zeus, babasına yerine yutturduğu taşı alır ve Delphi'ye koyar. Daha sonra Kronos ve Titanlara karşı savaşı. Diğer tanrılarla birlikte¹⁴⁵, Kronos'un hapsedtiği Gyges, Kottos ve Briareos adındaki yüz kollu devlerin (Hekatonkheires) yardımını alır¹⁴⁶. Zeus zaten gücünün ve hakimiyetinin simgesi yıldırımını Kykloplardan almıştı. Kronos'a karşı zaferinden sonra gökyüzü, yeryüzü ve yer altı olmak üzere Kosmos'un üç bölümünü, Zeus, Poseidon, ve Hades aralarında paylaşırlar. Zeus'un payına gökyüzü düşer. Kronos ve Titanlardan başka Zeus ve Olympos tanrıları, Gigantlarla da karşı karşıya gelmek zorunda kalır¹⁴⁷. Bir kehanet, kazanmak için ölümlü bir kişinin yanlarında savaşmasını buyurduğundan bu savaşta galip gelen tanrılar Herakles'e yardımlarından dolayı teşekkür ederler. Zeus burada ikinci bir kez yıldırımını silah olarak kullanır. Zeus'un esas rakibi, Hera'ya saldırmaya yeltenen Gigant Porphyryon'dur. Zeus'un yaptığı diğer zor savaş ise korkunç Typhon ya da

¹⁴² N. Şahin, a.g.e., s. 102-vd.

¹⁴³ Homeros, *İliada*, çev. Azra Erhat-A. Kadir, İstanbul, 1988, V, 898; XIV, 201. 246. 302.

¹⁴⁴ Hesiodos, *Theogonia*, çev. Azra Erhat-A. Kadir, İstanbul, 1988, 453 vdd.

¹⁴⁵ Hesiodos, a.g.e., 629 vdd.

¹⁴⁶ Hesiodos, a.g.e., 147 vdd.

¹⁴⁷ Hesiodos, a.g.e., 183 vdd.; F. Vian, *Répertoire des Gigantomachies. Figurés dans l'art Grec et Romain*, Paris, 1951; F. Vian, "La Guerre des Géants", *Le Mythe avant l'époque hellénistique*, Paris, 1952; F. Vian, "Gigantes", *LIMC*, c. VI, 1, 1984, ss. 191-vdd.

Typhoeus'a karşı olandır¹⁴⁸. Tüm bu korkunç çarpışmalar bittiğinde Zeus tek başına göğün hakimi olarak kalır¹⁴⁹. Ama Zeus gökyüzünde oturmaz. Hellenler göğü simgeleyen tanrıların gök yerine doruğu göklere ulaşan ulu bir dağa yerleştirmişlerdir nitekim. Olympos ulu dağ anlamına gelir¹⁵⁰. Gaia'nın önerisiyle tüm dünya üzerindeki gücü tanrıların oybirliği ile kabul edilir¹⁵¹. Zeus bundan sonra Titan soyundan tanrıçalarla ve kendi kuşağından kardeşleriyle birleşip bir sürü tanrısal varlık üretmeye koyulur. Ayrıca adı geçen bütün ölümlü kadınların ve ürettikleri döllerin adları altında aşk öyküleri anlatılmıştır¹⁵². Zeus'un eşi Hera'dır. Ancak çocuklarından çoğu diğer kadınlardan doğmuştur. Hera'dan olan çocukları Ares, Hebe ve Eileithyia'dır. Başka iki tanrıyı Zeus kendisi, yani Athena'yı başından¹⁵³, Dionysos'u ise baldırından¹⁵⁴ yaratmıştır. Zeus Homeros'a göre *İliada*'da¹⁵⁵ çok sayıda aşk ilişkisine girmiş, ölümsüz birçok kadınla, tanrıçayla ve ölümlüyle¹⁵⁶ aşk yaşamıştır. Zeus oğlanlara da aşık olmuştur¹⁵⁷. Bilinen en meşhur sevgilisi Ganymedes'tir. Ganymedes tanrının kutsal hayvanı kartal tarafından kapılıp Zeus'a götürülür (Daha sonraki bir geleneğe göre kendisi bir kartala dönüşür.)¹⁵⁸.

I.IV. Zeus Tapınım Alanları

Zeus'a tapınım panhelleniktir¹⁵⁹. Her şehir onu koruyucu olarak görmüştür ve şehirlerde en az bir tapınak ona adanmıştır. Atina'daki Akropolis'te Zeus Polieus - Ζεύς Πολιεύς (Kentin koruyucusu Ο προστατης της πολεως [Των Αθηνων]) olarak tapınılmıştır.¹⁶⁰ Onuruna Dipolieia festivali, Skirophorion ayının on dördüncü gününde Bouphonia (öküz kurbanı) ritüeli eşliğinde kutlanmıştır¹⁶¹. Genel olarak Zeus'un insanlarla ilişkisi kişisel ve doğrudan değildir. Çünkü o büyük tanrıdır ve

¹⁴⁸ Hesiodos, a.g.e., 820- vdd.

¹⁴⁹ Hesiodos, a.g.e., 886-vdd.

¹⁵⁰ Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1989, s. 322.

¹⁵¹ Hesiodos, a.g.e., 886- vdd.

¹⁵² Azra Erhat, a.g.e., s. 325.

¹⁵³ Homeros, *İliada*, çev. Azra Erhat-A. Kadir, İstanbul, 1988, V, 880; Hesiodos, *Thegonia*, 924.

¹⁵⁴ Euripides, *Bakkhalar*, çev. S. Eyüboğlu, Ankara 1944, s. 4- vd.

¹⁵⁵ Homeros, a.g.e., XIV, 315 -vdd.

¹⁵⁶ H. Schwabl, "Zeus: Nachträge", *RE*, XV, 1978, ss. 1225-1246.

¹⁵⁷ H. Schwabl, a.g.m., ss. 1246-1247.

¹⁵⁸ Homeros a.g.e., XX, 231.

¹⁵⁹ H. Schwabl, "Zeus : Epiklesen", *RE*, X A I, 1972, ss. 253-376.

¹⁶⁰ Keza aynı şekilde Atina kentinin koruyucu tanrıçası konumuna sahip Zeus'un kızı Athena'nın da epiteti Πολιας-αδος'tur. Η προστασις της πολεως (των Αθηνων)

dünyayı uzaktan idare etmektedir. İşte bu düşünceden dolayı Zeus'un her insanın kişisel dünyasına dikkat etmesi zordur. Uyandırdığı duygular aşkın ve hürmetin yarattığından çok korku ve saygıdır. Aristophanes'e ait bir özdeyişe göre Zeus'u sevmediğini iddia etmek dışmerkezli olurdu¹⁶². Adaletin uygulanmasının garantörü, kurumların koruyucusu ve devletin patronu olarak Zeus'a tapınının politik önemi Eleutherios ve Soter epitetleriyle açıklanmıştır¹⁶³. Gücünden ötürü tapınının yaygın bir dağılımı yanında her yerde hazır ve nazır olduğu, yasa ve buyrukların koruyucusu olduğu inancından ötürü de en sıkça yemin edilen tanrılardan biridir. Özellikle şehirlerin aralarındaki anlaşmalarda bu yeminler resmi hale getirilmiştir. Ayrıca edilen yemini sürdürmenin garantörü olarak Zeus genellikle Gaia ve Helios ile birlikte anılmış ve bu üç tanrının her birine bir kurban sunulmuştur¹⁶⁴.

I.IV.a. Doğal Merkez: Dağlar

Zeus'a başlıca iki ana mekanda tapınılmıştır: Dağlar ve kentlerdeki tapınaklar. Zeus'a dağ zirvelerinde tapınılması sıklıkla karşılaşılan bir olgudur. Bu durumda genellikle tanrının sıfatı tapınım yerine işaret eder. Örneğin Olympios gibi. Bununla birlikte bu tür bir kültün Zeus'un tanrıların atası ve koruyucusu rolüyle bağlantısı olması mümkündür. Bereket yağmurunun getiricisi olarak Zeus'a tapınım yaygındır. Anadolu'dan ziyade Hellas'da karşımıza çıkan Ikmios, Ombrios ve Hyetios tanrının bereket ve yağmur yağdırma özelliklerini gösterirler¹⁶⁵.

Yukarıda da değinildiği gibi, Zeus gök tanrısı olduğu için gökyüzünde bir tahtta oturmaktadır. Oturduğu yer de tüm göksel olayların yönetildiği ve dağlara yakın olan bir mekandır. Bu yüzden tanrının adı dağ doruklarına verilmiştir. Homeros, *Iliada*'da tanrının İda Dağı'nın tepesindeki "Gargaron" denilen dorukta bir temenos ve sunağının bulunduğunu belirtmektedir¹⁶⁶. Bundan anlaşılabileceği gibi gökyüzü ve dağların hakiminin Zeus olduğu görülebilmektedir. Bir çok dağ zirvelerinde göksel tanrılara sunularda bulunulmuştur. Atinalılara örnek vermek gerekirse, "Parnes" için yapılan tapınımlar doğrudan Zeus'a bağlanmakta ve sunağı

¹⁶¹ Aristophanes, *Five Comedies of Aristophanes*, Trans. B. Bickley Rogers, NewYork, 1955, ss. 207-208.

¹⁶² E.R. Dodds, *The Greeks and The Irrational*, London, 1951, ss. 35 ve 38.

¹⁶³ Azra Erhat, a.g.e., s. 325.

¹⁶⁴ Homeros, a.g.e., III, 103-vd.

¹⁶⁵ E. Voutiras, "Zeus", *LIMC*, VIII, 1997, s. 311.

¹⁶⁶ Homeros, a.g.e., VIII, 48vd.

da Zeus Σημᾶλεος adını taşımaktadır¹⁶⁷. Aynı şekilde Zeus adıyla bağlı sıfatlar "Ουμβριος" veya "Απημιος" için kurbanlar da sunulmuştur. İlk olarak söz ettiğimiz Zeus Semaleos, Hymettos tepesinde bir sunağa sahiptir¹⁶⁸.

I.IV.b. Tapınaklar

Zeus tapınıminde ikinci önemli yerler kendi adına yapılmış tapınaklardır. En büyük ve en meşhur panhellenik tapınağı Olympia'daydı. Özellikle M.Ö. 4. y.y. ve Hellenistik dönemde çok önemli ve etkiliydi. Olympos dağının eteklerindeki Pieria'daki Dion şehrinde de bir Zeus tapınağı bulunmaktaydı. Zeus'un en bilinen kehanet merkezi Epirus'taki Dodona'daydı.

Tanrıların en güçlüsü olarak dünyanın talihini ve insanoğlunun alın yazgısını saptayan Zeus diğer dinlerin en önemli tanrılarıyla -örneğin Samilerin Baal'i- bir tutulmuştur. Özellikle Hellenistik dönemde Zeus Hypsistos Yahudilerin Yahveh'siyle özdeşleştirilmiştir. Bu özdeşlik aşağıda daha detaylı olarak ele alınacaktır. Sonraki dönemde büyük tanrıyla eşanlamlı bir sözcük olarak kullanılan Zeus ismi, tanrının kültlerinin gücünü ve önemini vurgulamak için diğer tanrılara geçmiştir. Böylece karma tanrı isimleriyle karşılaşmıştır. Örneğin Zeus Apollon, Zeus Dionysos, Zeus Serapis, Zeus Asklepios gibi¹⁶⁹.

I.V. Anadolu'da Zeus Kültü

Kimi yazıtlar Anadolu'daki Zeus hakkında bazı ilginç ipuçları göstermiş ve çözüm getirmiştir. Bu konular genelde Zeus kavramının tarihçesi ile ilgilidir. Zeus Hellas'da olduğu gibi Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'da da aynı önemi taşımaktaydı. Hurrilerin Kumarbi mitosunun bulunması ve bunun Hesiodos'un Theogonia'sı ile karşılaştırılması Grek dünyasının tanrılar sisteminin yöntem olarak Doğu kültürü ile bağlantısı olduğunu göstermektedir¹⁷⁰. Zeus adından da anlaşıldığı gibi başlangıçta açık gökyüzünün ve günün tanrısı anlamını taşımaktadır. Bu veriler daima onun kişiliğinin kaynağı olacaktır. Ona ait mitoslarda ve ikonlarda karşımıza

¹⁶⁷ M.P.Nilsson, *Geschichte der Griechischen Religion*, c.I, 1955, Berlin, s. 393.

¹⁶⁸ M.P.Nilsson, a.g.e., s. 393. Ayrıca bkz. Pausanias, *Description of Greece*, trans. W. H. S. Jones, Loeb, London, 1969, I. 32, 2.

¹⁶⁹ Emmanuel Voutiras, "Zeus", *LIMC*, VIII, 1997, ss. 310-313

¹⁷⁰ Grek-Doğu Theogonilerinin kısaca karşılaştırılması ve "Dünyanın Yaratılması" konusunda bkz. *RE*, Suppl. IX, ss. 1433- vdd.

çıkan şekli ile diğer gök tanrıları ile karşılaştırabiliriz. Bu bağlamda Hurri kökenli Teşub semitik Hadad ile eş tutulabilir. Dolayısıyla, synkretizm konusu yalnızca geç antik dönemde görülen bir olgu olmayıp, başlangıçtan beri karşımıza çıkan bir sonuçtur. Sözü edilen konu, yani tanrı karakterlerinin benzeşmesi, Grek Zeus'unun oluşumunda ve şekillenmesinde aynı zamanda her türlü yabancı tanrı ile eşleştirilmesinde koyu bir Hellenleştirmeyi beraberinde taşır¹⁷¹.

Genel olarak eş görevler ve eş tutulabilecek anlamlar farklı dinlere ait tanrıların birleştirilmesine kolaylık sağlamıştır. Klasik dönemde gök tanrısının, göksel olayların tanrısı veya baş tanrı olması bu yüzdendir. Bu yüzden farklı halk topluluklarında bir eşleştirme ve birleştirme söz konusu olmaktadır. Phrygia örneğinde Zeus'un tanrı olarak Βροντων sanıyla tapınım görmesi bu konuya tipik bir örnektir. Burada açık olarak söylenmemiş olsa da Grek Zeus'una yabancı olan konu burada ona birleştirilmiş olmakla birlikte insana ters gelmemekte ve yeni bir kült oluşmaktadır. Genel oluşumu ve yerel özellikleri ile tanrı tüm şekli (birleştirilmiş, sünkretize edilmiş) ile öne çıkarılmış olmaktadır¹⁷².

Thrakia ve Phrygia'daki Zeus Dionysos kanıtları ile Phrygia, Lydia ve Bithynia'daki Zeus Sabazios kült belgeleri bu tanrısal varlığın eski Anadolu'nun "Μητηρ ιπτα" tanrıçası ile birleştiğini göstermektedir¹⁷³. Bu tanrıça yalnız Anadolu'ya aittir. Ve Orpheus Hymnoslarında sözü geçmektedir¹⁷⁴. Tanrının çıkış noktasının vurgulanmasını da Mysialılarda Zeus Πρατομυσιος, Lydialılarda Λυδιος ve özellikle Karialılarda Κάριος sıfatlarında bulmaktayız. Karia kökenli

¹⁷¹ H. Schwabl, "Zum Kult des Zeus in Kleinasien", *Die Epigraphische und altertum kundliche Erforschung Kleinasien Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 23-25Oktober 1990, 1993, s. 329

¹⁷² Germen tanrısı Donar/Thor aynı şekilde çekicini yere vurarak toprağın verimini arttırmaktadır. Slav yıldırım tanrısı Perun da tipik eş değer bir tanrıdır. Bkz. H. Schwabl, a.g.m., s. 330, n. 3

¹⁷³ H. Schwabl, a.g.m., s. 330.

¹⁷⁴ R. Keydell bu hymnosları M.S. 200'lere tarihler (*RE*, XVIII 2, s. 1332) Hymne 48'de Sabazios olarak sözü geçer, Hipta Bacchus'un işidir. Dionysos, Zeus olan Sabazios tarafından baldırına yerleştirilmiştir. Aynı şarkıda Τιμολον ες ηγαθεον olarak da söz edilir. Hymne 49'da Hipta "Βακχου Τροφος" olarak belirtilmiştir. ve "χθονια μητηρ" ve "Βασιλεια" olarak da adlandırılmaktadır. Gizem tanrıçası olarak tapınımlarda Sabos (=Sabazios) ve gece dansı (χοροι) Iakchos ile arkadaşır. Tanrıçanın kökeni Phrygia'daki İda Dağları olduğu gibi, Lydia'daki Tmoloslarda söz konusudur. Dionysos'un tekrar doğuşu ve Hipta tarafından himayeye alınması bu mitosda da söz konusu edilmiştir. Proklos'un önemi yoktur. Bu bilgi için bkz. H. Schwabl, a.g.m., no. 4; P. Herrmann *TAM*, c.V 1'de Kula ve Maionia'daki yazıtların yayınında Meter Hipta ve Zeus Sabazios'un birleştiğini yazmaktadır. No: 532 ve ilk defa aynı çerçevede No: 264 ve 459'da kutsanmaktadır. Bir defa No: 529 ve yalnız tanrıça kutsanmaktadır. (Μητρι Ιπτα ευχην) Bu konuda

Zeus kültünde çifte balta vurgulayıcıdır. Örneğin, Zeus Λαβραυνδος, Παναμαρος, Χρυσαιορευς Galatia'da Kelt etkili Zeus Βουσσουριγιος tanrısının etimolojik olarak "Ağzı ile egemen olan" anlamını taşıdığı söylenmektedir¹⁷⁵. Kilikia bölgesinde yine şimşekle bağlantılı olarak Olbia Diokaisareia'da Zeus Olbios olarak tapınım görmektedir. Rahipler soyu tarafından tapınım sürdürülmüştür¹⁷⁶. Kilikia'da Anazarbos kentinde Zeus Olybreus tapınımı tanrının sanındaki benzer şehir adından aynı kulte bağlanmaktadır¹⁷⁷. Bu kullanım Kestros'daki Zeus Keraunios kültü ile birleşmektedir¹⁷⁸.

Kommagene kralları Zeus Ωρομαζης kullanımı ile tanrıyı Perslerin Ahura Mazda'sı ile birleştirmişlerdir. Kommagene'lilerin Doliche betimlerindeki tanrının boğa boynuzlarının üzerinde elinde şimşek ve çift balta ile tasviri Hititlerin gök tanrısını simgelemektedir. Romalı legion askerleri sayesinde kült IOM Dolichenus, Zeus Δολιχαιος/ Δολιχηνος olarak Avrupa'ya taşınmıştır¹⁷⁹.

Birçok örnekte tanrı Zeus'un sıfatları Grekçe olarak karakterize edilmiş - Βροντων, Κεραυνιος veya Καριος örneğinde olduğu gibi- bazen yabancılaştırılmıştır. Bu yabancılaştırma tanrıya farklı sıfatlar takılarak, -Sabazios veya Ahura Mazda gibi- olmuştur. Epitetlerde bazı durumlarda belli bir yerin ismi kullanılmıştır. Kommagene krallığındaki IOM Dolichenus kültü özellikle geniş bir alana yayılan kültü simgelemektedir.¹⁸⁰ Tanrının adına eklenen Labrayndos ve Panamaros lakapları Labraunda ve Panamara kentleri ile özdeşleşmektedir¹⁸¹. Aynı şekilde Zeus Olbios'un Olba ile Zeus Olybreus'un Anazarbos ile bağında olduğu gibi. Roma'dan bir yazıt bunu doğrulamaktadır. Yazıt şöyledir: "Kilikia halkının en görkemli şehri Anazorbos'un Zeus Olybros'una..."¹⁸²

bkz. P. Herrmann, "Ergebnisse einer Reise in Nordostlydien" *Denkschriften Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 80, Wien, 1962, s. 51.

¹⁷⁵ H. Schwabl, "Zum Kult des Zeus in Kleinasien", *Die Epigraphische und altertum kundliche Erforschung Kleinasien Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 23-25Oktober 1990, 1993, s. 330.

¹⁷⁶ Strabo, *Geographika*, çev. A. Pekman, İstanbul, 1987, XIV, 5, 10.

¹⁷⁷ M. H. Sayar'ın bulduğu yazıtta Δι Ολυβρει /επηκοω şeklindeki kullanım gerçekte Ολυβρεως olarak alınmalıdır. Bkz. H. Schwabl, a.g.m., s. 331, n. 6.

¹⁷⁸ H. Schwabl, a.g.m., ss. 330-331

¹⁷⁹ H. Schwabl, a.g.m., s. 331; ayrıca Doğu ve Batı tanrılarının synkretismi için bkz. F.K. Dörner, Nemrut Dağı'nın Zirvesindeki Tanrıların Tahtları, çev. V. Ülkü T.T.K, Ankara, 1990, s. 198, 159-vd.

¹⁸⁰ Dolikhe: Gaziantep, Şehit Kamil, Dülük Köyü.

¹⁸¹ H. Schwabl, a.g.m., s. 331.

¹⁸² G. Kaibel, *IG*, XIV 991.

Temelde Olbios "Yağmur hediye eden " anlamı taşımaktadır¹⁸³. Böylece epitet, kültün yalnızca şehirle bağlantılı olarak kullanılmadığını da ortaya çıkarmaktadır. Olba'daki Zeus Olbios isimlendirmesi tanrının adına eklenmiş ve onun işlevini anlatan yabancı bir kelime ekine ilişkin bir örnektir. Sözünü ettiğimiz örneğe Λαβραυνδος ve Παναμαρος'da da rastlarız. Λαβρυς eğer çift balta anlamına geliyorsa Labraunda da bu kelimedenden türetilmiş olmalıdır¹⁸⁴. Burada hem kentin adının nereden geldiğine hem de tanrının adının karakterine yaklaşım sağlamaktayız. Yukarıda adı geçen Panamara ve Panamaros adında böyle bir bağlantının olup olmadığı yeterince açıklık kazanmamıştır. Panamaros'un bazı yazıtlarda Πανημεριος biçimiyle Grekçeleştirildiği görülür¹⁸⁵. Cook'da inanılmaz şekilde bu benzerlikten söz etmektedir¹⁸⁶. Cook bunu yalnız başına bulmamıştır. Πανημεριος ve Πανημερος ve son olarak Παναμαρος şeklindeki yazılımlar gerçek anlamından oldukça değişik bir anlam taşımaktadır. İlk anlam olarak Zeus Αμαριος -Biriğin Koruyucusu ve Garantörü- ile birleşerek Karia'daki anlamına yaklaşmaktadır. Çünkü koruyucu ve sunucu tanrı olarak görülmeyen bir akrabalık ilişkisine girmektedir. Labrayndos, Panamaros ve Spalaxos isim sıralaması kısaca Κωμυρος, Λωνδαργος ve Ναρασος isimleri ile birleşmekte olup bu kelimelerin anlamlarını Grekçe olarak ele almak ve anlamlarını bu dilde aramak yanlış olacaktır¹⁸⁷.

Mysia Olympos'unda Zeus Olympios, Zeus Kersoullos ile eş olarak değerlendirilmiştir¹⁸⁸. Herodotos'un anlattığı acıklı hikayede Phrygialı Adrestos'un Kroisos'un oğlu Atys'u öldürürken Mysialılar Olympos Dağı'na komşu olmalarından dolayı Ολυμπιηνοι olarak da adlandırılmıştır¹⁸⁹. Burada kuşku götürmeyen nokta, Ulu Dağ'ın eskiden yalnızca Olympos olarak adlandırılması değil, Ολυμπιηνοι isimlendirmesi ile Olympene yerleşiminin (dağılımı) anlatılmak

¹⁸³ H. Schwabl, "Zum Kult des Zeus in Kleinasien", *Die Epigraphische und altertum kundliche Erforschung Kleinasien Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 23-25 Oktober 1990, 1993, s. 331, n.7.

¹⁸⁴ Labraunda Zeus'u ve Zeus Stratios'un geçtiği yazıt örnekleri için bkz. H. Schwabl, a.g.m., s. 332, n. 9.

¹⁸⁵ H. Schwabl, a.g.m., s. 332.

¹⁸⁶ A. B. Cook, *Zeus A study in Ancient Religion I-III Zeus God of the Dark Sky*, c. I. Cambridge, 1914, ss. 18-25.

¹⁸⁷ H. Schwabl, a.g.m., s. 333

¹⁸⁸ E. Scwertheim, *Die Inschriften von Hadrianoi und Hadrianeia*, Bonn, 1987, n. 35.

¹⁸⁹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 1991, I. 43; VII, 74.

istenmesidir. Mysialı konusunda olduğu gibi Herodotos Lydialıların kampını anlatırken, göçlerin birbiriyle ilişkisinden de söz etmektedir¹⁹⁰. Zeus kültü ile ilgili Mysia'da ele geçen arkeolojik buluntulardan bazıları bölgede Zeus'un kimi şehirlerle doğrudan bağlantılı olup olmadığı üzerinde ilginç ipuçları verir¹⁹¹. Örneğin E. Schwertheim Zeus Kerdylas'ı büyük bir olasılıkla Kerdylion'da bulunmuş olan adak yazıtına bakarak (Θεω Υψιστω) Thrakia kökenli bir tanrı olarak belirtmektedir. Bu araştırmacı tarafından ileri sürülen etimolojik anlam izlendiğinde Zeus Kersoullos herşeyden önce üretimi simgeleyen tarım tanrısıdır. Tanrı çiftçiler (köylüler) tarafından kutsanır¹⁹². Bütün bunlardan anlaşılan odur ki, Zeus Anadolu'nun Mysia bölgesinde de kendine bir şekilde yer bulmuştur.

¹⁹⁰ Herodotos, a.g.e., I. 28; VII. 74-75.

¹⁹¹ H. Schwabl, "Zum Kult des Zeus in Kleinasien", *Die Epigraphische und altertum kundliche Erforschung Kleinasiens Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 23-25 Oktober 1990, 1993, s. 334-vd.

¹⁹² E. Schwertheim, *Die Inschriften von Hadrianoi und Hadrianeia*, Bonn, 1987, s. 156.

II. BÖLÜM

PHRYGIA BÖLGESİNDE ZEUS EPİTETLERİ

II. I. Zeus Abozenos (Αβοζηνος)

Tanrının bu epitetinin geçtiği iki yazıttan ilki Nakoleia'da (Seyitgazi) diğeri ise Kocasu'da (Orta Rhyndakos havzasında) ele geçmiştir¹⁹³. Bu yazıtların yanısıra aynı epiteti taşıyan diğeri bir adak yazıtı Aşağı Çavlan Köyü'nden getirilmiştir¹⁹⁴.

Zeus Abozenos adına bilinen ilk adak yazıt G. Radet ve H. Ouvre tarafından 1893'te Nakoleia'da bir evde bulunmuştur. Gri mermerden bir stel üzerinde "Teimotheos oğlu Andron Babaeites Zeus Abozenos'a ev halkı için (bunu) adadı" yazmaktadır¹⁹⁵.

İkinci yazıt Tavşanlı'da bir Ermeni kilisesi avlusunda bulunan ve alt tarafı kırık sütun başlığı üzerine oturtulmuş kare biçimli nişli bir adak steli üzerinde yer alır. Niş içinde yüzü karşıya bakan, ayakta bir erkek figürü yer almakta olup himation giyimli olarak elinde bir asa tutmaktadır¹⁹⁶. Adak M.S. II. y.y.'a aittir. İçeriği ise şöyledir: "Hizmetkarı Khrestus Agelius (?) efendisi Lucius Claudius Pardalas'ın esenliği için bunu Zeus Abozenos'a adadı ve sunaklar dikti." Kocasu havzasının orta kesimlerinde bu epiteti taşıyan Tavşanlıda bir yazıt daha bulunmaktadır¹⁹⁷. Kavaklı camiinin avlusunda bulunan, beyaz mermerden, dörtgen sunaktaki yazıtta Nikaia kenti yurttaşı ve taş ustası, Gaius oğlu Cornelius'un söz konusu adağı Zeus Abozenos'a adadığı belirtilmektedir. Stel M.S. 140/1 yılına tarihlenir. Cornelius Bithynialı olmasına rağmen Bithynia bölgesinde Zeus Abozenos'un izine rastlanmamaktadır. Sunağı muhtemelen işi dolayısıyla geldiği Phrygia bölgesinin yerel tanrısı olan Zeus Abozenos'a adamıştır.

¹⁹³ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültürleri*, İstanbul, 2001, s. 1; G. Radet, *Nouvelles archives des missions scientifiques* 6, Paris, 1895, s. 441; Th. Drew-Bear - Chr. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW* II, 18.3, Berlin-New York, 1990, s. 2022-2026; *MAMA*, V, Dorylaeum & Nakoleia, (The Manchester University Press, 1937, no: 216 (tanrının Part kökenli olup olmadığı sorgulanmaktadır). St. Mitchell, *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor*, c. II, 1993, s. 20, Res. 7.

¹⁹⁴ M. Riel, "Inscriptions Votives inédites au Musée d'Eskişehir", *ZA*, 44, 1994, ss. 159-160, no: 5.

¹⁹⁵ G. Radet, a.g.e., s. 441; Th. Drew-Bear - Chr. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW* II 18. 3, 1990, s. 2022, n. 440 (Bkz. G. Radet- H. Ouvre, *BCH*, 20, Paris, 1896, s. 109 no: 4); yeniden yayını Cox-Cameron, *MAMA*, V, no: 216, Lev. 49; H. Schwabl, "Zeus: Epiklesen", *RE X A* 1, 1972, s. 253.

¹⁹⁶ *MAMA*, IX, no: 54.4.

¹⁹⁷ Th. Drew-Bear - Chr. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW* II 18. 3, 1990, s. 2023, no: 28

A.M. Davies, Abozenos sözcüğünün bir Part ismi olan Mithrabuzanes ile bağlantılı olamayacağını, söz konusu epitetin Partça olduğu varsayımı halinde "günahlarından arındırmayı sağlayan kişi" anlamı taşıdığını ileri sürmektedir¹⁹⁸.

Bugün eldeki verilere göre, Zeus Abozenos kültü Phrygia'nın yerel bir kultüdür¹⁹⁹. Zeus'a atfedilen Abozenos epiteti aynı zamanda Helenistik dönemden itibaren Apollon'un Βοζηνος²⁰⁰ veya Ποζηνος²⁰¹ epiteti yanısıra, Abbaiti'de bulunan Orta Hermos bölgesindeki epitetine de benzerlik göstermektedir. Αβοζηνος ve Βοζηνος 'da ise aynı etnik yapının değişkenlerinin tanrısal epitet olarak kullanımının söz konusu olmadığı, ancak bu iki sıfatın ortak ve yerel bir kökten geldiği vurgulanmıştır²⁰². Phrygia ve Orta Hermos bölgelerinde benzer kelimelerin kullanımı, Küçük Asya'nın bu iki bölgesi arasındaki dinsel iletişim hakkında da ipucu vermektedir²⁰³. Epitetlerin benzerlikleri Zeus ile Apollon'u ilişkilendirmemize olanak verdiği gibi, aynı zamanda Zeus Alsenos ile Apollon Alsenos arasında da synkretik bir ilişkiye izin vermektedir (Res. 1).

¹⁹⁸ *MAMA*. IX, no: 54.4.

¹⁹⁹ Th. Drew-Bear - Chr. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW* II 18. 3, 1990, s. 2023-2026.

²⁰⁰ Kula'dan İzmir'e getirilmiş ve şu anda Berlin Müzesi'nde korunan itiraf yazıtlı bir stelde "Apollo Bozenos" epitetiyle şu şekilde kaydedilmiştir. Bkz. *TAM*. V 1 no: 238: "Αντωνια Αντωνιου Απολλωνι θεω Βοζηνω ... κολασθισα δε εξομολογησαμην κε ανεθηκα ε υλογιαν."

²⁰¹ Maionia teritoryasında ele geçen M.S. II y.y.'a tarihlenen bir adak stelinde Apollon bu epitle anılmaktadır. *TAM* V Ino: 486b :

"...Απολλωνι Τιλληνωι και Λαυαδηνωι και Ποζηνωι δια το επανελθειν επι τα ιδια, χαρισ τηρια."

²⁰² W.M. Ramsay'in, Apollon Bozenos epitetiyle ilgili olarak, *The Cities and Bishoprics of Phrygia* I, Oxford, 1895, s. 153'de sözcüğün etimolojik kökeninde "Tanrının arazisi" anlamı yattığı tezi P. Kretschmer tarafından eleştirilmiştir, bkz. P. Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen, 1896, s. 199, n: 1; C.W. M. Cox - A. Cameron, *MAMA*. V, s. 104 ve I. Levy, *Revue Critique d'Histoire et de Litterature* I, Paris, 1896, s. 206, n: 1.'de Βοζηνος ve Αβοζηνος birbirine etimolojik açıdan bağlı iki sıfat olduğu düşünülmektedir. Benzer yaklaşımlar için H. Schwabl, "Zeus: Epiklesen", *RE* X A 1, 1972, s. 253. εν Πρειζει (Akmonia bölgesi) ile Τιπριζηνος (Apamea conventus'unda) toponimleri karşılaştırıldığında ortak bir kökün elde edilebileceğini ileri sürmektedir. Th. Drew-Bear, "Nouvelles Inscriptions de Phrygie", *Studia Amstelodamensia ad Epigraphicam, Ius Antiquum et Papyrologicam Pertinante*. XVI., Zutphen, 1978, s. 13-14., B. Levick ve S. Mitchell ise Αβοζηνος epitetini " Μιθραβουζηνος türünde isimler" olarak ilişkilendirmeyi uygun görmüşlerdir. Abibuja köküne Partça ettirgen takısı olan -en ilave ederek epitete günahlardan kurtulmayı sağlayan kişi anlamına gelebileceği ve dolayısıyla Parth kökenli olduğunu savlayan ikinci görüşün gerçekliği tartışmalıdır bkz. A.B. Cook, *Zeus A study in Ancient Religion I-III Zeus God of the Dark Sky*, 1914-1940, c. II 1, Cambridge, 1925, s. 570; E. Fehrle, "Lexikon" de Roscher, VI, 1937, s. 611 ve. L. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen*, Heidelberg, 1984, s. 42, Αβοζ// α//, Αβοζηνος ve Βοζηνος epitetleri yerli Küçük Asya'ya ait toponimlerden gelmektedir.

²⁰³ Βοζηνος epitetinin yanında İmparatorluk dönemi Hierapolis sikkelerinin üzerinde yer alan Zeus Bozios betimlemeleri için bkz. W. M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia* I, Oxford, 1895, s. 153 ve H. Schwabl, "Zeus: Epiklesen", *RE* X A 1, 1972, s. 293, H. Schwabl, "Zeus: Nachträge", *RE*, Suppl XV, 1978, s. 1160.

II.II. Zeus Alsenos (Αλσηνος)

Bugüne kadar yapılan araştırmalar Alsenos epitetinin geçtiği yazıtların büyük kısmının, Appolenoî halkının oturduğu Emirdağ'ın kuzey platosu içinde yer alan Polybotos (Bolvadin) ve Amorion (Hisarköy) arasındaki bölgede yoğunlaştığını göstermiştir²⁰⁴. Söz konusu bölgede yapılan araştırmalar esnasında, Afyon'un Emirdağ ilçesi Kurudere Köyü'nde ele geçen tanrı Zeus'un "Alsenos= Αλσηνος", "Orokhoreites= Οροχωρειτης" ²⁰⁵ " ve "Petarenos-Πεταρηνος"²⁰⁶ epitetleriyle anıldığı çok sayıda adak steli, bu yörede kültü ilişkili bir kutsal alanın varlığını kanıtlamaktadır ²⁰⁷. Kült alanına ait kalıntılar Kurudere'nin yaklaşık 2,5 km güneyinde bulunan Çağlılı Burun bölgesinde, Yanal Mevkii olarak adlandırılan yerde bulunmaktadır. Yüzeyde birçok kırmızı hamurlu seramik, pithos ve sırlı seramik parçalarıyla birlikte bazalt taş blokları, kırmızımsı ve sarımsı kiremit parçaları saptanmıştır. Burada bulunan çok sayıdaki adak stelinin basit işçiliğinden civardaki fakir halkın bu stellerin çevresinde toplanıp tanrıya tapındıkları düşünülmektedir²⁰⁸.

Bu buluntu yerlerinin yanı sıra, Zeus Alsenos epitetinin geçtiği bir grup stele antik Akmonia ve Nakoleia'da rastlanmıştır. Akmonia bölgesindeki Ahat Köyü'nün doğusunda yer alan Kaylı Köyü'nde bulunan bir mermer sunakta Zeus Alsenos ismi geçmektedir. Yazıttan anlaşıldığı kadarıyla bir symbiosis'in (Dinsel Arkadaşlık Derneği) tanrı Zeus Alsenos'a adakta bulunduğu anlaşılmaktadır²⁰⁹. Adağı yapan symbiosis'in bir kült olabileceği de ileri sürülmektedir. Yazıtta Zeus Alsenos'a Μεγας (büyük) ve Πατριος (ataya ait..) sanlarıyla hitap edilmektedir. Böylece

²⁰⁴ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul, 2001, s. 14; *MAMA*, VI, no. 387.3-4; H. Schwabl, "Zeus: Epiklesen", *RE X A 1*, 1972, s. 269; L. Tuğrul, "Emirdağ'da Bulunan Adak Stelleri", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 13-14, 1967, ss. 40-50.

²⁰⁵ L. Tuğrul, "Votive Steles Found at Emirdağ", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 13-14, 1966, s. 185, no: 21-22., Lev. XII-XIII

²⁰⁶ L. Tuğrul, a.g.m., ss. 183-184, no: 17-20 ve Lev. XI-XII, steller yayınlanmadan önce Zeus Petarenos hakkında sadece dört yazıt bilinmekteydi: İki Phrygia Orkistos bölgesindeki Bağlıca'da, Polybotos'un güneyindeki bir köyde bulunmaktaydı. Üçüncüsü Sardes'te ve sonuncusu İstanbul Kapalı Çarşı'da ele geçirilmiştir. L. Robert, *Revue Archéologique*, 1936, s. 238'de Sardes'teki yazıtta geçen yerel isimlerden yola çıkarak stelin Phrygia'da bulunan Emirdağ'dan getirilmiş olduğunu düşünmektedir. Aynı araştırmacı üç farklı yerde (Bağlıca, Polybotos'un güneyindeki köy ve Sardes) Zeus Petara kültürünün varlığından ziyade, stellerin Orkistos civarında yapılmış kaçak bir kazıdan gelmiş olabileceklerini tahmin etmektedir. Yerli isimlerin tekrarı için bkz. L. Robert, *Noms Indigènes dans L'Asie Mineure Greco-Romaine*, Paris, 1963, s.121-122.

²⁰⁷ Bu konuda bkz. H. Malay, "Batı Anadolu'da Yerel Tanrılar ve Tapın Merkezler", *Türk Tarih Kongresi X*, Ankara, 1990, s. 393.

²⁰⁸ Bir hastalığın geçmesi sonucu iyileşen kollar, gözler, iki bacak gibi organlar betimlenmiştir. L. Tuğrul, a.g.m., 1966, no: 10-11,12,19-21-22

M.S. III. y.y.'dan önceki devirlerden kalma "ata" kültünün kuşaktan kuşağa aktarımı sözkonusu olup, benzer durum Nakoleia'daki Zeus kültü için de söz konusudur. Akmonia bölgesindeki Zeus Alsenos kültünün varlığının ortaya çıkması, tanrının sadece Appola'da tapınım görmeyip bu yerleşimin dışında da var olduğunun ispatlamıştır.

Zeus Alsenos'un köylüler için çok önemli olan sürülerin ve tarımın koruyucu tanrısı işlevine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Afyon Kurudere'de tanrının bu işlevlerini gösteren bir adak stelinin üzerinde bir tay ve at²¹⁰ (Res. 2), bir diğerinin üzerinde tarıma ilişkin olmak üzere bir orak betimi işlenmiştir²¹¹. (Res. 3) Öyle anlaşılmaktadır ki, yöre sakinlerinin çocuklarının betimlerinin de yer aldığı ve aile esenliğini dillendiren adak sunularının da bulunması bu sanla tapınım gören tanrının koruyucu özelliğini göstermektedir. Dolayısıyla tanrı köylülerin sevdiği ve saydığı bir tanrıdır²¹². Bunun dışında tanrıya sağlık sorunları nedeniyle sunulmuş olan adak stelleri de bulunmaktadır. Zeus Alsenos'a adandığı yazılı olan bu adak stelleri üzerindeki el, kol, ayak ve göz betimlerinin yer alışı, bu uzuvlarla ilişkili sağlık sorunlarının tanrı tarafından çözümüne duyulan minnettarlığın bir ifadesi olarak değerlendirilmektedir²¹³ (Res. 4, 5, 6, 7, 8).

Ayrıca tanrının, ağaçların ve kutsal koruluğun da koruyucusu olduğu kabul edilmektedir²¹⁴. Seyitgazi Müzesinde yer alan stellerde adı geçen Zeus Alsenos'un kutsal ağaçlar, koruluklar veya ormanların koruyucu tanrısı olduğu anlaşılmıştır. Alsos (Αλσος)'un orman anlamında olmayıp kült alanı etrafında bulunan ağaç topluluğu (koruluk) anlamına geldiği; ister Zeus ister Apollon olsun bunların ormanın değil "alsos"un sahibi oldukları, yine de bunun bu kutsal alanın etrafında ormanlık alan olmadığı anlamına gelmediği görüşü öne sürülürken²¹⁵ hem tanrının

²⁰⁹ Th. Drew-Bear - Chr. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW* II 18. 3, 1990, ss. 1929-1931, no:5.

²¹⁰ Th. Drew-Bear- M. Yıldızıturan, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Adak Steli", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yılı*, Ankara, 1997, s. 28. no:16.; Th.Drew-Bear- Chr. M. Thomas- M. Yıldızıturan, *Phrygian Votive Steles*, Ankara, 1999, s. 205, no: 297.

²¹¹ Th. Drew-Bear-M. Yıldızıturan, a.g.m., s. 30, no.12; Th. Drew-Bear-Chr. M. Thomas-M. Yıldızıturan, a.g.e., s. 234, no: 362.

²¹² Th. Drew-Bear - M. Yıldızıturan , a.g.m., 1997, s. 30. no: 13, 14; Th. Drew-Bear- Chr. M. Thomas-M. Yıldızıturan, a.g.e., s. 222, no: 338, 339

²¹³ Th. Drew-Bear- M. Yıldızıturan, a.g.m., s. 27-vd. no: 1, 5, 6, 7, 8; Th. Drew-Bear- Chr. M. Thomas- M. Yıldızıturan , 1999, s. 73-vd, no: 12, 13, 29, 30, 40.

²¹⁴ *BE*, 31, 1981, no. 597; *BE*, 32, 1982, no: 402.

²¹⁵ J. Selon ve L. Robert, *BE*, 31, 1981 s. 597; Kutsal ormanlar için bkz. L. Robert, *Le sanctuaire de Sinuri près de Mylasa*, Paris, 1945 s. 17., ayrıca, Labraunda'da Zeus Stratios'un bir tapınağından Herodotos, (*Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul , 1991, V. 119) şu şekilde söz

epitetinin etimolojik kökeni noktasındaki belirsizlik derinleştirilmiş hem de tanrının hakimiyet alanını sınırlandırılmıştır. Sonuçta Zeus Alsenos'un sadece ağaçların koruyucusu olmayıp aynı zamanda tarımın da koruyucu tanrısı kimliğine büründüğü belli olmaktadır²¹⁶. Zeus Alsenos epiteti Kos'ta bulunan Zeus Alseios epiteti ile de karşılaştırılabilir²¹⁷. Tanrının bu epitetinin yer aldığı yazıtlar, Zeus Alsenos kültünün bu gün için ağırlıklı olarak Phrygia'ya özgü olduğunu düşündürmektedir²¹⁸.

II.III. Zeus Aezaniticus/Aizanon (Αιζανών)

Phrygia bölgesinde Zeus'a adandığı bilinen tek tapınak bugün Kütahya ili, Çavdarhisar ilçesi sınırları içerisinde yer alan antik Aizanoi kentinde yer almaktadır. Araştırmalar, kent alanı içerisindeki bir tepe üzerinde yer alan tapınağın İmparator Hadrianus (M.S. 117-138) döneminde tamamlandığını göstermiştir²¹⁹ (Res. 9). Anıtsal boyutlardaki tapınak Anadolu Hellenistik ve Roma mimarlığında pek alışılmadık biçimde büyük bir tonoz alt yapı üzerine inşa edilmiştir. Tapınağın opisthodomosundan merdivenlerle inilen kriptâ, bölgenin hellenizasyonu öncesinde güçlü bir geleneğe sahip Ana Tanrıça/ Kybele kültü ile ilişkisini ortaya koymuştur²²⁰. Kazılarda ele geçen Ana Tanrıça tasvirli terra kotta heykelcikleri de Kybele'nin tanrı Zeus'la birlikte tapınım gördüğü olasılığını desteklemektedir²²¹. R. Naumann,

etmektedir: "...Persler savaş alanında, yaklaşık olarak iki bin kişi bıraktılar, Kariyalılar on bin. Sağ kalanlar Labranda'da, çınar ağaçlarıyla kaplı büyük kutsal ormanın ortasındaki Ordular Tanrısı Zeus tapınağında toplandılar. (Bizim bildiğimiz yalnız Kariyalılar tanrı Ordular Tanrısı Zeus'u)..."

²¹⁶ Bkz. E.Gibson, "The Rahmi Koç Collection, Inscriptions Parts II and III. II. Dedication from Central Asia Minor", *ZPE*, 31, 1978, s. 233 ve L. Robert, "Documents d'Asie Mineure", *BCH*, 107, 1983, s. 541; *SEG*, 35, 1985, 1400 (o dönemden sonra yayınlanmış yeni küçük yazıtlar). Ağaçların koruyucu Zeus'unun Orta Hermos bölgesinden gelen stellerdeki Μεγας Ζευς εν Αιδουμον δρυων (ikiz meşeler arasındaki büyük Zeus) kültüyle ilişkisi için bkz. Chr. Naour, *ZPE*, s. 14, n: 12, 44, 1981 ve L. Robert, *BCH*, 107, 1983, s. 515-516.

²¹⁷ H. Schwabl, "Zeus: Epiklesen", *RE X A* 1 1972, s. 269.

²¹⁸ Bibliografya için bkz. H. Schwabl, a.g.m., s. 269

²¹⁹ R. Naumann, *Der Zeustempel zu Aizanoi*, Berlin, 1979, s. 8-11.

²²⁰ R. Naumann, a.g.e, s. 8-vd.

²²¹ M. Wörrle, "Neue Inschriftenfunde aus Aizanoi I", *Chiron* 22, 1992, s. 357; Hellen kültürüne derin bir hayranlık duyan imparator Hadrianus kenti hiç ziyaret etmemiş olmasına karşın, başlangıçta mütevazı bir eyalet kasabası görünümündeki kent, buğday, yün ve şarap ihracatıyla giderek zenginleşmesine paralel olarak imparatorun kentin kutsallığına olan ilgisi nedeniyle burayla ilgilenilmiş ve bir tapınak inşası gerekli olmuştur. Ne var ki, tapınak için ayrılan arazinin mülkiyeti konusunda süregelen tartışma ciddi bir engel oluşturmıştır. Tapınak arazisi sınırları belirsizdir. Ayrıca çalışan kişiler kendilerine dayatılan vergileri ya da kirayı ödemek istememektedirler. Hadrianus meseleyi çözer. Sonradan kent için çok büyük bir önemi bulunan mektupların kopyaları tapınağın duvarlarına kazılır. Tapınak, tanrılar tanrısı Zeus'a yaraşır bir tarz'da; Hadrianus'un Hellen sanatı ve mimarisine duyduğu eğilimi de dikkate alınarak, Grekli-Anadolulu birçok özelliğin harmanlandığı ve Romanın Neo-Klasik mimari karakterine öncelik edecek bir stilde mermerden inşa edilmiştir. Bkz. N. Baiçin, "Sacred City Of The Roman Empire", URL: www.sailturkey.com/panaromas/aizanoi, Mart, 2002, s. 6-16.

Aizanoi'daki tapınağın tanrısının Zeus olduğunu benimsemekle birlikte, tanrının adının geçtiği tapınak duvarlarındaki yazıtlarda Zeus'un özel bir sanının yer almadığını, "Hypsistos" olarak adlandırılıp adlandırılmayacağını kesinlik taşımadığını vurgulamıştır²²². Roma İmparatoru Hadrianus'un taht yıllarında (M.S. 117-138) Asia Eyaleti valiliği görevini yürüten Avidius Quietus'un mektuplarında tapınak tanrısı Latince "Juppiter Aezanensis" ya da "Aezaniticus" olarak geçmektedir²²³. Kentin sosyo-politik yaşamıyla ilgili tapınak duvarına kazınmış yazıtlardan bir kaçında Zeus'un rahiplerinden "ιερατευσανια του Διος δεκακις (on kez Zeus rahipliği) ve νεοκορος του Διος διαβιον " (yaşamını Zeus'un tapınak işlerinden sorumlu kişi olarak sürdüren) şeklinde söz edilmektedir²²⁴. Tapınağının inşasıyla ilgili olarak diğer bir yazıtta, " (Ben) Avidius Quietus, senatörleri, meclis üyelerini ve Aizanoi halkını selamlıyorum. Çok uzun süre önce Zeus'a adanmış kutsal arazi üzerine çok zamandır sürmekte olan dava İmparator hazretlerinin otoriter kararıyla nihayet son bulmuştur..." tümceleri geçer²²⁵.

Aizanoi'daki kültün buradaki nehirle ilişkisi olması nedeniyle²²⁶, bu konuya yönelik farklı görüşler ve çeşitli tartışmalar halen süregelmektedir. Bazı araştırmacılar kültle ilişkili nehrin "Rhyndakos" olduğunu ileri sürmekte, bir grup ise bunun Pausanias'ın belirttiği ve Rhyndakos'un küçük bir kolu olan "Penkalas" olduğunda ısrar etmektedirler²²⁷. Külte yönelik görüşler de oldukça farklıdır. "Çocuk Taşıyan Nehir Tanrısı Rhyndakos ve onun bir kolu " olduğu görüşüne²²⁸ karşı çıkanlar, burada, "Dionysos çocuğunu (çocuk Dionysos) taşıyan Kybele " nin söz konusu olduğunu düşünmektedirler²²⁹. Bir başka görüşe göre²³⁰, taşınan çocuk Dionysos olmayıp Zeus'tur. Her iki durumda Kybele'nin tanrı Zeus'la birlikteliği söz konusudur. Son görüş, bulunmuş olan pişmiş toprak figürünlerde kanıtlamış olup Tanrıça Zeus çocuğunu taşımaktadır²³¹. Külte göre Kybele, Zeus'u Korybantların gürültülü dansları eşliğinde Hera'nın duymaması için "Steunos" mağarasında

²²² R. Naumann, *Der Zeustempel zu Aizanoi*, Berlin, 1979, s. 36. n. 108.

²²³ R. Naumann, a.g.e., s. 36

²²⁴ R. Naumann, a.g.e., s.36, n. 110.

²²⁵ N. Baiçin, a.g.m., s. 6-16.

²²⁶ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul, 2001, s. 2-vd.

²²⁷ *BE*, 32, 1982, no:398.

²²⁸ N. Şahin, a.g.e., s. 2-vd.

²²⁹ N. Şahin, a.g.e., s. 2-vd.

²³⁰ *BE*, 32, 1982, no: 398.

doğurmuştur. Kybele bir betiminde küçük çocuk Zeus'u tutar durumda gösterilmiştir²³². Pausanias, Aizanoi yakınlarında "Steunos" adı taşıyan bir mağarada "Meter Steunene" adı altında tanrıçanın tapınım gördüğünü bildirmektedir²³³. Bu durum, söz konusu sanla anılan Ana Tanrıça kültünün olasılıkla Zeus tapınağının bulunduğu Aizanoi'ya taşındığını düşündürmektedir. Tanrıçayı, oğlu Zeus'u tutar durumda bir mağarada betimleyen sikke, bunu desteklemektedir²³⁴.

Naumann, I.S. II y.y.'a tarihlenen bir yazıtta geçen Ktistes (kurucu) sözcüğüne dayanarak tanrının, kahin tanrı olduğunu ileri sürmekte, bu saptamanın dışında tanrının niteliğine ilişkin başka bir bilginiz yok diyerek sadece tanrının bir bereket tanrısı olabileceği konusunda fikir yürütmektedir. Ayrıca tanrıyı Küçük Asya koşullarında Hitit hava tanrısıyla akraba olan yağmur bağışlayıcı tanrıya bağlamaya çalışmaktadır²³⁵. Buna karşın L. Robert, Zeus'un bu özelliğinin Batı Anadolu için beklenilmeyen bir özellik olduğunu vurgulamakta ve Aizanoi kentinin Klaros kentinin müşterisi olduğunu da belirterek tanrının gerçek işlevi hakkında hiçbir şey bilinmediğini de söylemektedir. Yine Robert tanrının, kültüsel mythosuna dayanarak "Tarlaların Zenginliğinin (ürünlerin) Tanrısı " olduğunu vurgulamakta, ayrıca Hititlerin "Fırtına Tanrısı" ile benzer şekilde yağmur yağdıran tanrı olabileceğini bir varsayım olarak ileri sürmekle Naumann'ın ikinci görüşüne yaklaşmaktadır²³⁶.

Tanrının Aizanoi'daki kültüne yönelik epitetleri hakkında yeni bir yorum M. Wörrle tarafından getirilmiştir. Aizanoi'da son yıllarda bulunmuş olan bir arşitrav parçası üzerinde "Zeus Aizanon (Ζευς Αιζανων) = Aizanoi'nin Zeus'u" ibaresi geçmektedir²³⁷. Bunun dışında da tapınağa ait bir parça üzerinde "Ιυπιτερ ψο] νδιτο[ρ " (Kurucu Iuppiter) tümcesi yer almaktadır²³⁸. Bunlara dayanılarak yapılan yorumda Iuppiter Conditor'un gerçekte Zeus Ktistes'in (Ζευς Κτιστης) Roma dönemi'ndeki ismi olduğu ileri sürülmüştür²³⁹.

²³¹ BE, 32, 1982, no: 398.

²³² L. Robert, "Épigraphie grecque et géographie historique du monde hellénique", *Annuaire de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes*, Paris, 1971, s. 235.

²³³ Pausanias, *Description of Greece*, trans. W. H. S. Jones, Loeb, London, 1969, VIII, 4, 3; X, 32, 3.

²³⁴ BMC, s. 30, no: 51.

²³⁵ R. Naumann, *Der Zeustempel zu Aizanoi*, Berlin, 1979 s. 37; BE, 32, 1982, no: 399.

²³⁶ L. Robert, a.g.m., s. 235.

²³⁷ MAMA IX, 1988, no: 11. ; M. Wörrle, "Inchriftenfunde von der Hallenstrassengrabung in Aizanoi 1992", AA, 1995, s. 719, Res. 1.

²³⁸ M. Wörrle, "Inchriftenfunde von der Hallenstrassengrabung in Aizanoi 1992", AA, 1995, s. 719-727.

²³⁹ M. Wörrle, a.g.m., s. 719-vd.

Roma İmparatorluk Dönemi Aizanoi kent sikkelerinde²⁴⁰(Res. 10) Zeus tapınağı ve tanrının günümüze ulaşmamış kült heykelinin tasvirlerine sıklıkla yer verilmesine rağmen, "νεοκορος του Διός (Αιζανειτών νεοκορών του Διός)" (Zeus'un tapınağından sorumlu kişi) ve "αρχινεοκορος" ²⁴¹ (tapınağın baş sorumlusu) sikke yazıtları²⁴² dışında bu betimlerle birlikte anılan bir epiteye rastlanmamıştır. Augustus dönemi'nin ilk yıllarında basılan sikkelerin üzerinde Zeus şu şekilde betimlenmiştir: Tanrı Hellenistik bir profile sahip olup kafasında saçlarının üstünde bir çelenk taşımaktadır. Arkasında bir kartal bulunmaktadır. Bu kartal arkasına, yıldırıma doğru bakmaktadır²⁴³. Yine Augustus dönemine tarihlenen sikkeler üzerinde Hermes, Dionysos, Artemis'in yanısıra Zeus'un yer alması, imparator Hadrianus öncesinde de tanrının tapınım gördüğünü kanıtlamaktadır²⁴⁴.

²⁴⁰İmparatorluk dönemi Augustus sikkeleri için bkz. *BMC*,

s. 30. no: 50. Ön yüzünde ΣΕΒΑΣΤΟΣ yazısı ile sağ tarafa dönük sade bir Augustus başı betimlenmiştir. Arka yüzünde ise ΕΠΙΜΕΝΑΝΔΡΟ[Υ] ΑΙΖΑΝΙΤΩΝ yazısı yer almaktadır; Zeus Aezanis sola doğru ayakta, beline kadar çıplak, sol omuzu ve belini çevreleyen bir himation giymiş durumdadır. Uzanmış sağ kolu üzerinde kartalı durmakta sol koluyla da esasına dayanmaktadır. [Lev. V. 8.], no: 51, 52, 53, 54.; İmparator Caligula Dönemi sikkeleri için bkz. *BMC*, s. 31. no: 58. Ön yüzde ΓΑΙΟΚΑΙΣΑΡ yazısı ile defneli sağ tarafa dönük Caligula başı betimlenmiştir. Arka yüzde ise ΑΙΖΑΝΙΤΩΝ ΕΠΙΜΗΔΗΟΥ lejandı vardır. Zeus Aezanis sola doğru ayakta beline kadar çıplak, sol omuzu ve belini çevreleyen bir himation giymiş durumdadır. Uzanmış sağ kolu üzerinde kartalı durmakta sol koluyla da esasına dayanmaktadır.; no: 59, s. 32. no: 62, 63, 64, 65, 66, s. 33. no: 69, 70; imparator Claudius Dönemi sikkeleri için bkz. *BMC*, s. 33. no: 73. Ön yüzde [ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ] yazısı ile defneli, sağ tarafa dönük Claudius başı yer almakta; arka yüzde ise ΑΙΖΑΝΙΤΩΝ lejandı ile Zeus Aezanis sola doğru ayakta dikili olup no. 50' deki gibi betimlenmiştir. Ayrıca bkz. no: 74, 75, 76, 77, s. 34. no: 78-vd. Ayrıca bkz. *SNG*, no: 24; *SNG* Aulock 3350; Antoninus Pius Dönemi sikkeleri için bkz. *BMC*, s. 38. no: 108; M Aurelius Dönemi için bkz. s. 39. no: 113. Ön yüzde AV. K. M. AVP. ΑΝΤΩΝΙΝΟC lejandı ile defneli, zırlı, sağ tarafa dönük. M. Aurelius büstü yer almaktadır. Arka yüzde ise [ΕΠΙΤΡΑΠΙ(?) ΙΑΙΒ. ΔΙΟΝΥCΙ ΟΥ ΑΙΖΑΝΙΤΩΝ] lejandı ile merkezdeki sütunlar üzeri kemerli, dört sütunlu ve ayakta bir Zeus Aezanis heykelinin de bulunduğu bir tapınak betimlenmiştir. Ayrıca bkz. *SNG*, no: 43. Ön yüzde M ΑΥΡΗΛΙΟC- ΒΗΡΟC yazısı ile yüzü sağa dönük M. Aurelius başı arka yüzde ise sola dönük, ayakta, kartalı ve asalı Zeus yer almaktadır. Commodus Dönemi sikkeleri için bkz. *BMC*, s. 39. no: 118. Ön yüzde zırlı ve paludamentum giymiş defneli Commodus büstü yer alırken AV. ΚΑΙ. Μ. ΑΥΡΗ. ΚΟΜΟΔΟC lejandı dikkati çeker; arka yüzde ΑΙΖΑΝΕΙΤΩΝ. ΕΠΙ. ΚΑ. ΤΑΤΙΑΝΟΒ. ΑΡΧ. Α. lejandı ile önden ayakta başı sola dönük no 50'deki gibi Zeus Aezanis betimi yer almaktadır. s. 40, no: 120, 121; Iulia Donna ve Alexander Severus Dönemi sikkeleri için bkz. s. 41. no: 129. Ön yüzde AV. Τ. ΚΑΙ. Μ. ΑΥΡ. CΕΒ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟC lejandı ile sağ tarafa dönük Alexander Severus'un defneli, zırlı ve paludamentumlu büstü yer almaktadır. Arka yüzde ise [ΕΠΙΜΕ]Ν ΑΝΔΡΟ VCTRA ΑΙΖΑΝΕΙ [ΤΩΝ] yazısı ile no: 50' deki Zeus Aezanis betimi yer almaktadır; Gallienus Dönemi sikkeleri için bkz. *BMC*, s. 42. no: 132. Ön yüzde AVTK. ΠΟΒ. ΛΙΚΓΑΛΛΙΗΝΟC yazısı ile zırlı, askeri pelerinli (Paludamentum) ve ışınlı sağ tarafa dönük Gallienus büstü yer almakta, arka yüzde şehrin lejandı ve no. 50 deki Zeus Aezanis betimi yer almaktadır.

²⁴¹ R. Naumann, *Der Zeustempel zu Aizanoi*, Berlin, 1979, n. 111.

²⁴² Lejant: Sikke üzerindeki yazılara bu ad verilir. Kelime olarak Latince Legere= okumak eyleminden gelmektedir. Bkz. A. Semih Tulay, *Genel Nümitmatik Sözlüğü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2001, s. 128.

²⁴³ *BMC*, s. 28, no: 33, 34, s. 29. no: 45

²⁴⁴ R. Naumann, a.g.e., s. 37.

Aizanoi'nin tanrısı olan Zeus'un Yukarı Tembris (yahut Tembrogius)'de Altıntaş civarında oturan Praipenniselilerin taptıkları Zeus Benneus ile Dorylaion ile Nakoleia'nın taptığı Zeus Bronton'la aynı olduğunda şüphe olmadığını nitekim bu son ikisinin bir olduğunu aşağıda ele alacağız²⁴⁵.

Tüm veriler dikkatle gözden geçirildiği takdirde şöyle bir analizde bulunmak konuyu toparlamak ve anlaşılır kılmak için yerinde olacaktır: Bu san altında tapınılan Zeus'un, Aizanoi kentinin ağırlıklı olarak kurucu tanrısı (Conditor = Ktistes) niteliğindeki bu epitetini de gözden kaçırmamakla birlikte Phrygia bölgesinde özellikle de bölgenin kuzeybatı bölümünün baskın kültü konumundaki yerli Benneus'u olarak algılamak ve Benneus'u da Hellenize olmuş uygar dönemlerin Brontonu ile eşimsemek akla yatkın görünmektedir.

II.IV. Zeus Ampeleites (Αμπελειτης) / Ampelites (Αμπελιτης)

Bu epiteti taşıyan yazıtların büyük çoğunluğu Yukarı Tembris vadisinde Appia sınırları içinde yer alan ve bu kütle ilişkili kutsal alandan gelmiştir²⁴⁶. Zeus Ampelites'e ait kült alanında ele geçen buluntular başlıca üç grupta değerlendirilmiştir²⁴⁷. Bunların ilk grubunu steller²⁴⁸, ikinci grubunu delikli oval levhalar (Pinaks) ve son olarak da dairesel çerçeve içinde yer alan büstleri kapsamaktadır²⁴⁹. Genelde iki friz içeren kabartmalarda eyerli atlar, boyunduruklu öküzler, hayvan sürüleri betimleri ve üstte merkezde tanrının sakallı büstü, sağ eli göğüs üzerine konmuş olarak Zeus Thallos'u hatırlatır şekilde yer almaktadır²⁵⁰. Hayvan sürüleri bu yoğunlukta, bu yöre dışında hiçbir yerde işlenmemiştir. Ayrıca bu kabartmalarda çok sık olarak süt emen tay²⁵¹ ve buzağılar işlenmiştir²⁵². Kırık olarak ele geçmiş bir kabartmanın rekonstrüksiyonu da süt emen bir buzağı ve Zeus Ampelites olarak tamamlanmıştır²⁵³ (Res. 11). Aynı kutsal alandan gelen üstte bir hayvan kabartmasının sadece ayakları korunabilmiş benzer bir adak stelinin alt

²⁴⁵ Bkz. burada "Zeus Benneus".

²⁴⁶ L. Robert, "Documents d'Asie Mineure", *BCH*, 107, 1983, s. 532.

²⁴⁷ M. Riel, "Nouveaux monuments votifs de Phrygia", *EA*, 17, 1991, s.73-76, no:1-5; *SEG*, 41, 1991, no: 1177-1181; Dorylaion'da bulunmuş olan adak yazıtı için bkz. *SEG*, 33, 1983, s. 340, no: 1121; S. Mitchell, *Anatolia Land, Men and Gods in Asia Minor*, c. II, Oxford, 1993, s. 18.

²⁴⁸ *SEG*, 33, 1983, s. 347-348, no: 1145-1146, 1150.

²⁴⁹ M. Riel, a.g.m., s. 74.

²⁵⁰ L. Robert, a.g.m., s. 530, Fig. 1, s. 532, Fig. 2-3, s. 533-542, Fig. 4-17; *SEG*, 33, 1983, s. 347, no: 1144, 1147-1148, 1151, 1152.

²⁵¹ Th. Drew-Bear - Chr. M. Thomas - M. Yıldızturan, a.g.e., 1997, s. 32, no: 18, Lev. IX.

²⁵² L. Robert, a.g.m., Fig. 8-11, 17.

kısımında yavrusunu emziren bir at tasviri ve "...köyünden Zeus Ampeleites'e sundu." yazıtı yer alır²⁵⁴ (Res. 12).

Ayrıca yine aynı merkezden gelen bir başka örnek tanrının tarım ve hayvancılıkla bağıntısını açıkça gözler önüne sermektedir. Bu adak sunusunda Zeus, *Zeus Thallos*'un sıklıkla karşılaşılan betimine uygun olarak uzun saçlı, uzun sakallı ve bıyıklı tasvir edilmiştir. Büstün hemen altında her iki yanda boyunduruklu başları cepheden, vücutları ise profilden verilmiş iki öküz kabartması yer almaktadır²⁵⁵ (Res. 13). Üzerinde tanrının kimliğini açıkça gösteren bir yazıt bulunmamasına karşın, bu sununun da Zeus Ampeleites'e adandığını varsayabiliriz.

Aynı epitetin yer aldığı iki yazıt bugün yurtdışındadır. Bu adak kabartmalarının ilkinde " Aurelius Pylades Mossynenus ve Apes Zeus Ampelites'e adak olarak (sundular)" (Res. 14)²⁵⁶, ikincisinde ise "Onesimos çocuklarının (esenliği) için Zeus Ampelites'e adak olarak (sundu)" (Res. 15)²⁵⁷ ifadeleri yer almaktadır. Bu kabartmalardan birincisi üzerinde tanrının başını adeta bir taç gibi süsleyen üzüm salkımı görülmektedir. Burada tanrının işlevi konusunda iki görüş vardır. Bu görüşlerden ilki, üzüm salkımının, Zeus Ampelites'in bağların koruyucu tanrısı kimliğini göstermediği, aksine atların ve büyük baş hayvanların koruyucu tanrısı olduğu ve işlevinin çobanlığa ve kırsal kesime yönelik olduğudur²⁵⁸. İkinci görüş ise epitetin etimolojik kökeninin Ampelos²⁵⁹ (Bağ) sözcüğünden geldiğine ilişkin saptamaya dayanır. Ancak bağ sözcüğünün, bu yörenin başlıca ürününün bağcılık olduğuna işaret etmediği de vurgulanmıştır²⁶⁰. Tanrıya ait çok sayıda kabartmalı yazıt bulunmasına karşın, hiçbir yazıtta yörenin bağcılığı, üzüm ve şarapları üzerine bilgi yoktur.

Eldeki arkeolojik verilere dayanılarak ileri sürülebilir ki, bu kutsal alanda tapınım gören bu tanrı ya da genel bir perspektiften bakacak olursak Phrygia'nın

²⁵³ M. Cremer, "Neue phrygische Zeus-Votive", *EA*, 9, 1987, s. 124-125, no: 2, Fig. 3, Lev. 11, 2.

²⁵⁴ Th. Drew-Bear- M. Yıldızlıturan, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Adak Steli", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yılı*, ss. 25-44, Ankara, 1997, no: 18.; aynı stel için bkz. Th. Drew-Bear- Chr. M. Thomas- M. Yıldızlıturan, *Phrygian Votive Steles*, Ankara, 1999, s. 290, no: 457.

²⁵⁵ Th. Drew-Bear -M. Yıldızlıturan, a.g.m., no: 20; aynı stel için bkz. Th. Drew-Bear- Chr. M. Thomas- M. Yıldızlıturan, a.g.e., s. 253, no: 388.

²⁵⁶ Bu kabartma Almanya'da İkonen Museum'da bulunmaktadır. Bkz. G. Koch, "Zwei Weihreliefs aus Phrygien", *EA*, 9, 1987, s. 127, no:1, Lev. 12, 1.

²⁵⁷ Bu eser Paul Getty Müzesi'nde bulunmaktadır. Bkz. G. Koch, a.g.m., s. 128-129, no: 2, Lev. 12, 2.

²⁵⁸ L. Robert, "Documents d'Asie Mineure", *BCH*, 107, 1983, s. 542.

²⁵⁹ H. K. Moulton, *The Analytical Greek Lexicon Revised*, Michigan, 1978, s. 18

²⁶⁰ L. Robert, "Documents d'Asie Mineure", *BCH*, 107, 1983, s. 541-542.

yerel tanrıları kategorisine giren ve özellikle Afyon Kurudere orijinli Zeus Petarenos, Zeus Alsenos ile Appia kaynaklı Zeus Thallos, Zeus Ampelikos için yapılan sunuların, köylüler tarafından tanrı ya da tanrıçalarına hem memnuniyetlerini hem de dileklerini iletmek için yapıldıkları belli olmaktadır. Sunulan adak stelleri Roma dönemine, M.S. II-III. yüzyıllara tarihlenmektedir²⁶¹.

II.V. Zeus Ampelikos (Αμπελικος)

Phrygia bölgesinde Yukarı Tembris vadisinde bulunmuş olan yazıtlarda bu epitet geçmektedir. Nitekim Kütahya'nın Pınarcık (Abia) Köyü'nde ele geçen beyaz mermerden yapılmış Zeus büstü Zeus Ampelikos'a adanmıştır. Zeus uzun saç ve sakallı olup başında defne dalından bir taç taşımaktadır. Tüm Zeus büstlerinde olduğu gibi sağ el göğüs üzerindedir²⁶². Kaidesinde " Ulpus Salutaris'un kölesi Hermas, Zeus Ampelikos'a sundu." ifadesi yer alır (Res. 16). Bu epitete bağlı bir kült alanından geldiği düşünülen steller ve sunaklar sayesinde²⁶³, gerek Phrygia'nın bu bölgesinde yaşayan insanların isimleri gerekse Phryg, Grek ve Roma yurttaşlarının isimleriyle kültürel bir devamlılığın izleri açıkça görülebilmektedir. Tanrının Ampelikos epitetinin Phrygia'daki bağcılık (Ampelos) ile ilişkili olduğu ve aynı zamanda bölgedeki hayvancılıkla ve "Üzüm Bağlarını Koruyan Tanrı" rolüyle ilişkisini kanıtladığı belirtilmektedir²⁶⁴.

II.VI. Zeus Anadotes (Αναδοτης)

Aizanoi'daki (Çavdarhisar) Zeus tapınağında yeni bulunmuş olan yuvarlak bir sunağa ait bir yazıt üzerinde tanrının bu epiteti geçmektedir²⁶⁵. *Anadotes* etimolojik olarak " veren, verici ve cömert " tanrı anlamına gelmektedir²⁶⁶. Söz konusu sunak, tanrının bu tapınakta bir çok epitet altında tapım gördüğünü kanıtlaması yönünden ilginçtir.

²⁶¹ Th. Drew-Bear - M. Yıldızduran, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Adak Steli", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yılı*, ss. 25-44, Ankara, 1997, s. 25.

²⁶² *SEG*, 35, 1985, s. 397, no: 1400; ayrıca aynı büst için bkz. Th. Drew-Bear- Chr. M. Thomas - M. Yıldızduran, *Phrygian Votive Steles*, 2. ed., Ankara, 1999, s. 293, no: 462 ya da Bkz. Th. Drew-Bear- M. Yıldızduran, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Adak Steli", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yılı*, Ankara, 1997, ss. 25-44, no: 21

²⁶³ Th. Drew-Bear - M. Yıldızduran, a.g.m., s. 33.

²⁶⁴ Th. Drew-Bear- Chr. M. Thomas- M. Yıldızduran, *Phrygian Votive Steles*, Ankara, 1997, s. 33.

²⁶⁵ M. Wörrle, "Neue Inschriftenfunde aus Aizanoi II", *Chiron* 25, 1995, s. 68, no:2.

II.VII. Zeus Andreas (Ανδρεας)

Bu epiteti taşıyan steller Appia'dan gelmektedir²⁶⁷. Zeus Andreas epitetinin kült alanı, Yukarı Porsuk Vadisindeki antik Appia kentinin (eskiden Abia- Abiye, bugünkü Pınarcık Köy'ü) kuzeyinde yer alan Zeus Ampelites kutsal alanı yakınlarına yerleştirilmiştir²⁶⁸. Burada ele geçen akroterli ve alınlıklı stellerde tanrı, Zeus Thallos ve Zeus Ampelites benzeri büst şeklinde betimlenmiş, sadece büstün alt kısmı kalın bir girlandla sınırlandırılmıştır. Alınlıklarda ise ya tanrı Helios ya da Zeus'un en sık tasvir edilen atribütü kartal yer almaktadır²⁶⁹ (Res. 17). Aynı epiteti taşıyan külte, Pisidia bölgesindeki Termessos antik kentinde de rastlanmıştır²⁷⁰. Kanımızca bu epitet, Andrea ya da Andrana adındaki bir yerleşim yerinden türetilmiş bir isimdir ve Andrea kentinin Zeus'u anlamına gelmektedir.²⁷¹

II.VIII. Zeus Anpeleites(Ανπελειτης)²⁷²

Bu epitetin Zeus Anpeleites ile özdeş olduğu genel kabul görmektedir. Anpeleites epiteti, benzer telaffuzla anılan farklı bir külte işaret etmesinden çok yerel ağızdaki farklı söyleyişten ya da taş ustalarının yazımındaki hatadan kaynaklanmış gibi görünmektedir. Bu epitetin geçtiği yazıtlardan biri Dorylaion ya da Kotiaieion (Kütahya) yöresinde bulunmuştur. Kabartmalı beyaz mermer stelin üzerinde tanrının büst şeklinde kabartması yer alır²⁷³ (Res. 18).

²⁶⁶ G. R. Berry, *The Classic Greek Dictionary*, Chicago, 1956, s. 48.

²⁶⁷ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültürleri*, İstanbul, 2001, s. 19.

²⁶⁸ L. Robert, "Documents d'Asie Mineure", *BCH*, 107, 1983, s. 543; S. Mitchell, *Anatolia Land, Men and Gods in Asia Minor*, c. II, Oxford, 1993, s. 14, Res. 3.

²⁶⁹ Alınlığı Helios kabartmalı örnek için bkz. Th. Drew-Bear, "Local Cults in Graeco-Roman Phrygia", *GRBS* 17, 1976, s. 252, no: 9; S. Mitchell, a.g.e., c. II, s. 14, Res. 3.

²⁷⁰ S. Mitchell, a.g.e., c. II, s. 13.

²⁷¹ S. Mitchell, a.g.e., c. II, s. 25. Ayrıca bkz. Burada "giriş bölümü" s. 12.

²⁷² *BE*, 1974, no: 557; Phrygia bölgesinden geldiği söylenen Zeus Anpeleites epitetli bir diğer adak steli İznik müzesinde korunmaktadır. S. Şahin, *Katalog der Atiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia)*, *İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu* II-I., 1981, s. 298 b, no.631.

²⁷³ *SEG*, 29, 1979, s. 349, no: 1392; G. Koch, "Zwei Weihreliefs aus Phrygien", *EA*, 9, 1987, s. 127-131, no: 1-2; *SEG*, 37, 1987, s. 368, no. 1169. H. Schwabl, "Zeus: Nachträge", *RE*, Suppl XV, 1978, s. 1161, 60 "Aurelios Teimon (bunu) Zeus Anpeleites'e adadı". Rölyefin altında Passitenos ethnikonu yer almakta.

II.IX. Zeus Antigonaos (Αντιγοναός) (Res. 19, 20), Antigoneios (Αντιγονειός) (Res. 21), Antigoneos (Αντιγονεός) (Res. 22), / Antigonios (Αντιγονιός) (Res. 23)

Zeus Antigonaos kültünü bölgede karşılaşılan diğer Zeus kültlerinden ayıran en önemli özelliği, baş tanrı kimliğinin Büyük İskender sonrasında ortaya çıkan Diadoklardan Antigonos I (Monophthalmos I.Ö. 382-301)'de somutlaşmasıdır. Tanrı, bu özelliğiyle bir imparatorluk kültü konumundadır. Daha yalın bir ifadeyle İskender ile başlayan Hellenizasyon sürecinin kültürel boyutundaki yansıması niteliğini sergileyen bu olgu, kendisini tek erk olarak görme arzusunun bir ürünü olmalıdır. Mısır, Mezopotamya ve İran'da yaygın olarak karşımıza çıkan tanrı-kral inancının İskender'in haleflerinde de devam ettirildiği görülmektedir.

Antigonos'un M.Ö. 333'den İskender'in ölüm yılına kadar (M.Ö. 323) yürüttüğü Phrygia satraplığı görevi sırasında olasılıkla tohumlarını attığı bu kült, Hellas üzerindeki etkisini artırma arzusunun sonucu olarak Makedonyalı askerleri tarafından Phrygia'nın batısına ve Lydia'ya aktarılmış olmalıdır²⁷⁴. Lydia bölgesinde yürütülen epigrafik araştırmalar bu durumu destekler niteliktedir. Demirci'nin güneyindeki İmrenler Köyü'nde Hasan Malay tarafından bulunan altı adak steli söz konusu alanda yerel bir kültün varlığını işaret etmektedir²⁷⁵. Steller üzerindeki epitetlerdeki ufak farklar gözardı edildiğinde tanrıya ait kutsal bir mekanın varlığı ortaya çıkmaktadır. Stilistik bakımdan Phrygia'daki Zeus Ampelites, Zeus Andreas ve Zeus Thallos²⁷⁶ kültlerinde de benzerlerine rastladığımız tanrının büstleri, kültün Phrygia kökenli olduğunu düşündürmektedir²⁷⁷. Tanrı büst şeklinde ve sağ eli göğsünün üzerinde betimlenmiştir.

²⁷⁴ A.M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK, Ankara, 1984, s. 458-470; M.A. Yonah and Israel Shatzman, *Illustrated Encyclopedia Of The Classical World*, Israel, 1976, s. 42-43; P.Clayton and Martin Price, *Antik Dünyanın Yedi Harikası*, çev. B. Avunç, 1999, s. 121-134.

²⁷⁵ H. Malay, "The Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum". *Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris*, Wien, 1994, s. 54.

²⁷⁶ Bkz. burada "Zeus Thallos".

²⁷⁷ H. Malay, "Lydia'dan Yeni Epigrafik buluntular", *AST VIII*, 1990, s. 208; H. Malay, "The Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum". *Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris*, Wien, 1994, s. 53. ; İskender ve ardıllarının yürüttükleri yoğun Hellenleştirme çalışmaları konusunda bkz. V. Diakov- S. Kovalev, *"İlkçağ Tarihi I"* Çev. Özdemir İnce, Vyayınları, Ankara, 1987, s. 467-521. İskenderin ve ardıllarının ele geçirdikleri yerlerde fetihlerini sağlamlaştırmak ve iktidarlara meşru kılmak için yoğun bir Hellenleştirme faaliyeti içine girdikleri bilinmektedir. Antigonos'un da İskender'in uyguladığı siyaseti benimsediği anlaşılmaktadır. Nasıl ki İskender, Darius'un ölüp Akhaimenidler sülalesinin sona ermesiyle kendisini Büyük Kral'ın ardılı olarak ilan etmiş ve izlediği siyasette değişikliğe gidip aristokrasiyi destekleyerek doğulu giysiler giymiş, Asia tören kurallarına öykünüp önünde el pençe divan durulmasını istemişse ve ayrıca Pers hanedan üyesi

Tanrının bu sanının geçtiği benzer Zeus tasvirli iki adak steli İstanbul Arkeoloji Müzesinde korunmaktadır. Geliş yeri belli olmayan ilk stel üzerinde kabartmalı bir Zeus büstü ve "Hermogas (bunu) Zeus Antigonaos'a adadı" şeklinde bir ifade yer almaktadır. Müze envanter kayıtlarına göre Kütahya'dan geldiği belirtilen, ancak geliş yeri kesin olmayan ikinci stel üzerinde "M [...] oğlu Papas Zeus Antigonaos'a (bunu) adadı" ifadesi ve bir Zeus büstü yer alır²⁷⁸.

II. X. Zeus Aouadios (Αουδιος)

Bu epitet Dorylaion ile Nakoliea arasındaki bölgede görülmektedir²⁷⁹. Süpü Ören'in güneyindeki Acıpınar pınarında ele geçen Dokimeion mermerinden küçük bir stel mezar yazıtı olmakla birlikte aynı zamanda tanrıya yapılan bir adak niteliğindedir²⁸⁰. Stel üzerinde Zeus Bronton'a ekli olarak görülen Aoudios sözcüğü ya tanrının bir epiteti ya da ikinci bir adıdır. Bu yörede görülen Sabazios Σαουαδιος biçimiyle benzerlik gösterdiği için bunun bir tanrı epiteti ya da ikinci bir adı olması şehir ismi olmasından daha kuvvetli görünmektedir. Ayrıca bu görüşü destekler nitelikteki bir başka kanıt ise, geliş yeri belli olmayan ancak şu anda Eskişehir Müzesinde korunan gri-beyaz mermerden bir sunaktır²⁸¹. Palmet akroterle taçlandırılmış sunağın sol tarafı kırıktır. Ön yüzünde iki başağın arasında duran krater üzerinde dokuz satırlık bir yazıt yer almaktadır. Sağ tarafındaki yüzünde iki öküz başı yer almakta, onun altında da beş satırlık ikinci bir yazıt bulunmaktadır. Sol yüzünde bir üzüm salkımı kabartması vardır. Arka yüzde de sunak üzerine oturmuş

iki prensesi eş alarak aynı şeyi - yerli halktan biriyle evlenme- binlerce askeri içinde yürürlüğe koymuşsa ve daha buna benzer siyasal ve sosyo-kültürel faaliyetlerinin temelinde yatan gerçek amacının, yerli halkın gözünde şirin olanı yapıp kendi egemenliğini sağlamlaştırma arzusu olduğudur. Bu bağlamda, kanımızca, Antigonos da rahipler sınıfının desteğini de alarak ve yerli halkın geleneklerine de bir anlamda gerekli hoşgörüyü göstermek yoluyla Phrygia ve Lydia'daki egemenliğinin dinsel kılıfını hazırlamak ereğini gütmüş olmalıdır.

²⁷⁸ N. E. A. Şahin, "Epigraphische Mitteilungen Aus Antalya IX. Phrygische Votive Aus Dem Archäologischen Museum Von İstanbul", *EA*, 33, 2001, dipnot 2, η, θ. Ayrıca Zeus Antogonaos'la ilgili olarak küçük bir kabartma büst Kütahya Müzesi'nde korunmaktadır. Bunun için bkz. N.E.A. Şahin, "Eine kleine Reliefbüste im Museum Von Kütahya ", *Olba* 4, 2001, s. 117-124. Lev. 32-34. Kült ile ilgili olarak ayrıca M. H. Sayar, "Weiheung für Zeus Antigonaos", *EA*, 30, 1998, ss. 143-144. ; Th. Drew-Bear - Chr. M. Thomas, M. Yıldızturnan, *Phrygian Votive Steles*, 2. ed., Ankara, 1999, ss. 253-301, 318-322, 347-349, 355-368. Buna benzeyen kabartma büstler Zeus Bronton'a, Zeus Antigoneios'a veya Zeus Antigoneos'a bağlanmaktadır.

²⁷⁹ L. Robert, *Hellenica* X, 1955, s. 241, n. 4.

²⁸⁰ P. Frei, "Phrygische Toponyme", *EA*, 11, Bonn, 1988, no: 8. Bu yazıt ayrıca *MAMA* V no: 157'de yayınlanmıştır. Yazıtın içeriği şöyledir: "Teimon ve Aleksandros, babaları Menophilos, Zeus Bronton Aoudios, Asklepos ve Aleksnadros için (bunu) adadılar."

²⁸¹ P. Frei, a.g.m., no: 9N. Bu sunak şu anda Eskişehir Müzesinde A-107-67 envanter numarasıyla koruma altındadır.

bir kartal betimi bulunmaktadır. Ön yüzdeki a yazıtından anladığımız kadarıyla iki köye ait bir rahip üründen dolayı teşekkür için patronlar ve kendi ailesi adına “Zeus Bronton ve Sabazios” a (Saouadios) şükranlarını sunmaktadır. P. Frei, yazıtta geçen tanrı isimlerinin sünkretismden çok iki farklı tanrıya işaret ettiğini ileri sürmektedir²⁸². Büyük olasılıkla bu sunak sağ yüzündeki beş satırlık b yazıtı daha sonradan mezar taşı olarak kullanılmıştır. Yazıttaki Aurelios kısaltmasından sunağın M.S. III. y.y.’ın ilk on yılına ait olduğu anlaşılmaktadır. Bunlara ek olarak Aşağı Ilıca’daki Tekkenin doğu yamacındaki mezarlıkta ele geçen beyaz mermerden kare biçimli bir sunak Zeus Saouadios’a adanmıştır²⁸³. Köşelerindeki akroterlerinde palmet bezelidir. Ön yüzde bir çelenk ile altında dört satırlık bir yazıt yer almaktadır. Sağ ve sol yüzlerinde öküz başı arka yüzde de bir sürahi ile iki öküz’ün koşulduğu saban ile sürücüsü silik olarak günümüze ulaşmıştır. Yazıt şöyledir: “(K)imeliaeis sakinleri kutsal topraklar üzerindeki ürünler için bunu Zeus Saouadios’a sundular.” Bu sunu kesinlikle tarımsal bir karakter taşımaktadır. Sunu da olasılıkla iyi bir hasat sonunda yapılmıştır. Arkadaki saban motifi de bize bunu kanıtlamaktadır. Süpü Ören’de gördüğümüz sununun yazım şekliyle aynı tarzdadır. Bu yazıtımızda Kimeliaeis ethnikonu ile adanan tanrı Sabazios, Zeus ile synkretiktir²⁸⁴. Bu sunağı yukarıda sözünü ettiğimiz sunak ile karşılaştıracak olursak, Sabazios ile Zeus ayrı ayrı tanrılar olarak durmakta ve “ke” bağlacı ile birleştirilmesi belirsizlik yaratmaktadır. Ne var ki, Zeus’a kai bağlacı ile bağlanan Süpü Ören’de bulunmuş bir steldeki²⁸⁵ Zeus Bronton Kai Soter ifadesiyle benzerlik göstermektedir. Burada Soter kelimesi farklı bir tanrı değil, Zeus sözcüğünü ikinci kez yinelememek için taş ustasının yapmış olduğu bir uygulamadır. Benzer durum Değişören’de ele geçmiş yazıtta da görülmektedir²⁸⁶. Buradaki sunuda da Δι Περσων κε Βροντωντι κε Αστραπτοντι yazmaktadır. Keza burada da Bronton önündeki Zeus kelimesi yazılmamış, Zeus’un iki sıfatı “ke” bağlacı ile bağlanmıştır²⁸⁷. Süpüören’de bulunmuş bir adak stelinde²⁸⁸ Αουαδιω şekliyle bir yer

²⁸² P. Frei, “Phrygische Toponyme”, *EA*, 11, Bonn, 1988, s. 21.

²⁸³ P. Frei, a.g.m., no:10N.

²⁸⁴ P. Frei, a.g.m., n. 39(Bkz. Sh. E. Johnson, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II 17.3, ss. 1584-vd.).

²⁸⁵ *MAMA* V no: 151.

²⁸⁶ Th. Drew-Bear, “Nouvelles Inscriptions de Phrygie”, *Studia Amstelodamensia ad Epigraphicam, Ius Antiquum et Papyrologicam Pertinante*. XVI., Zutphen, 1978, s. 48 no. III. 25.

²⁸⁷ P. Frei, a. g. m., n. 40.

²⁸⁸ *MAMA* V no: 75

ismi olarak verilmesine karşın elimizdeki yazıtta Αουαδιος şeklinde geçmesi bunun Σαουαδιος şeklinde bir tanrı olabileceğini düşündürmektedir. Tüm bu veriler ışığında Aouadios sözcüğünü bir ethnicon ya da bir kent olarak değerlendirmemeli tam tersine Saouadios isminde bir epitet olarak düşünülmelidir.

II. XI. Zeus Asienes (Ασινηης?)²⁸⁹

Nakoleia'da kutsal bir alandan geldikleri düşünülen bir grup adak stelinden ikisi üzerinde Ασινηη olarak okunan Zeus epiteti, yazıların aşınması nedeniyle kesinlik taşımamaktadır. Etimolojik köken açısından "Asia" sözcüğünden geldiği kabul edildiğinde, "Küçük Asya'nın (hakim) Zeus'u" anlamına gelen bu sözcük, Asyalı ethniconuna ve buna bağlı bir kültü işaret edebilir²⁹⁰. Laodikeia ve çevresinde yaygın tapınım gördüğü yazıt ve sikkelerden anlaşılan ve özünde Dionysos kültürünün izlerini taşıdığı savlanan Zeus Aseis kültü ile Zeus Asienes epiteti ve kültü arasında bir ilişkinin var olup olmadığı bilinmemektedir²⁹¹.

II. XII. Zeus Bagaïos (Βαγαίος)

Phrygia bölgesinde bu epiteti taşıyan her hangi bir yazıtta rastlanamamıştır. Zeus Bagaïos adı sadece Ortodoks Hristiyan kilisesinin önde gelen rahiplerinden Bithynialı Hesykhios'ta Zeus Polystakhus veya Phrygialı Zeus Bagaïos olarak geçmektedir²⁹². Tanrının Πολυσταχυς sıfatı "tane bakımından zengin buğday veya başak" anlamına gelmektedir²⁹³. Yine bu bölgede tapım gören ve teke ile ilişkili olduğu için bazen boynuzlu genç olarak gösterilen Attis gibi, Zeus Bagaïos'un da boynuzla ilişkili olduğu ancak yaşlı boynuzla ilişkisinin daha muhtemel görüldüğü savlanmıştır. Ayrıca Zeus Phrygios'la bir olabileceği varsayımsal olarak değerlendirilmektedir²⁹⁴. Cornucopia adı verilen ve tüm iyi armağanları dağıttığına inanılan bereket boynuzu aslında Zeus'un süt anneliğini yapmış nymphe ya da keçi Amalthea'ya aittir²⁹⁵. Dolayısıyla bereket sembolünün mitolojik kökeni Girit'e kadar

²⁸⁹ Th. Drew-Bear, a.g.m., s. 44-45, no: 14,15.

²⁹⁰ SEG, 28, 1978, s. 140, no:1192.

²⁹¹ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültürleri*, İstanbul, 2001, s. 25.

²⁹² N. Şahin, a.g.e., s. 29.

²⁹³ G. R. Berry, *The Classic Greek Dictionary*, Chicago, 1956, s. 575.

²⁹⁴ A.B. Cook, *Zeus A study in Ancient Religion I-III Zeus God of the Dark Sky*, 1914-1940, c. II, Cambridge, 1925, s. 295, n. 2., s. 569, n. 7; H. Schwabl, "Zeus: Epiklesen", *RE X A 1*, 1972, s. 334, 66.

²⁹⁵ A.Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1989, s. 34.

uzanmakta olup Roma'da da varlığını Copia ile sürdürmüştür²⁹⁶. Zeus'un mitik kökenini pekiştirecek tarzda yapılmış ve olasılıkla siyasi bir amaca hizmet etmek düşüncesi yanında kültürel ve dinsel yaşamın da gözönüne alınarak darp edildiği geç dönem Roma imparatorlarından Gordianus III (M.S. 238-244) devrinin sikkelerinden birisi tanrının bereket dağıtma niteliğini desteklemektedir: Ön yüzde A[Y]T. K. M. AN- ΓΟΡΔΙΑΝΟC lejandı ile yüzü sağa dönük drapeli, defne taçlı, zırhlı Gordianus III büstü arka yüzde ise CVNN[A]-ΔΕΩΝ lejandı ile yüzü sağa dönük asalı ve sur taçlı ayakta Amaltheia kolunda çocuk Zeus'u tuturken ve ayaklarının dibinde bir keçi olduğu halde betimlenmiştir²⁹⁷. Yine aynı imparator döneminde Dokimeion'da basılmış bir başka sikke ön yüzünde ΜΑΝΤΙΩΠ ΔΙΑΝΟC ΑΥΤ lejandı ile zırh ve askeri pelerin giymiş defneli, yüzü sağ tarafa dönük bir Gordianus büstü yer almakta; arka yüzünde ise, ΔΟΚΙΜ ΕΩΝΜΑ ΚΕΔΟΝΩΝ lejandı ile herbirinin üstünde oğlak bulunan iki sancak arasında lejyon kartalı betimi yer almaktadır²⁹⁸. (Res. 24) Yukarıdaki sikke tasvirlerinde karşımıza çıkan Grek kökenli mitik ikonografinin ve sikke yazılarındaki kent (Dokimeion) ve kurucularının (Makedonların) isimleri kültün Güneybatı Akdenizden (Girit) mi yoksa Thrakia'dan mı geldiğini açıklayamaz.

Bazı araştırmacılar tarafından Bagaios'un Pers dilindeki "Baga" veya sanskritçedeki "Bhaga" tanrı sözcüğü ile de ilişkili olduğu ileri sürülmüştür²⁹⁹. Anadolu'daki Pers kültürünün etkileri Arkaik dönemden M.S. V. y.y.'a kadar zaman zaman karşımıza çıkmaktadır³⁰⁰. Ephesos'taki Artemis rahipliğinin bu sürece değin Pers ailesinin denetiminde olması güzel bir örnek oluşturmaktadır. Her ne kadar Pers kültürünün varlığı Küçük Asia'nın orta kesimlerinde en zengin satraplıklarının bulunduğu Lydia'da özellikle Sardis, Hypaepa, Hyrcania ovasındakinden seyrek olsa bile imparatorluğun Magi rahipleri sayesinde Mithras tapınımının yaygınlık kazandığı söylenebilir. Özellikle, Phrygia şehirleri Amorium, Synaus ve Pessinus ile Galatia bölgesinde Ankyra'nın güneydoğusundaki Aspona'da Mithras'ın varlığı kanıtlanmıştır³⁰¹.

²⁹⁶ Ovidius, *Metamorphoses*, trans. John Dryden and others, Hertfordshire, 1998, IX 88.

²⁹⁷ *SNG*, no: 478.

²⁹⁸ *BMC*, s. 194, no: 33, Lev.XXIV.11.

²⁹⁹ A.B. Cook, *Zeus A study in Ancient Religion I-III Zeus God of the Dark Sky*, 1914-1940, c. II, Cambridge, 1925, s. 569.

³⁰⁰ S. Mitchell, *Anatolia Land, Men and Gods in Asia Minor*, c. II, Oxford, 1993, s. 29.

³⁰¹ S. Mitchell, a.g.e., c. II, s. 29.

Epitetin ayrıca İon lehçesinde Phegos (φηγος), Dor lehçesinde Phagos (φαγος) olarak kullanılan "meşe ağacı" ile de yakın ilişkisi olabileceği düşünülmüştür³⁰². Böylelikle ağaç kültürüyle beraber bir anlamda Hellen dinsel motiflerinin Phrygia'da yaşatılmaya çalışıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla tanrı bu epitet altında bolluk ve bereketin, iyi hasat beklentisinin güvencesi olarak yöre insanınca kanıksanmış olmalıdır³⁰³. Sonuç olarak denilebilir ki, Zeus Bageios Phrygia'nın köylü topluluklarının tarım tanrısı kimliğini taşımaktadır.

II.XIII. Zeus Basilikos (Βασιλικος)

Bu epitetin geçtiği tek yazıt Serea'da bulunmuştur. Epitet sözcük anlamıyla tanrının "krallık" yönünü işaret etmektedir. Üzerinde boyunduruklu iki öküz başının yer aldığı Serea'da bulunmuş stelde³⁰⁴ "Aristokrates oğlu Philomelos öküzleri ve bütün ailesi için Zeus Basilikos'a" adadı ifadesi yer almaktadır. Aynı epitetin geçtiği yazıtlara Bithynia³⁰⁵ ve Karia'da³⁰⁶ da rastlanmıştır. Serea'daki sunakla birebir örtüşme de tanrının bölgedeki tasvirlerinde sıkça rastlanan betim özellikleriyle benzerlik sergileyen ve Bithynia'da bulunup halen Bursa Müzesi'nde korunmakta olan üst kısmı akroterli bir altlığa sahip stelin bir yüzünde yüksek kabartma olarak yapılmış Zeus'un en tanınmış atribütü kartal, diğer yüzde ise üzüm salkımı betimlenmiştir³⁰⁷.

Kanımızca bu terimle Zeus'un başına buyruk hareket eden, istediğini her an elde edebilen baş tanrı kimliğine sahip olmasının yanı sıra , hava olaylarının tek hakimi özelliğiyle de bölgenin dayattığı ağır iklim koşullarının insanlar üzerinde yarattığı çaresizliğin ironik bir biçimde değerlendirilmesi olarak görülebilir.

Başka bir başlık altında incelemeyi gerek duymadığımız, tanrının krallık (!) yönünü vurgulayan "Zeus Tyrannos" (Τυραννος) epitetinin yer aldığı bir sunak da

³⁰² A.B. Cook, *Zeus A study in Ancient Religion I-III Zeus God of the Dark Sky*, 1914-1940, c. II, Cambridge, 1925, s. 569, n. 7.

³⁰³ H. Schwabl, "Zeus: Epiklesen", *RE X A 1*, 1972, s. 285, 4.

³⁰⁴ *MAMA V*, R8.

³⁰⁵ T. Corsten, *Die Inschriften von Prusa Ad Olympum II*, Bonn, 1993, s. 105-106, no: 1016; *SEG*, 6, 1932, s. 79; H. Schwabl, a.g.m., s. 287,20.

³⁰⁶ A.B. Cook, a.g.e., c. II, s. 879; L. Robert, "Reliefs votifs et cultes d'Anatolie", *Anatolia III*, 1958, s. 115; *SEG*, 6, 1932, s. 79; H. Schwabl, a.g.m., s. 287, 20.

³⁰⁷ T. Corsten, a.g.e., s. 105-106, no: 1016.

Eskişehir'de bulunmuştur³⁰⁸. Gri mermer yapılmış üstü palmet akroterli sunağın ön yüzünde girlandlı bir öküz başı, arka yüzünde bir krater yer almaktadır. Sunak üzerinde "Neikolaos bunu Zeus Tyrannos'a adadı" yazılıdır.

Tanrının aynı karakterini ifade eden her iki epitet, Zeus'un büyük bir olasılıkla çiftçi tanrı kimliğiyle bağ ve bağcılıkla ilintili özelliğini vurgulamaktadır. Tarımın ve bağcılığın tek bir tanrıda birleştirilmesi Anadolu halkı için yabancı değildir. Bu tanrıyı İvriz Geç Hitit kabartmasındaki Şantaş adıyla, bir elinde tuttuğu üzüm salkımı ve diğer elinde tuttuğu başak demetiyle görmekteyiz. Bu durumu da tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlayan yöre insanının iklim-doğa koşullarına ne denli uyumlu yaşamaya çalıştıklarının somut örneği şeklinde algılanmak yerinde olacaktır. Bu bağlamda her iki epitetin sözcük anlamlarındaki biçimsel farklılık dışında Eskişehir ve Serea'da ele geçen stel ve sunaklardaki betimsel yaklaşımın tanrının olasılıkla bu civarda bir kutsal mekanının varlığını işaret ettiği düşünülebilir. Ayrıca aşağıda inceleyeceğimiz tanrının diğer bir epiteti, tanrılar arasında bir karakter benzeşimi (Συγκρασις=Synkrosis) olduğu konusunda bizi ciddi bir muhakemeye götürecektir. Hangi epitlele tapınımı söz konusu olursa olsun, tanrının yörede kutsal bir mekanının varlığı göz önüne alınmalıdır.

II.XIV. Zeus Bennios(Βεννιος)

Zeus Bennios, Phrygia bölgesinde rastlanılan Zeus epitetleri içerisinde, Zeus Bronton'la birlikte en geniş yayılım alanına ve öneme sahip epitetlerin başında gelmektedir³⁰⁹. Tanrının "Bennios" epiteti araştırmacılar tarafından uzun süredir tartışılmasına karşın anlamı kesin olarak belirlenmiş değildir. W. Deecke tarafından Bennios'un (Βεννιος) Keltçe "hafif araba" anlamına geldiği ve İlyrce Bennius adının değiştirilmiş şekli olduğu ileri sürülmüştür³¹⁰. Ramsay, Deecke'nin analizini kabul ederek Zeus Bennios'un yorumlanışında "Benna" kelimesi üzerinde durmuş ve bu kelimenin "Arabanın üzerinde dikilen tanrı"; βεννος'un ise "Zeus'un Arabası"nı tanımladığını belirtmiştir³¹¹. Dorylaion'daki "Βοισαγαρος"³¹² ve Eumeneia'daki

³⁰⁸ *MAMA* V, no:12.

³⁰⁹ S. Şahin, "Phrygia Epiktetos", *AST* IV, 1986, s. 267.

³¹⁰ Th. Drew-Bear Th- Chr. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW* II 18. 3, 1990, s.1957.

³¹¹ Th. Drew-Bear Th- Chr. Naour, a.g.m., s. 1957, n. 176 (W. M.Ramsay, *JHS*, 8, 1887, ss. 511-512).

³¹² *MAMA* V, no: 137 (Avdan). Söz konusu isim W. Dressler tarafından keltçe olarak yorumlanmıştır. Bkz. L. Zgusta, *Neue Beiträge zur kleinasiatischen Anthroponymie*, Prague, 1970, s. 21 §178-2.

“Zmertorix”³¹³ gibi kişi isimlerinin Galatça kökenli olduğu varsayılsa da bu ender örneklerden Phrygia bölgesinde Galatların gerçek varlığından sözetmeye yeterli değildir. Bulunmuş olan adak yazıtlarının Galatia’nın ve Galatların zaman zaman işgal ettikleri yerlerden gelmemiş olmaları bu savı desteklemektedir. Phrygia’da bulunmuş iki yazıtta yer alan Bennios (Βεννιος) ve Benios (Βενιος) kişi adlarının, Galatça araba anlamındaki Benna ile benzerliği fonetik bir rastlantı olarak değerlendirilmekle birlikte söz konusu kelimenin Phrygce bir sıfat olduğu ileri sürülmüştür³¹⁴.

Bennios epitetinin kökenine ilişkin sürdürülen bu tartışmaların yanı sıra, yazıtlarda karşılaşılan ve Zeus Bronton kültü ile ilişkili gibi görünen Benos (Βενος) ya da Bennos (Βεννος) sözcüklerinin tanrının “Bennios” sanıyla benzerliğinden ötürü Benos teriminin anlamı üzerine de çeşitli yorumlar yapılmasına karşın konu henüz kesinlik kazanmış değildir. Zeus Bronton’un geçtiği birkaç yazıtta tanrının yaygın sanının yanında “bennos” biçimiyle karşılaşılmaması, başka Zeus epitetini mi, yoksa adağı yapan dinsel bir kurumu mu ya da bir festivali mi işaret ettiği araştırmacılar tarafından sıklıkla tartışılmaktadır. Bu bağlamda Zeus’a ve Zeus Bronton’a adanan iki yazıtta Βενος ve Βεννος terimleri ile karşılaşılmıştır. Bu yazıtlardan ilki Phrygo-Pisidien bölgesinde yer alan Pisidia Antiokheia’sı sahasındaki “Xenoi Tekmoreioi kült alanında” (Sağır) ele geçmiştir³¹⁵. Nakoleia’da bulunmuş diğeri ise Bronton kültü ile ilgilidir. Açıkçası burada Zeus Bennios, Bennios’un tanrısıdır³¹⁶. Nasıl ki Zeus Επικαρπιος ürünlerin (Καρπος), Zeus Κεραινιος yıldırımın (Κεραινος) ve Zeus Ολβιος maddi mutluluğun (Ολβος), tanrısıysa, Zeus Bennios da Βεννιος epitetinin - ios ya da - os ile sonlanan

³¹³ Galat izleri konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Th. Drew-Bear-Chr. Naour, “Divinités de Phrygie”, *ANRW* II 18. 3, 1990, 1959, n. 188.

³¹⁴ Th. Drew-Bear-Chr. Naour, a.g.m., s. 1961, Lev. VI-VIII, no. 13-18; *BE*, 1991, no: 559.

³¹⁵ “Ο αὐτὸς Σκυμνὸς καὶ ἐστὶ ἐπικαταλείπω τῇ κωμῇ (δηνδρία) ῥεκ τοκου γεινεσθαι βε<ν>ος Δει Καλακαγαθιω υπερ καρπων. "Antiochia'nın Phrygia bölgesine ait olduğu tartışmaları için bkz. S. Şahin, a.g.e., s.783, Özellikle neo-phryg dilindeki metinlerin bulunması delil olarak gösterilmektedir. Bkz. C. Brixhe-Th. Drew-Bear, *Kadmos* 17, 1978, s.50-54. Benzer bir metin için bkz. S. Mitchell, *ANRW* II 7.2, 1980, s. 1060 n: 34. Ayrıca bkz. D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor* II, Princeton, 1950, s.1311-1312 n. 14; J-L. Robert, bu kenti Phrygia içerisinde değerlendirmektedirler bkz. *BE*, 1983 no: 414 ve 1984, no: 455

³¹⁶ Bunun için bkz. S. Mitchell, *Anatolia Land, Men and Gods in Asia Minor*, c. II, Oxford, 1993, s. 13.

kelimelerden türemiş tanrısal epitetler serisine girmektedir - sahibidir. Ancak Bevvoc teriminde olduğu gibi anlamı tartışmalıdır³¹⁷.

Ramsay'ın görüşünün tersine bir hipotez S. Şahin tarafından, O. Haas'ın bir önerisinden yola çıkılarak geliştirilmiştir³¹⁸. Şahin'in düşüncesine göre Sağır'daki yazıtta Benos terimi "(tanrının) verimliliği artırması için yapılan kurban" dır. Haas, "Midas'ın Kenti"nde bulunan bir yazıtla³¹⁹ ilişkilendirerek, Bevvoc fiilinin, yazıtta geçen Bennos kelimesiyle doğrudan bağlantılı olduğunu belirtmektedir. Haas, Bevvoc biçimini Phryg emir kipi "uğurlar olsun"un karşılığı olarak yorumlamaktadır³²⁰. Şahin'in sözettği yazıtta Zeus Bennos adağının içerisindeki Bennos kelimesi "Kurban Bayramı" anlamına gelmekte ve Haas'ın belirttiği gibi Bennos'u Bevvoc fiiliyle ilintili görerek, fiili Grekçedeki Καρποι (ürün) kavramıyla birleştirmektedir. Gerçekten S. Şahin, Zeus Bennos'u Zeus'un tarımla ilgili epitetlerine³²¹ gönderme yaparak " verimlilik ve göksel tanrı " olarak tanımlamaktadır. Ancak tanrının sıfatını tam olarak tespit edememiştir.

Zeus Bennos epitetinin geçtiği yazıtların büyük bölümü Yukarı Tembris vadisi başta olmak üzere Batı Phrygia'dan gelmektedir³²². Vadinin orta kısımlarında yer alan Yalnızsaray'da (antik Abeikta kenti)³²³, kuzeydoğusundaki Altıntaş Köyü'nde, bu saydığımız iki yerleşimin doğusundaki Karaağaç Ören'de, Aizanoi

³¹⁷ Zeus'un Ολβιος sıfatı ve anthroponimi (şahıs ismi) Ολβια, Olbia olarak bilinen kentlerin isimlerinden değil de Ολβιος sıfatından gelmektedir. Bkz. Th. Drew-Bear, *EA*, 1, 1983, s. 91-93.

³¹⁸ S. Şahin, "Zeus Bennos", *Studien zur Religion und Kultur Kleinasien* II, 1978, s. 780; Gordion'daki Paleo-Phrygien metni içindeki Benagonos anthroponimi için bkz. R.S. Young, *Hesperia* 38, 1969, s. 271-272 no: 41 ve Lev. 70; yine bkz. Cl. Brixhe - M. Lejeune, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiens*, Paris, 1984, s. 108-109 no: G-116, Metinlerinde Bennos sıfatıyla Bennos kelimesinin fonetik açıdan benzerliğine değinmektedirler.

³¹⁹ "πατρις εμη βεννευε κη λανβανε πλησια καρπους ." O. Haas, "Die phrygischen Sprachendenkmaler", *Linguistique Balkanique* 10, Sofia, 1966, s. 160; G. Neumann, *Untersuchungen zum Weiterleben hethitischen und luwischen Sprachgutes in hellenistischer und römischer Zeit*, Wiesbaden, 1961, s. 44, Bevoc kelimesini Pisidia dilleri arasına yerleştirmektedir. Ancak kaynaklarının yetersizliği dolayısıyla yorumunun doğru olma olasılığı azdır.

³²⁰ O. Haas, a.g.m., s. 160.

³²¹ S. Şahin, a.g.m., s.786-790.

³²² Bu kültle ilgili metinler için bkz. H. Schwabl, "Zeus: Epiklesen", *RE X A 1*, 1972, s. 288.

³²³ Adak yazıtı üzerinde "Menas oğlu Menas Trikomia'nın ve bütün ailenin esenliği için bunu Zeus Bennos'a adadı" şeklinde bir ifade yer alır. Bkz. H. Schwabl, a.g.m., s. 288. 32; ayrıca bkz. W.H. Buckler, W.M. Calder, C. W.M. Cox, *JRS*, 18, 1928, s. 27 no. 241. Metnin farklı tercümeleri için bkz Ph Le Bas kopyası ile J. Franz, *CIG III Addenda*, 1850, no: 3857 I, aynı kopyadan, Le Bas - Waddington, *Inscriptions grecques et latines recueillies en Asie Mineure II*, Paris, 1870, no: 774; Ayrıca antik kent Abeikta için bkz. B. Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul, 1993, s. 11.

platosu yakınlarında yer alan Pazarcık'ta, Akça Köy'de, Ağarı Köyü'nde³²⁴ ve Phrygia Epiktetos ile Eskişehir'in 50 km kuzeybatısındaki Ahmetler Köyü'nde bu epitetin geçtiği adak stellerine rastlanmaktadır³²⁵. Yukarı Tembris Vadisinin 15 km kuzeyinde bulunan Appia'daki Ören Köy'de ve Kırkpınar'da Zeus Bennios adına adanan çok sayıdaki stel, söz konusu bölgede bir kült alanının varlığını işaret etmektedir. Kırkpınar'da ele geçen beyaz mermerden yazıtlı bir stel, birbirine komşu iki yerleşkenin -Agroste ve Zbourea-varlığını kanıtlamakla birlikte stel üzerinde yer alan "Ata Tanrılar" ibaresinden bu iki yerin sadece Zeus Bennios'a tapınmayıp bir çok tanrının kültünü benimsedikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla buralarda Zeus kültüyle beraber ata kültünün devam ettiğini de söyleyebiliriz. Drew-Bear tarafından Kırkpınar'da Zeus Bennios ve Zeus Soter'in saptanabilen bir tapınağı olduğu vurgulanmıştır³²⁶. Ayrıca doğusunda Appia kentinin yer aldığı Zeus Bennios'a adanmış beyaz mermerden silindirik sunak üzerindeki Ören Köy yazıtından Ataxasiten(oι)lerin yaşadığı bir köyün varlığı da ortaya çıkmıştır. Sunağın biçimi Ağarı, Karaağaç Ören, Pazarcık ve Altıntaş Köy'de bulunan Zeus Bennios sunaklarıyla benzerlik gösterir. Taşları arasındaki benzerlikler Zeus Bennios'un tapınım gördüğü coğrafyaya yakın oluşlarından kaynaklanmaktadır³²⁷.

Kuzeybatı Phrygia bölgesinde, özellikle Tembris (Porsuk) nehri yöresinde görülen Zeus Bennios, iklim ve bereket tanrısı işlevine sahiptir³²⁸. Bithynia bölgesinde de bu kültün tapın gördüğü yazıtlardan bilinmektedir³²⁹. Üstteki kanıtların gösterdiği gibi bu bölgede Zeus Bennios ile Zeus Bronton'a özellikle ürünlerin verimliliği için adak yapılması tanrının her iki epitet altında da aynı işlevde

³²⁴ MAMA IX, 1988, no:49. Bir cami mezarlığında bulunmuş beyaz mermerden stel üzerindeki adak yazıtında şunlar yazılıdır: "Steunenoi bahçıvanlarından Neikophanes ve Menis oğlu Agathenor aynı işi(ticareti) yapmak için bunu Zeus Bennios'a adadı."

³²⁵ S. Şahin, "Zeus Bennios", *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens* II, 1978, s. 775. Aynı metin S. Şahin, *Katalog der Antiken Inschriften des Museum von İznik (Nikaia). İznik Müzesi Antik Yazıtlar kataloğu* II-2. I. K. 10, 2, Bonn, 1982, n: 1503'de geçmektedir.

³²⁶ Th. Drew-Bear- Chr. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW* II 18. 3, 1990, s. 1980.

³²⁷ Th. Drew-Bear- Chr. Naour, a.g.m., s. 1964.

³²⁸ Altıntaş Köyü, Karaağaç Ören, Kütahya, Akça Köy bu kültün görüldüğü yöredir. Bkz. Th. Drew-Bear-Chr. Naour, a.g.m., s. 1952, n. 159-164; Appia'da bulunmuş olan stel için bkz. *SEG*, 26, 1976-77, s. 329, no:1369.

³²⁹ S. Şahin, *Katalog der Antiken Inschriften des Museum von Iznik (Nikaia).İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu* II-2. I. K. 10, 2, Bonn, 1982, no: 1503; S. Şahin, "Zeus Bennios", *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens* II, 1978, s. 773-790, Lev. CLXXXIV-CLXXXV, Res. 1-2a-d; S. Şahin, *Katalog der Antiken Inschriften des Museum von Iznik (Nikaia).İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu* II-1. I. K. 10, 1, Bonn, 1981, s. 84; *SEG*, 36, 1986, s. 347, no: 1150-1151; Th. Drew-Bear-Chr. Naour, a.g.m., s. 1999.

olduğunu göstermektedir. Öte yandan Zeus Bennios bir Phrygia-Bithynia bereket tanrısı olarak Aizanoi kentinin yerel kültleri arasında da yer alır³³⁰.

II.XV. Zeus Biaderianos (Βιαδηριανός)

Tanrı Zeus bu epitetiyle Dorylaion'da ele geçen tek bir sunakta karşımıza çıkmaktadır³³¹. Biaderianos'un sıfatının aynı kökten gelen bir toponymden türetildiği düşünülmektedir³³². Tanrının bu epitle anıldığı başka yazıt bulunmaması sorunun netliğe kavuşmasını engellemektedir. Sunakta Zeus'un "Patrikos ke Syngenikos biaderianos" olarak üç sıfatla nitelenmesi dinler tarihi açısından önem arz etmektedir. Çünkü burada Zeus, baba, soy ve ethnikona işaret eden sıfatlarla nitelenmiş durumdadır. Sunağı adayan kişinin asker kökenli olduğu anlaşılmakla beraber, tanrının adağı yapan kişinin kendi aile tanrısı mı, yoksa bir "biaderi" ile başlayan kome sakinlerinin soy tanrısı mı olduğu net olarak anlaşılamamaktadır.

II. XVI. Zeus Bronton (Ζεύς Βροντων)

Bölgede varlığı yazıtlarla saptanan Zeus'un epitetleri içerisinde en geniş yayılım alanı ve öneme sahip kült Zeus Bronton'dur. Tanrıya adanan yazıtların büyük kısmı bölgenin önemli kentleri Dorylaion ile Nakoleia ve çevre alanda bulunmuşlardır. Phrygia bölgesinin tanrıları arasında önemli bir yere sahip bu epiteye ilişkin önemli bir kült alanının söz konusu bölgede yer aldığı araştırmacılar tarafından sıklıkla ileri sürülmüştür³³³. Zeus Bronton'a adanmış silindirik adak stellerine Yukarı

³³⁰ *BE*, 1992, no: 488.

³³¹ P. Frei, "Epigraphisch-Topographische Forschungen in Eskişehir", *AST XI*, 1993, s. 125.

³³² Chr. Naour, "Nouvelles Inscriptions de Moyen Hermos", *EA*, 2, 1983, s. 128-129, no: 15, Lev. 17, 15; *SEG*, 33, 1983, s. 297, no: 1014.

³³³ Th. Drew-Bear- Chr. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW II* 18. 3, 1990, s. 1992. n. 308 (C.W.M Cox, ve A. Cameron, *MAMA V*, Manchester, 1937. Dorylaion ve Nakoleia civarından, Zeus Bronton'a adanmış 55 yazıt incelemiştir. (bkz. Ζεύς Βροντων index V A) Daha önce bilinen metinlerin kataloğu için bkz. aynı eser s. 172-176, ZB 12-89. Aynı bölgeden gelen başka yazıtlar için bkz. F.K. Dörner, *JÖAI*, 32, 1940, Beiblatt s. 110-114 no: 1-3 (Dorylaion bölgesi) ; I.W. Macpherson, "Inscriptions from Eskişehir and District", *ABSA* 49, 1954, s. 12-13 no: 6-10. Ancak metinlerin bazıları Nakoleia bölgesine ait Alpanos Köyü'nden gelmektedir. Bunun için bkz. Th. Drew-Bear, "Nouvelles Inscriptions de Phrygie", *Studia Amstelodamensia ad Epigraphicam, Ius Antiquum et Papyrologicam Pertinante*. XVI., Zutphen, 1978, s. 3 no: 23; C.H.E. Haspels, *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments*, I – II, Princeton, 1971, no: 109, 127-129, 135-138, 142-143, 147- 149, 151 ve 154 ve *MAMA V* ZB 85 ile 86'nın yeni fotoğrafları ile bu kaynaktaki 133 ve 134 no'lu metinler (bu belgelerin tamamı Dorylaion ve Nakoleia'nın güneyindeki Türkmen dağı bölgesinden gelmektedir.); Nakoleia bölgesinden biri Zeus Bronton ve Hosios, diğeri Δι Περσών κε Αστροππώντῃ 'e adanmış iki yazıt için bkz. Th. Drew-Bear, "Nouvelles Inscriptions de Phrygie", *Studia Amstelodamensia ad Epigraphicam, Ius Antiquum et Papyrologicam Pertinante*. XVI., Zutphen, 1978, bölüm III no: 6 ve 25, dahası için bkz. *SEG*, 32, 1982, s. 1275.

Porsuk Vadisinde rastlanmaktadır. G.Rodenwaldt, bugün Bruxelles'deki Musé du Cinquantenaire'de korunan ve sahibinin verdiği bilgilere göre Yayla Çal Köyü'nün 6 km. güneyindeki Kara Mevkii'den getirilen bu tip adaklardan birinin, adağın yapıldığı düşünülen kült merkezinin Terziler veya Pınarbaşı'da yer aldığı ileri sürülmüştür³³⁴. Zeus Bronton kültürünün izlerini taşıyan diğer epigrafik ve arkeolojik kayıtlara Phrygia'ya komşu veya bu kültürün etkisinin hissedildiği İsaura Palaia'da³³⁵ ve Bithynia'da³³⁶ da rastlanmaktadır.

Bronton epiteti etimolojik olarak incelendiğinde Grekçe Βρονταν= gök gürlemek, gümbürdemek eyleminden gelmektedir³³⁷. Latincesi ise Tonare'dir³³⁸. Bronton bir partisiptir ve gürleyen anlamına gelmektedir. Bilindiği gibi Zeus bir hava ve fırtına tanrısıdır, ancak tanrı salt bu özelliği ile değil bir çok özelliği ile tanınmaktadır. Bronton hava tanrısı olması yanı sıra göğün tüm olumlu ya da olumsuz özelliklerini - şimşek çaktıran, yağmur yağdıran, ürün veren- bağrında taşımaktaydı. Diğer belirgin nitelikleri bağışlayıcı, kurtarıcı, iyiliksever şeklinde sıralanabilir³³⁹.

Zeus'un bu epitetlerinin yer aldığı yazıtlar Eskişehir'in kuzey sınırındaki Gündüzler Köyü,³⁴⁰ İnönü-Evrancukuyu pınarı³⁴¹, Kuyucak'ta³⁴², Seyitgazi (Nakoleia)

³³⁴ Th. Drew-Bear- Chr. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW* II 18. 3, 1990, s. 2001-2004.

³³⁵ Kuzey-batı Lykaonia bölgesinde bulunmuş bir yazıt için bkz. Th. Drew Bear- Chr. Naour, a.g.m., s. 1953 n.168, "Δι Βροντωντι και Αστραπτοντι" (bkz. Th. Drew-Bear, "Nouvelles Inscriptions de Phrygie", *Studia Amstelodamensia ad Epigraphicam, Ius Antiquum et Papyrologicam Pertinante*. XVI., Zutphen, 1978, [Th. Drew Bear- Chr. Naour, a.g.m. s. 1992 n: 308], s. 49 n: 61) Adı geçen bölgenin Phrygia kültürünün etkisi altında kaldığı bilinmektedir. Orta Hermos Havzasında da Zeus Bronton'a adanmış oluğu düşünülen yazıtlar ele geçirilmiştir. Bkz. K. Buresch, *TAM* V 1, no: 585; Chr. Naour, *ZPE*, 44, 1981, s. 15-16, 20, 27, 42 ve Th. Drew-Bear, a.g.m., n:11.; J. Keil, H. Swoboda ve F. Kroll, *Denkmaler aus Lykaonien, Pamphylien und Isaurien*, Prague, 1935, s. 72-73 no: 146 "Δι Βροντωντι και Ερμει Κελλ[ε]ρ Χ[ρ]υσανθου ιερευς "; Hermes ile ilişkilendirilmiş Zeus Bronton için bkz. L. Robert, *Opera Minora Selecta* II, Amsterdam, 1969, s. 1357-1358; Bithynia'daki Nikomedia kentinden geldiği düşünülen Zeus Bronton yazıtı için bkz. Cox-Cameron, *MAMA V*, s. xxxix= ZB 11, s. 172.

³³⁶ Mudurnu civarında ele geçen iki yazıt Phryg kültürünün yayılım ve geçiş alanı içinde değerlendirilmektedir. Bkz. N.E.A. Şahin, "Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton. Arkeolojik Ve Epigrafik Belgelerle Phrygia'da Bir Zeus Kültü", *Olba* IV, 2001, s. 164, n. 7; İki yazıt için ayrıca bkz. Th. Drew Bear - Chr. Naour, a.g.m., s. 1991, n. 307a. Burada ele geçen yazıtlardan birisi üzerinde yapılan yorumlama konusunda bkz. F. Becker- Berteau, *Die Inschriften von Klaudiupolis*, Bonn, 1986. Aynı metin, S. Şahin tarafından, *In der Umgebung von Mudurnu*, s. 64, no: 60'da yayınlanmıştır. İki yazıtın, Zeus Bronton adına adandığını bildiren Şahin'in birisiyle ilgili olarak yaptığı çeviriyi şöyle değerlendirebiliriz: "Diogenes'in sahip olduğu Oulpios'tan olma köle Alkimos (bunu) Zeus Bronton'a adamıştır. " Yazıtta görüleceği üzere Zeus Bronton'a adanma söz konusudur. Ancak yorumlanışı konusunda yukarıda değinildiği gibi bir anlaşmazlık vardır. İki araştırmacı birbirine gönderme yapmamış olsa da, F. Becker-Berteau'nun tespit ettiği yer Bolu'nun güneybatı havzasında yer alan Kuzfındık Köyü'dür.

³³⁷ George Ricker Berry, *The Classic Greek Dictionary*, Chicago, 1956, s. 136.

³³⁸ D. P. Simpson, *Cassell's Latin and English Dictionary*, New York, 1987, s. 224.

³³⁹ N. E. A. Şahin, a.g.m., s. 166-170.

³⁴⁰ P. Frei, "Epigraphisch-Topographische Forschungen in Eskişehir", *AST X*, 1991, s. 140.

Tekke'de³⁴³, Musalar Köyü,³⁴⁴ Kuyucak³⁴⁵, Altıntaş³⁴⁶ ve Yayla Çal Köylerinde³⁴⁷ tespit edilmiştir.

Dorylaion ile Nakoleia'nın dışında Phrygia bölgesinin içlerine doğru gidildikçe Zeus Bronton kültüne ilişkin buluntular azalmaktadır. Bu durum kültün bu iki kentin dışına fazla yayılmadığını gösterir^{155a}. Ancak, aşağıdaki yazıtların Phrygia'nın farklı bölgelerine dağılmış şekilde ele geçtiklerini göz önünde bulundurursak yukarıda belirttiğimiz yayılım alanı hakkında farklı sonuca gidilebilir. Böylece Zeus Bronton'un Yukarı Porsuk bölgesindeki varlığı Pınarbaşı Köyü'nde bulunan bir sunağın ele geçmesiyle kanıtlanmaktadır³⁴⁸.

Phrygia bölgesiyle bölgenin batı sınırını oluşturan Tavşanlı'nın 10 km. güneydoğusundaki Yağmurlu Köyü'nde ele geçmiş olan ve bulunduğu yer dolayısıyla oldukça önem taşıyan sunak Zeus Bronton kültünün Orta Rhyndakos vadisindeki yayılımına işaret etmektedir³⁴⁹.

Şu ana kadar ele geçen adak yazıtları, sunak ya da büstler kuzeybatı Phrygia ile Phrygia-Bithynia bölgesinden gelmekte, fakat Nakoleia'nın doğusunda veya güneyinde görülmemektedir. Körte'nin kültle ilgili yapmış olduğu coğrafi sınırlar şu şekildedir³⁵⁰: Kuzeyde Orta Sakarya Kıvrımı, doğuda Yukarı Sakarya Bölgesi, güneyde Phrygia-Lykaonia Sınır Bölgesi, batıda Rhyndakos (Kocası) nehrine kadar olan bölge. Cumont'un kültün ana merkezi olarak Dorylaion'u kabul etmesi³⁵¹ ve Ramsay'in de kültün dağılım alanını Dorylaion, Nakoleia ve Trikomia ile sınırlamış

³⁴¹ P. Frei, *Epigraphisch-Topographische Forschungen im Raum Von Eskişehir*, *TAD*, XXV-2, 1981, Ankara, 1982, no: 7.

³⁴² *MAMA* V, no: 177.

³⁴³ *MAMA* V, no: 225.

³⁴⁴ Th. Drew-Bear- Chr. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW* II 18. 3, 1990, s. 1994.

³⁴⁵ *MAMA* V, no: 176: Kuyucak'ın dışındaki bir çeşmede bulunan gri mermerden palmetli ve akroterli ve pediment içinde öküz başı betimi; kanatları açık şimşek demeti üzerinde duran bir kartal ve altında da yapraklı bir girland betimi vardır. "Markos oğlu Markos stephanos'u (Esasen burada stephanos ile kastedilen çelenk değil adanan sunudur.) Zeus Bronton ve Serea Bennos'una adadı." yazmaktadır.

³⁴⁶ J. Franz, *CIG* III Addenda, 1850, no: 3857 / ; Ayrıca yeniden değerlendirilmesi için bkz. Th.Drew-Bear- Chr. Naour, a.g.m. s. 1988 : "Teimolaos oğlu Menophanes Autokrator Nerva'nın oğlu Kaisar Sebastos Germanikos Dakikos Traianos'un zaferi için Benneisoenoilarn sunağını Zeus Bennios'a adadı."

³⁴⁷ Th. Drew-Bear- Chr. Naour, a.g.m., s. 2001-2003.

^{155a} Bennos'un varlığı, Zeus Bronton'u tanımlamak için yeterli değildir. Ramsay, bu hataya düşmüştür bkz. W.M. Ramsay, "Sepulchral Customs in Ancient Phrygia", *JHS*, 5, 1884, s. 258-259; ayrıca bkz. *JHS*, 10, 1889, s. 227.

³⁴⁸ Th. Drew-Bear- Chr. Naour, a.g.m., s. 2001.

³⁴⁹ Th. Drew-Bear - Chr. Naour, a.g.m., s. 2012.

³⁵⁰ A. Körte, "Kleiasiatische Studien VI. Inschriften aus Phrygien", *AM*, 25, 1900, s. 410.

³⁵¹ F. Cumont, *RE* III 1, 1897, s. 891 ve yine F. Cumont, *RE* Suppl. I, 1903, s. 258.

olması³⁵² ve eldeki arkeolojik ve epigrafik malzemelerin bu bölgede yoğunlaşması bize tanrının önemli bir Phrygia tanrısı olduğunu açıkça göstermektedir. Bölge dışında İzmit'te (Nikomedeia), Mudurnu'da (Modrene), Maionia'da, Lydia'da Kula yakınındaki Esenyazı/Görnevit Köyü'nde, Laodikeia Kombusta'da (Lykaonia), İsaure Palaia (Isparta'da) ve Alanya'da (Pamphylia'da)³⁵³ bulunan Zeus Bronton adakları Phrygia'dan buralara göçmüş kişilerin geleneklerini sürdürmek istemeleri şeklinde değerlendirilebilmekle birlikte, bu önemli kültün diğer bölgelerde yaşayan farklı halklar tarafından da benimsenmesi biçiminde yorumlanabilir.

Zeus Bronton'a adanan değişik biçimlerdeki adak stelleri üzerinde Zeus, sakallı ve saçlı bir büst olarak bazen yıldırımla betimlenmektedir³⁵⁴. Bazı durumlarda ise tanrının en belirgin atrübütü olan kartal biçiminde veya bir ya da iki boğa başı biçiminde görülmektedir³⁵⁵. En son sayılanlar daha yaygındır. Bazen de öküz başlarının gerisinde boyunduruk takılmış şekildedir. Bu da daha karmaşık bir sahneyi - öküzlerin çektiği araba-hatırlatmaktadır³⁵⁶. Bazı Zeus Bronton betimlemelerine taç motifi ile üzüm bağı ve amphora tanrıya eşlik etmektedir³⁵⁷.

Tanrıya sunulan adak malzemelerinde olduğu gibi adakların kendi içindeki tiplerinde de farklılıklar vardır³⁵⁸. Bu farklılık sınır bölgelerinde de görülebilmektedir. Sınır bölgesinde adak olarak sadece sunaklarla Zeus büstleri görülürken, Kuzey Phrygia'da sunak, stel ve büst sunularının üçüne de rastlanmaktadır. Zeus, büstlerde "khiton" ve üzerinde "himation" ile betimlenmiştir. Mantosunun kıvrımından çıkarttığı sağ eli daima göğsüne dayanmaktadır. Tanrının iri dalgalı, gür saçları ve sakalları vardır ve büstün altında genellikle bir kaç satırlık adak yazıtı yer almaktadır. Bu tür büstler Phrygia'ya özgüdür ve özellikle de Yukarı Porsuk Vadisinde görülmektedir. Ayrıca sunulan adak anıtlarında karşımıza çıkan motifler Zeus'un büstü ile sınırlı değildir. Kartal, yıldırım demeti üzerinde duran kartal, öküzler, öküz başları, saban, çiftçi ve bağcı aletleri, buğday demedi, üzüm salkımı, krater, amphora, rozet ve benzeri motiflerdir. (Res. 25, 26, 27) Yazıtların tarihlendirilmesine

³⁵² W.M. Ramsay, "Sepulchral Customs in Ancient Phrygia", *JHS*, 5, 1884, s. 257-vd.

³⁵³ N.E.A. Şahin, "Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton Arkeolojik ve Epigrafik Belgelerle Phrygia'a bir Zeus Kültü", *Olba* IV, 2001, n. 7

³⁵⁴ N.E.A. Şahin, a.g.m., s. 170.

³⁵⁵ N.E.A. Şahin, a.g.m. s. 166-170., ayrıca Th. Drew-Bear - Chr. Naour, a.g.m., s. 1998-2013.

³⁵⁶ Cox-Cameron, *MAMA* V, s. xxxix. "Dorylaion ve Nakoleia" yalnız adaklardan söz edilmektedir.

³⁵⁷ N.E.A. Şahin, a.g.m., s. 167; Th. Drew-Bear- Chr. Naour, a.g.m., s. 2006.

³⁵⁸ N.E.A. Şahin, a.g.m., s. 174.

ilişkin kesin veriler bulunmamakla birlikte, epigrafik özellikler Zeus Bronton adaklarının genellikle M.S. II y.y.'da yapıldıklarını göstermektedir³⁵⁹.

Phrygia'nın sert coğrafyası ve iklimi gözönüne alındığında tarım ve hayvancılıkla yaşamını sürdürmeye çalışan yöre insanı için tanrının ne denli önemli olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Bu bağlamda Zeus Bronton'un çiftçileri, hayvanları ve tarım ürünlerini koruyup kollayan bir tanrı olduğu görülecektir. Yukarıda tanrının niteliğine ilişkin saydığımız sıfatlar aşağıda yazıtların ışığında daha somut anlam kazanacaktır: $\upsilon\pi\epsilon\rho\ \beta\omicron\omega\nu$, $\pi\epsilon\rho\ \beta\omicron\omega\nu$ = öküzler, sığırlar için³⁶⁰.

$\upsilon\pi\epsilon\rho\ \beta\omicron\omega\nu\ \kappa\alpha\iota\ \kappa\alpha\rho\pi\omega\nu\ \sigma\omega\tau\eta\rho\iota\alpha\varsigma$ = öküzlerin ve ürünün esenliği için³⁶¹. Bir yazıtta da Καρποδοτης = ürün veren olarak adlandırılmıştır³⁶². Yine karşımıza çıkan benzer türdeki Καρποδοτηρ , Καρποφορος , Επικαρπιος , Ευκαρπος epitetleri³⁶³ yağmur yağdırarak ekinlerin bereketini ve hayvanların esenliğini sağlayan tanrıdan olumlu karşılık alınca da onu Ευχαριστος = iyiliksever bir tanrı olarak niteleyen yazıtlarla doludur³⁶⁴. Zeus Bronton'un tarla süren hayvanların esenliğini sağlayan koruyucu tanrı olduğunu bir yazıttaki $\Delta\iota\ \beta\rho\omicron\nu\tau\omega\nu\tau\iota\ \beta\omicron\omega\nu$ ifadesi açıkça göstermektedir³⁶⁵.

Yine sıkça rastlanan $\upsilon\pi\epsilon\rho\ \tau\epsilon\tau\rho\alpha\pi\omicron\delta\omega\nu\ \kappa\alpha\iota\ \tau\omega\nu\ \iota\delta\iota\omega\nu\ \pi\alpha\nu\tau\omega\nu$ = dörtayaklılar ve bütün aile(si) için³⁶⁶, $\upsilon\pi\epsilon\rho\ \epsilon\alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon\ \kappa\alpha\iota\ \tau\omega\nu\ \iota\delta\iota\omega\nu\ \pi\alpha\nu\tau\omega\nu$ = kendisi ve bütün aile(si) için³⁶⁷, $\pi\epsilon\rho\ \tau\omega\nu\ \iota\delta\iota\omega\nu\ \pi\alpha\nu\tau\omega\nu\ \sigma\omega\tau\eta\rho\iota\alpha\varsigma\ \kappa\alpha\iota\ \tau\eta\varsigma\ \kappa\omega\mu\eta\varsigma$ = bütün aile(si)nin ve köyün esenliği için³⁶⁸ gibi ifadelerden de anlaşılacağı üzere sunulan adak yazıtları

³⁵⁹ Kültle ilgili yazılı belgeler sadece eldeki yazıtlar olduğundan ve Aizanoi corpusunda bir araya getirildiğinden tarih olarak da bu kent Augustus'un Antonius'a karşı M.Ö. 2 ekim 31 Actium'da kazandığı tarihi senelerin sayımında esas aldığından Aizanoi ve civarında Actium Takvimi kullanılmıştır.

³⁶⁰ *MAMA* V, no: 170.

³⁶¹ Bu ifade, Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nde yer alan ve henüz yayınlanmamış bir stelin yazıtında geçmektedir. (Env. No. A-144-68) Benzer ifadeler için bkz. *MAMA* V, no: 125. Avdan'da ele geçen bir adak steli. Marlakkalıların hayvanlarının esenliği için adanmış olduğu bu stel gri mermerdendir. Alınlıklı ve palmet akroterli olan stelin alınlığının içinde dairesel bir plaka bulunmaktadır. *MAMA* V, no: 126. Yine aynı köyden ele geçen bir başka adak stelinde Masikalılar ürünleri ve tüm hayvanları için bunu Zeus Bronton'a adadılar yazmaktadır.

³⁶² N.E.A. Şahin, a.g.m., n. 36.

³⁶³ N.E.A. Şahin, a.g.m., s. 168.

³⁶⁴ S. Şahin, *Katalog der antiken Inschriften des Museum von İznik (Nikaia). İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu* II, 1. I.K. 10, 1, Bonn, 1981, no. 1085.

³⁶⁵ N.E.A. Şahin, a.g.m., n.39

³⁶⁶ N.E.A. Şahin, "Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton. Arkeolojik Ve Epigrafik Belgelerle Phrygia'da Bir Zeus Kültü", *Olba* IV, 2001, n. 41.

³⁶⁷ Benzer ifadeler için bkz. C.H.E. Haspels, *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments*, Princeton, 1971, no: 103.

³⁶⁸ Bu ifade Seyitgazi Müzesi'nde bulunan yayınlanmamış bir sunağın yazıtında geçmektedir. Bkz. Env. No. A-263-68; *MAMA* V, no: 178: Kuyucak'ta kırık bir mermer stel bir şahsın hayvanı ve köy halkının esenliği için Zeus Bronton'a adanmıştır.

hayvanların ve ekinlerin esenliğinin yanı sıra adakta bulunan kişinin ve köyün esenliği için de yapılmaktaydı. Buradan da tanrının çok yönlü korumacılığını görmek mümkün olmaktadır.

II. XVII. Zeus Dagoutenos (Δαγουτηνος) / Dagoustes (Δαγουστης)

Olasılıkla bir toponyme işaret eden bu epitete ilişkin Phrygia bölgesinde bulunan tek yazıt Dorylaion'dandır. Aynı sanı taşıyan eksik bir yazıt Hadrianoi'da ele geçmiş ve Prusa (Bursa) civarındaki "Dagouta" adını taşıyan bir yerleşimden geldiği ileri sürülmüştür³⁶⁹.

II. XVIII. Zeus Dionysos (Διονυσος)

Phrygia'da tanrı Zeus'un Dionysos'la birlikte tapınım gördüğünü kanıtlayan steller tanınmaktadır. Bunlardan ilki yukarı Porsuk vadisinde yer alan Hacı Beyli'de bulunmuş ve Zeus Dionysos'a adanmış kabartmalı bir sunaktır. Sunağın ön yüzünde bir kraterden çıkan asma dalı, arka yüzde ise asma dalı üzerindeki üzümleri yiyen bir yılan betimlenmiştir³⁷⁰. Biri Avdan'da,³⁷¹ (Ayvalı'nın kuzeybatısı) diğeri Türkmen Dağı'nın orta yamacının daha yakınındaki Aşağı Ilıca'da³⁷² bulunmuş olan iki adak yazıtında da tanrı bu epitet altında geçmektedir. Bulunan iki sunak farklı konularından dolayı ilginçtir. Avdan'da bulunan sunağın süslemesi bugün Bursa Müzesinde bulunan Ayvalı sunağının süslemesi ile yakın benzerlik taşımaktadır ve olasılıkla aynı atölyenin işi olduklarını düşünülebilir. Sunağın ön tarafında bozulmuş iki figür yer alır. Sağdaki figürün başında boynuzlar ve üzüm salkımı betimi bulunmaktadır. Sağ elinde küçük bir ağaç kütüğü sol el yanında ise içinde bir erkek figürünün, bir ağacın ve ağaca tırmanan bir yılanın yer aldığı bir sahne bulunmaktadır. Sağ el tarafında da iki erkek figürü, yılan ve yine bir ağaç ancak farklı bir grup içinde yer almaktadır. Arkasında bir krater içinde şarap, üst tarafında bir bitkiyi kemiren küçük bir keçi, ön tarafta ve akroteria arasında bir keçinin başı bulunur. Kenarlarında üzüm salkımları, arkasında bir büst yer almakta olup sunağın

MAMA V, no: 220:Yine Seyitgazi'de ele geçen gri bir mermer sunak, bir aile tarafından kendileri, yakınları, ürünleri ve köyün esenliği için Zeus Bronton'a adanmıştır.

³⁶⁹ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültürleri*, İstanbul, 2001, s. 41; A. Chaniotis, "Drei Kleinasiatische Inschriften zur Griechischen Religion", *EA*, 15, 1990, s. 133, n.37.

³⁷⁰ H. Schwabl, "Zeus: Epiklesen", *RE X A 1*, 1972, s. 299; *MAMA* VI, no: 360.4.

³⁷¹ C.H.E. Haspels, "Relics of a Dionysiac Cult in Asia Minor", *AJA*, 1962, s. 285-vd.

³⁷² C.H.E. Haspels, a.g.m., s. 287.; *BE*, 1972, no: 467.

en tepesi hafif bir tümsek şeklindedir. Sunağı iki yılan çevreler durumdadır ve ön tarafta üzüm salkımını ısırırken buluşurlar. Sunak $\mu\upsilon\sigma\tau\alpha\iota$ $\text{Κοροσεανοί νεοβαχχοί}$ tarafından kendileri ve köy adına Zeus Dionysos'a adanmıştır.

Diğer sunak Aşağı Ilıca'daki eski bir Türk mezarında mezar taşı olarak kullanılmıştır. Ön yüzünün üst kısmında bir erkek figürünün kalıntıları vardır. Sağ elinde hafif kıvrılmış bir sopa ve solunda da yine düz bir sopa yer alır. İkincisi sıırlı bir kamçıya benzemektedir. Baş bir çift keçi boynuzuyla taçlandırılmıştır. Akroteria arasında küçük bir öküz başı bulunmaktadır. Yazıtta sunağın belli bir köyün (harfler kısmen zarar görmüş) $\mu\upsilon\sigma\tau\alpha\iota$ 'ı tarafından sunağı Zeus Dionysos'a adadığından sözedilir. Burada aslında dört sunak (Avdan, Aşağı Ilıca ve bugün ikisi Bursa müzesinde olanlar) bir grup oluşturmaktadırlar. Bunlardan Ayvalı ve Eskişehir'den gelmiş olan Bursa Müzesindekiler Dionysos'a adanmışlardır. Diğer ikisi ise Zeus Dionysos'a adanmıştır. Hepsinin ortak özellikleri "Mustai" tarafından adanmış olmaları ve sunakları yaptıranların bildikleri sahneleri resmetmiş olmalarıdır. Phrygia platosu ve civarından üç tane daha adağın Dionysos ve Zeus Dionysos'a adandığını bilmekteyiz. Ancak bunlar "Mustai" loncaları tarafından adanmış değildir. İlki Akkaya ve Sabuncu Pınar arasındaki bir yerden bulunmuş olan bir sunak olup platonun kuzeybatısından Eskişehir'e getirilmiştir. Adak Dionysos'adır³⁷³. İkincisi de Kırka'da ele geçen bir sunaktır. Yine Dionysos'a adanmıştır³⁷⁴. Üçüncü sunak Phrygia platosunun güneybatısına biraz uzak bir yerden Yukarı Porsukvadisinden gelmektedir. Burada " $\tau\alpha\nu\alpha\iota\tau\eta\nu\omega\nu\ \nu\epsilon\alpha\nu\iota\alpha\iota$ " Zeus Dionysos'a bir adak sunmaktadır³⁷⁵. Bu üç sunak bunları yaptıran kişilerin loncaları tarafından adanmış değildir. Öte yandan buluntularda bizzat tanrı ya da atribütleri resmedilmiş olabilir. Sadece Mustai'in sunduğu sunaklarda, yani Bursadaki Ayvalı ve Eskişehir sunakları ile Avdan ve Aşağı ılıca sunaklarında tam bir oyun, bir tiyatro oyununun oynandığını anlıyoruz. Bunlar Phrygia platosunun kuzeydoğusundaki dağ köylerine özgü çok özel bir Dionysos kültüne işaret etmektedirler. Bunların iki tanesi Dionysos'a diğer ikisi de Zeus Dionysos'a adanmış olup sahnelerde çok fark yoktur. Olasılıkla aynı tanrıdan söz etmektedirler³⁷⁶. Bu tanrı eski yerel bir külten alınmış ve belki Roma

³⁷³ C. H. E. Haspels, "Relics of a Dionysiac Cult in Asia Minor", *AJA*, 1962, s. 287.

³⁷⁴ C. H. E. Haspels, a.g.m., n. 11.

³⁷⁵ C. H. E. Haspels, a.g.m., n. 12.

³⁷⁶ C. H. E. Haspels, a.g.m., n. 14.

Dönemi'nde yaygınlaşmıştır. Bu Phryg tanrısının karakteri, hem Dionysos hem de Zeus Dionysos isimlerini haketmektedir. Sadece tanrı ve işi yapanlar değil aynı zamanda saldıran yılan, asma, ağaç ve otlayan keçi figürleri betimlenmelerinin stel üzerinde sahnelenen dramada özel rolleri olduğuna kuşku yoktur³⁷⁷.

Bu bağlamda Zeus zaman zaman tanrı Dionysos ile özdeşleştirilmiştir. Dinoysos'a adanmış bu adak yazıtlarında yer alan yılanın mezara yönelik bir karakterinin olmadığı, Dionysiak karakterli olduğu ileri sürülmüştür. Zeus'un oğlu Dionysos'la ilişkisinin kökeninde Thrakia-Phrygia kökenli kültlerinin olduğu düşünülmektedir³⁷⁸.

II. XIX. Zeus Dios (Διος)

Bu epitetin etimolojik kökeni Grekçe Zeus (Ζεύς) sözcüğünden gelmekte olup ismin genetiv halini belirtmektedir³⁷⁹. Diğer bir deyişle bu san doğrudan doğruya Zeus'un tanrılığına işaret etmektedir. Tanrı bu epitetiyle Dorylaion'da bir adak steli üzerinde geçmektedir³⁸⁰. Yazıtta "saygıdeğer ve sanlı Solon adlı bir kişi kendisi ve Zeus Dios için hayattayken emir gereğince bunu adamıştır" yazmaktadır. Adayan kişinin Grek kökenli olması, geleneklere bağlı oluşunu bildirmekle birlikte güçlü bir Helenizasyon etkisini de gösterebilir.

II. XX. Zeus Eks Aules (εξ Αυλης)

Tanrının bu epiteti İnönü'de bulunmuş olan bir yazıtta geçmektedir. Tanrı Aules epitetine ek olarak "Επηκοος" sıfatıyla da nitelenmiş haldedir. Bu anlamda "kulak veren", "dinleyen" tanrı konumundadır. Aules epitetinin Aulion (Αυλιον) = "mağara" sözcüğünden geldiği ve bu epitet altında tanrının "Mağara'nın Zeus'u", "Mağarada duran, oturan Zeus" olduğu ileri sürülmüştür. Ancak L. Robert bu sava karşı çıkmış ve bu kelimenin büyük harfle yazılmasının yeterli olacağı, hayvanların koruyucu tanrısı işlevinde olan Zeus'un, bu kült yerinin Aule (Αυλη) = "avlu, dörtgen bir yer" olarak adlandırıldığı ileri sürülmüştür³⁸¹. Dolayısıyla kültün sadece

³⁷⁷ C. H. E. Haspels, a.g.m. s. 285-vd.

³⁷⁸ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul, 2001, s. 43-44.

³⁷⁹ G. R. Berry, *The Classic Greek Dictionary*, Chicago, 1956, s. 298.

³⁸⁰ H. Schwabl, "Zeus: Epiklesen", *RE X A 1*, 1972, s. 300.10.

³⁸¹ L. Robert, *Hellenica X*, 1955, s. 37; N. Şahin *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul, 2001, 46.

hayvanların esenliğine yönelik bir kült olmadığı, ocağın da koruyucu tanrısı niteliğe sahip olduğu düşünülebilir³⁸².

II. XXI. Zeus Eukarpios (Ευκαρπιος)/Eukarpos (Ευκαρπος)/Epikarpus (Επικαρπος)

Tanrının bu kültünün, Anadolu'nun bir çok bölgesinde tapınım gördüğü anlaşılmaktadır. Adının geçtiği yazıtların yanısıra bu tanrıya adanmış sunaklar da vardır³⁸³. Etimolojik açıdan “güzel ürün, iyi verim”³⁸⁴ anlamlarına gelen tanrının bu epiteti ile aynı adı taşıyan Phrygiadaki Eukarpia kentinin Zeus kültü ile ilişkisini destekleyen açık bir kanıt bulunmamaktadır. Adı geçen kent, Phrygia Salutaris'in içine sokulmakta ve Sandıklı vadisinin ismi olarak benimsenen Pentapolis (Beş şehir)'in bir üyesi olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Byzantion'lu Stephanos'a gönderme yapılarak onun Eukarpialı Metrophanes'ten alıntıladığı, bir arabayı çökertecek kadar büyük olan üzüm salkımı ile ilgili hikayesi göz önüne alındığında, tanrının epitetinin bu toponymden geldiği ve toprağın bereketini simgelediği düşünülebilir³⁸⁵. Eukarpeia'da basılmış Antoninus Pius dönemine ait bir sikke, kentin beslendiği kültürün niteliğine ilişkin aydınlatıcı bilgi sunmaktadır. Ön yüzünde yüzü sağa dönük aslan postlu genç Herakles başı ve EYKAPITEΩN lejandı yer almakta olup, arka yüzde ise ΕΠΙ Γ ΚΛ-ΦΛΑΚΚΟΥ lejandı ile cepheden ayakta Telesphoros betimi bulunmaktadır³⁸⁶. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu yerleşimin Zeus kültü ile doğrudan bir ilişkisi olduğunu kanıtlayacak elimizde somut veri olmamakla birlikte, Roma'nın bastığı sikkelerde Yunan mitosunun önemli karakterlerinin görülmesi, yörede Hellenizasyonun açık bir etkisini yansıtmakla birlikte, baş tanrı niteliğiyle bu epitet altında tapınılan Zeus'a Hellas anakarasındaki konumuna uyacak şekilde bir üstünlük verildiği düşünülebilir.

³⁸² Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. M. Ökmen, İstanbul, 1991, I. 44; VI. 68.

³⁸³ N. Şahin, a.g.e., s. 48. Bithynia'da ve Doğu Phrygia'da Bulduk'da bulunmuş bir yazıt üzerinde tanrı Eukarpos olarak, Paphlagonia bölgesindeki Hadrianopolis yakınlarındaki Akören'de (Zara) Epikarpios epitetiyle geçmektedir. Zeus Eukarpos'un Epikarpios'la aynı olduğu ileri sürülmüştür. Kappadokia'da da görülen bu kültte Pontus bölgesinde Zela'da (=Zile) bulunmuş olan Traianus ve Caracalla dönemi sikkeleri üzerinde Zela şehrinin sur duvarlı görüntüsü, tapınaklar, Anaitis ve tanrı Zeus Epikarpios betimlenmiş olarak geçer. Ürünlerin (Karpus [Καρπος]) 'un koruyucu tanrısı olan Zeus Epikarpios bu kimlik altında bir Caracalla dönemi sikkesi üzerinde, oturur durumda sola dönük, sol elinde asası, sağ elinde ise iki buğday başağı tutar durumunda betimlenmiştir.

³⁸⁴ G.R. Berry, *The Classic Greek Dictionary*, Chicago, 1956, s. 283.

³⁸⁵ W.M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, İstanbul, 1961, s. 150.

³⁸⁶ Telesphoros ile Zeus kültünün sünkretizmi için bkz. Tez içinde Zeus Telesphoros maddesi; sikke için bkz. *SNG*, no: 193; karşılaştırma için bkz. *SNG* Aulock 3576

II. XXII. Zeus Euphranor (Ευφρανωρ)

Phrygia bölgesinde Dorylaion'da bulunmuş olan bir sunak üzerinde tanrının bu epiteti geçmektedir³⁸⁷. Aurelius Khrestus adını taşıyan bir Romalı kendisi ve tüm malı mülkü için bu sunağı Zeus Euphranor'a adanmıştır. Etimolojik olarak incelendiğinde, olasılıkla “iyi ürün taşımak, güzel ürün vermek, verimli olmak” anlamına gelen Grekçe “Ευφορεω”³⁸⁸ ve “sevindirmek, memnun etmek” anlamındaki “Ευφραίνω”³⁸⁹ eylemleriyle doğrudan ilişkilendirilebilecek olan bu sözcüğün daha çok “memnun edici”, “sevindirici” anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Bize göre bu epitet yöre insanının tanrıdan iyi bir hasat beklentisini ve büyük olasılıkla da tanrının buna olumlu bir yaklaşımının somut bir ifadesi olarak görülmelidir.

II. XXIII. Zeus Galaktinos (Γαλακτινος)

Epitetin etimolojik kökenini irdelediğimizde “Το γαλα, γαλακτος” = “Süt” kökenden türetilmiş bir sıfat olduğunu görmekteyiz³⁹⁰. Bu durumda anlamı ise “sütlü”, “süt gibi”, “süt gibi beyaz” olmaktadır. Phrygia coğrafyası dikkate alındığında tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlayan yöre insanının sadece kendileri, aileleri, yakınları ve toprağın bereketi için değil aynı zamanda sahip oldukları hayvanların esenliğine yönelik olarak da tanrıya sundukları sunulardan da anlaşılabilirdiği gibi³⁹¹ tanrının bu epiteti özellikle kır yaşamı, evcil hayvanların korunması ve aynı zamanda hayvanından daha fazla verim beklentisinin bir ifadesi şeklinde görülmelidir. Ramsay'ın tanrının bu epitetini destekleyen mermer bir adak yazıtını 1884 yılında Emirdağ yakınındaki Bayat'da kopyaladığı bilinmektedir³⁹². Yine Ramsay'ın aynı yerde kopyaladığı diğer bir yazıt³⁹³, tanrının çobanlıkla geçimini sağlayan yöre halkının aynı zamanda çiftçilikle de uğraştığını

³⁸⁷ I. W. Macpherson, "Inscriptions from Eskişehir and District", *ABSA* 49, 1954, s. 12; F. Sokolowski, *Lois sacrées de l'Asie Mineur*, Paris, 1955, no: 20.

³⁸⁸ W. F. Arndt and F. W. Gingrich, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Chicago-London, 1979, s. 327

³⁸⁹ W. F. Arndt and F. W. Gingrich, a.g.e., s. 327.

³⁹⁰ G. R. Berry, *The Classic Greek Dictionary*, Chicago, 1956, s. 137.

³⁹¹ Bkz. burada "Zeus Bronton".

³⁹² W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, İstanbul, 1961, s. 258; L. Robert, *Hellenica* X, s. 240; J. Keil - A. von Premerstein, *Bericht über eine zweite Reise in Lydien*, Vienna, 1911, s. 102; metin şöyledir: “Ετσυηνοι Δι Γαλακτινω κατα επιταγην Απολλωνος υπερ καρπων ευχην.” “Etsia halkı (süt veren hayvanların koruyucusu) Zeus Galaktinos'a Apollon'un emrine itaat ederek ürünleri için (bunu) adadılar.” yazmaktadır.

ispatlamaktadır. Tanrı Zeus bu mezar taşında dört sıfatla nitelenmektedir. M.S. IV. y.y'a tarihlenen anıtın içeriği ise şöyledir: "En büyük, ürün verici, koruyucu, Olympos'ta oturan Zeus'a dua ettikten sonra Gaius Geminius Valens bunu adadı". Mezar taşını adayanın Romalı ismi ve Zeus'a bağlı Olymposlu sıfatı yörenin hem Hellenizasyon hem de Romanizasyon sürecini yoğun yaşadığını göstermektedir.

II.XXIV. Zeus Karpodotes(Ζευς Καρποδοτης)

Bu epitetin geçtiği tek yazıt W. Ramsay'ın Afyonkarahisar'ın 45 km kuzeydoğusunda Amorion ve Dokimeion arasında bulunan Bayat Köyü'ne yapmış olduğu bir araştırma gezisinde bulunmuştur³⁹⁴. Yazıtta Romalı bir isme sahip Gaius Geminius Valens tarafından Zeus Megistos-Karpodotes-Soter-Olympios'a adakta bulunulduğu anlaşılmaktadır. Zeus'un burada dört farklı ünvanının birarada kullanılarak Olymposlu tanrılığına işaret edilmesi ilginçtir. Ayrıca adayan kişinin isminden de anlaşılacağı üzere bir Roma yurttaşı olması yörede güçlü bir Hellenizasyon-Romanizasyon etkisinin olduğunu akla getirmektedir. H. Schwabl'ın Zeus epitetleriyle ilgili kataloğunda "Zeus Karpodotes" Prymnessos'un (Suğlun Köyü) tanrısı olarak değerlendirilmektedir³⁹⁵. Etimolojik açıdan "ürün veren"³⁹⁶ anlamına gelen "Karpodotes" epitetinin sadece Anadolu'da kullanıldığı ileri sürülmüştür³⁹⁷. Bu epitet altında tanrının işlevinin, çiftçilerin ürününün verimli olmasını sağlayan bir tür bolluk ve bereket tanrısı olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan, Bithynia bölgesinde de görülen Zeus Karpodotes'e yapılan bazı sunuların kişi ve ailenin selametine yönelik olduğu görülmüştür³⁹⁸.

³⁹³ W. M. Ramsay, a.g.e., s. 258.

³⁹⁴ W. M. Ramsay, a.g.e., s.258; ilk kez yayınlanması konusunda bkz. W.M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor*, London, 1890, s. 235. Bayat konusunda bkz. L. Robert, *Hellenica* X, 1955, s. 244-245.

³⁹⁵ H. Schwabl, "Zeus: Epiklesen", *RE X A 1*, 1972, s. 320. bkz. "καρποδοτης".

³⁹⁶ Epitet Karpos (=Καρπος= ürün) + dotes/doter (=Δωτης/ Δωτηρ= Veren,verici) sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuş bir sözcüktür. Bkz. George Ricker Berry, *The Classic Greek Dictionary*, Chicago, 1956, ilki için bkz. s. 349, ikincisi için bkz. s. 187.

³⁹⁷ *SEG*, 28, 1978, s. 310, no: 1087.

³⁹⁸ S. Şahin, *Katalog der Antiken Inschriften des Museum von Iznik (Nikaia).İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu* II-1. I. K. 10, 1, Bonn, 1981, no: 1084: Bu adak steli Ahmetler'in Kuzeyinde bulunmuş olup tanrının Bronton ve Karpodotes epitetleri birarada görülmektedir. Diğer bir örnek için bkz. S. Şahin, a.g.e., no: 1085: Burada sanki üç farklı Zeus varmış gibi sununun Zeus Bronton'a, Zeus Karpodotes'e ve Zeus Eukharistos'a adandığı kaydedilmiştir.

II. XXV. Zeus Kelaineus (Κελαινεύς)

Apameia'da (Dinar) bulunmuş olan mermer yazıt üzerinde tanrının bu epiteti geçmektedir³⁹⁹. Epitetin, etimolojik olarak Grekçe "Kelaina= Koyu renkli, karanlık, kara" anlamına gelen sıfattan mı yoksa Strabo'nun eserinde geçtiği şekilde Hellenistik Dönemde yeniden kurulan Apameia kentinin Kelaineus adı taşıdığı bilinen eski yerleşim hakkında verdiği bilgilerden mi kaynaklandığı kesin olarak bilinmemektedir. Strabo eserinde Kelainos'un, burada karşılaşılan siyah taşlardan ya da bu duruma gelmesinin sebebi olarak ileri sürdüğü Poseidon'un Danaos'un kızlarından birisi olan Kelaino'dan doğma oğlu Kelainos'a izafeten bu adın yakıştırılmış olabileceğini söylemektedir⁴⁰⁰. Aynı kent, Herodotos'un eserinde adını kendi ismiyle anılan nehre vermiş olan Marsyas ile tanrı Apollon arasındaki yarışmanın yapıldığı yer olarak geçmektedir⁴⁰¹. Strabo, Herodotos'un verdiği bilgileri de yineleyerek Kelainos'un da yer aldığı Phrygia'nın bu bölümünün "Katakekaumene" ismiyle anılmasına gerekçe olarak yörenin sürekli depremlerle sallanmış olmasını ve söz konusu kentin B. İskender ve Mithradates zamanında yeniden imar edildiğini belirtmektedir. Kelainos, "Krallar ya da Generaller Savaşı" olarak da adlandırılan "İpsos Savaşı"ndan (M.Ö. 301) sonra Seleukos I Nikator'un oğlu Antiokhos I Soter tarafından ovaya taşınıp yeniden inşa edilmiş ve kent annesinin ismi Apama'dan dolayı Apameia diye anılır olmuştur⁴⁰². Ayrıca kentte Poseidon'un kutsandığı da dile getirilmiştir⁴⁰³. Dolayısıyla bu kültün varolan (Poseidon) kült üzerine mi oturduğu yoksa sonradan Hellenizasyon sürecinin etkisiyle Olympos'un baştanrısı kimliğine sahip Zeus'un baskın bir kültü mü olduğu şu an için bir soru işareti olarak kalmaktadır. Ancak bu kültün Roma imparatorluk sürecinde önemli bir konuma yükseldiği ve adına sikke darp edildiği görülmektedir. Septimius Severus'tan Alexander Severus'a kadar olan dönemde basılan yarı özerk sikkelerden birisinde Zeus betimlenmiştir. Sikkede ön yüzünde ZEVCKE AENEVC lejandı ile kenarlardan bordürle süslenmiş olarak, üzerinde meşeden bir taçla bantlı Zeus Kelaineus başı yer almaktadır. Arka yüzde ise sağa bakan kanatları açık,

³⁹⁹ *MAMA VI*, no. 180, II.4.

⁴⁰⁰ Strabo, *Coğrafya: Anadolu*, çev. A. Pekman, İstanbul, 1987, XII.8.18.

⁴⁰¹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 1991, VII, 26.

⁴⁰² Strabo, a.g.e., XII.8.15,18; A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 458-470, TTK, Ankara, 1984.;

V. Diakov-S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi*, çev. Özdemir İnce, s. 480-499, Ankara, 1987.

⁴⁰³ Strabo, *Coğrafya: Anadolu*, çev. A. Pekman, İstanbul, 1987, XII.8.15,18.

cepheden verilmiş bir kartal bordürle çevrelenmiştir⁴⁰⁴. (Res. 28) Philip Senior (M.S.244-249) dönemine ait Apameia ile Ephesos'un müttefik sikkelerinden birisinde de Zeus betimiyle karşılaşılmaktadır⁴⁰⁵. Sikkenin ön yüzünde AVT. K. M. IOVA. ΦΙΛΙΠΠΙΟC. CEB. lejandı ile zırhlı ve askeri pelerin giymiş ışınlı sağa tarafa dönük Philippus büstü yer alır. Arka yüzde ise Π. ΠΕΛΑΓ. ONTO CΠΑΝΗΓ. ΑΠΑΜΕΩΝ ΚΕ ΕΦΕCΙΩΝ ΟΜΟΝ lejandı ile sola dönük tahtında Apamea'nın Zeus Kelaineus(?)'u ayaklarında iki geyik ve omuzlarının ardında hilal olan Ephesus Artemis'inin kült heykelinin önünde Nike'yi tutmaktadır.

II. XXVI. Zeus Khryseos (Χρυσέος)

Etimolojik açıdan "altın, altından"⁴⁰⁶ anlamına gelen bu epitetin geçtiği tek yazıt Dorylaiondan bulunduğu bilinen ve Louvre Müzesinde korunmakta olan bir kabartma üzerinde yer alır.⁴⁰⁷ Kısa kollu bir khiton üzerine sol omuz üstüne atılmış uzun bir himation giymiş Zeus sol eliyle asasına dayanırken sağ elinde libasyon yapar durumda bir phiale tutmaktadır. Phialenin altında Ganymedes ya da Attis olabileceği tahmin edilen küçük çıplak bir erkek figürü vardır. Kabartmanın sol üst köşesinde kanatları açık durumda tanrının kartalı Zeus'a bakar durumda betimlenmiştir. Kaide üzerinde yazıt ve alçak kabartma olarak boyunduruklu bir çift öküz işlenmiştir. Alınlığın iki ucunda iki büst yer almaktadır. Soldaki, uzun bukleli saçları olan ve başında bir taç taşıyan Helios, sağdaki ise, giysili, başında taç olmayan Selene'yi betimlemiştir⁴⁰⁸. Yukarıdaki kabartmanın bir benzerine İmparator Caracalla dönemi Midaion kentine ait bir sikkede de rastlanmaktadır. Sikkenin ön yüzünde ΑΝΤΩΝΕΙΝΟC ΑΥΤΟΥΤΟC yazısı ile sakallı ve defneli sağ tarafa dönük bir Caracalla başı, arka yüzünde ise ΜΙΔΑ ΕΩΝ yazısı ile vücudunun bir bölümünü örten himationlu Zeus, sağ elinde kartal üzerinde bir phialeyi tutmakta ve sol elindeki asaya dayanmaktadır⁴⁰⁹. Tanrıya bağlı bu sanın güneş tanrısı Helios'la bir karakter benzeşiminden dolayı mı geldiği yoksa tanrının tapınağında yer alan kült imajının

⁴⁰⁴ BMC., s. 88, no: 114 ve 115, Lev. XI. 2.

⁴⁰⁵ BMC., s. 105, no: 197, Lev. LI.2.

⁴⁰⁶ G. R. Berry, *The Classic Greek Dictionary*, Chicago, 1956, s. 790

⁴⁰⁷ L. Robert, *Hellenica* X, 1955, s. 106; L. Robert, *Opera Minora Selecta (OMS)* II, Amsterdam, 1969, s. 1355

⁴⁰⁸ L. Robert, *Hellenica* X, 1955, Lev. XIV.

⁴⁰⁹ BMC., s. 336, no: 8. Lev. XXXIX. 5.

altın kaplama olmasından mı kaynaklanmış olabileceği, henüz açıklığa kavuşmamış bir sorun niteliği taşımaktadır.

II. XXVII. Zeus Kikidiassenos(Κικιδιάσσηνος)

Bu epitetin geçtiği tek yazıt Kotiaion'un güneybatısındaki Dereköy Mezarlığında ele geçen bir adak steli üzerinde yer alır. Devşirme malzeme olarak kullanılmış olan mavi mermer adak sütunu M.S. 237-238 yıllarına tarihlenmektedir. Bu epitetin Hitit İmparatorluk ya da Geç Hitit dönemine ait bir yer adından geldiği ve "Kikidiassos" olarak Hellenik biçime dönüştüğü ileri sürülmüştür⁴¹⁰. Bu adak yazıtının geldiği köyün olasılıkla bu yer adıyla ilişkili olabileceği ya da Aizanoi'dan Kotiaion'a giden Roma yolu üzerinde bir yer olabileceği düşünülmüştür⁴¹¹.

II. XVIII. Zeus Ktesios (Κτησιος)

Epitet etimolojik olarak Grekçe Κταομαι(elde etmek, edinmek) eylemi ile Κτησις-εως (elde etme, sahip olma; mal, servet) anlamına gelmektedir⁴¹². Nakoleia topraklarındaki Serea'da (Kuyucak) ele geçen dikkat çekici bir adak steli üzerinde bu epitet geçmektedir⁴¹³. Yazıtta adağın sadece çelenk sunusunu içermediği, köyden birinin aynı zamanda tanrı adına yapılan festival için gereken masrafları üstlendiği ve köy halkı tarafından tanrıya adandığı anlaşılmaktadır. Bu durum Serea Köyü için tekil bir örnek olurken P. Frei, Zeus Ktesios'a adanan bu stelde geçen "stephanon" sözcüğüyle Zeus Ktesios'a olan bağlılığın bir kat daha arttığını ileri sürmektedir. Gerçekten köy halkının, çelenk olarak kastedilen adak stelini toplu olarak sunmasının bağlılıklarının sembolü olduğu ve sununun köy halkı için büyük önem taşıması nedeniyle her kişinin parasal açıdan yardımda bulunduğu ve sununun Bennos'a bağlanabileceği düşünülmüştür⁴¹⁴.

Zeus'un, Ktesios epiteti altında gerek Anadolu gerekse Hellas'da tapınım gördüğü bilinmektedir. Attika'da ailenin koruyucu tanrısı sıfatıyla insanlara maddi

⁴¹⁰ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültürleri*, İstanbul, 2001, s. 80; *SEG*, 42, 1992, s. 359.

⁴¹¹ *SEG*, 42, 1992, s. 359.

⁴¹² W. F. Arndt and F. W. Gingrich, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Chicago-London, 1979, s. 455.

⁴¹³ P. Frei, "Phrygische Toponyme", *EA*, 11, 1988, no: 4; *MAMA V* no: 175'da "Markos, Serea halkıyla birlikte Serealılar için çelengi Zeus Ktesios'a adamıştır."

⁴¹⁴ P. Frei, a.g.m., s. 14. Bennos ile ilgili detaylı bilgi için bkz. burada "Zeus Benneus"; yazıt için bkz. *MAMA V* no: 175.

açıdan yardımcı ve zenginlik sunan bir tanrı rolündedir⁴¹⁵. Tanrının urneler veya ambrosia ile simgelenen betimleri söz konusu bölgede dükkanlara konarak ticari bir meta olarak kullanılmıştır⁴¹⁶. Tanrı betimlerinin bu şekilde tecimsel olarak kullanılması dükkanın bereket ve zenginliğini arttıran bir meta niteliği taşıması yanında, mekanı her türlü felaketten uzak tutan büyüsel bir tılsım işlevi de görüyor olmalıydı. Bölge bazında kendisine farklı isimlerle tapınıldığı anlaşılan Ktesios'un Sparta'da Plusios⁴¹⁷ ve Thasos adasında Pasios⁴¹⁸ adıyla yaygın kült alanları olduğu bilinmektedir. Anadolu'da Kilikia bölgesinde bulunan Olbia kenti başta olmak üzere pek çok yerde adına sunaklar ve steller dikilmiştir⁴¹⁹.

Ktesios kültü bir aile kültü olması nedeniyle kutsal alanlar dışında ocağın koruyucusu niteliği ile evlerde de yer edinmiştir⁴²⁰. Ayrıca, tanrının servetin kaynağı olan yeraltıyla ilişkisi olması⁴²¹ khthonik bir tanrı özelliğini ortaya koymaktadır. Kültle ilişkili olarak tanrının kutsal kabı altı delikli Pythos'tur⁴²². İnsanlar bu kap ile ölünün ruhunun su içmesini, dolayısıyla hayat bulmasını sağladığına inanıyorlardı.

II.XXIX. Zeus Ktistes (Ζεὺς Κτιστής)

Pagan tanrılarının ya da özellikle mitik kahramanların Roma'nın İmparatorluk dönemi öncesinde, Phryglere kadar dayanan kent kurucu kimlik taşıdıkları bilinmektedir⁴²³. Bunu destekler nitelikte Traianus dönemine tarihlenen Afyon iline bağlı Söğüt (Zobu) Köyü'nde ele geçmiş bir miltaşı üzerindeki yazıt, daha önce Pergamon kralı Attalos I ve Bithynia kralı Prusias I'nin yaptıkları gibi, Aizanoi kentine ve Zeus

⁴¹⁵ A.B. Cook, *Zeus A study in Ancient Religion I-III Zeus God of the Dark Sky*, 1914-1940, c. I, Cambridge, 1914, s. 423, n: 1-2; A.B. Cook, a.g.e., c. II, ss. 1054-1068.

⁴¹⁶ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültürleri*, İstanbul, 2001, s. 87, n. 1129 (J.P. Vernant, *Myth et pensée chez les Grecs* I, 1982, ss. 118-119).

⁴¹⁷ N. Şahin, a.g.e., s. 87, n. 1131 (P. Lavedan, *Mythologie et antiquités grecques et romaines*, 1931 s. 1026).

⁴¹⁸ H. Schwabl, "Zeus: Epiklesen", *RE X A 1*, 1972, s.350, 46.

⁴¹⁹ N. Şahin, a.g.e., s. 87. Örneğin, "Pergamon'da, Lydia Hierokaisareia ve Kula'da, İonia'da Ephesos'da, Galatia'da Karaca'da. Yine diğer buluntular arasında Karia bölgesinde Herakleia'dan bir mermer sunak, Mylasa'dan mermer bir blok, Pisidia yöresinde Termessos'dan bir yazıt, Pamphylia bölgesinde Sinekkalesi'nde bulunan bir blok parçası, Alanya çevresinden gelen bir sunak."

⁴²⁰ *Hellenica* VI, s. 52, no: 17, dñn.4.

⁴²¹ Tanrının bu özelliği ilgili detaylı bibliyografya için bkz. N.Şahin, a.g.e., s.74.

⁴²² Ch. Picard, "L' Eleusinisme et la disgrace des Danaides", *RHR*, 1929, s. 57-59; J.P. Vernant, a.g.e., s. 118-119.

⁴²³ Phrygia'nın mitik kurucu kahramanları için bkz. A. Pekman, *Eskiçağda Bazı Anadolu Şehirlerinin Tanrı Ve Kahraman Ktistesleri*, İstanbul, 1970, s. 27-30; Strabo, *Coğrafya: Anadolu*, çev. A. Pekman, İstanbul, 1987, XII. 8. 15, 18; A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 458-470, TTK., Ankara, 1984.; V.Diakov-S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi*, çev. Özdemir ince, ss. 480-499, Ankara, 1987. P.

Conditor'a (Ζεὺς Κτιστής) verilen sınırların M.S. II. y.y.'da yapılan ölçümlerle eski şekliyle yeniden düzenlendiğini bildirmektedir⁴²⁴. Sözlük anlamıyla hem Grekçe Ktistes/Oikistes hem de Latince Conditor olarak “kurucu” anlamına gelen bu epitetin Aizanoi tapınağına ait bir parça üzerinde "Ιουπιτερ ψο] νδιτο[ρ " (Kurucu Juppiter) şekliyle geçmesi tanrının kurucu özelliği olduğunu işaret eder görünmektedir. Juppiter Conditor'un gerçekte Zeus Ktistes'in Roma dönemindeki ismi olduğu ileri sürülmüştür⁴²⁵. R. Naumann, yukarıda sözü geçen yazıtta geçen Ktistes (kurucu) sözcüğüne dayanarak tanrının, kahin tanrı olduğunu ileri sürmekte, bu saptamanın dışında tanrının niteliğine ilişkin başka bir bilginiz yok diyerek sadece tanrının bir bereket tanrısı olabileceği konusunda fikir yürütmektedir. Tanrıyı , Küçük Asya'nın koşullarında Hitit hava tanrısıyla akraba olan yağmur bağışlayıcı tanrıya bağlamaya çalışmaktadır⁴²⁶.

II.XXX. Zeus Laginos (Λαγινός)

Tanrının bu epiteti Dorylaion'un güneyindeki Karapazar Köyü'nde bulunmuş olan alınlıklı beyaz mermerden bir stel üzerinde geçmektedir⁴²⁷. Yapılan epigrafik araştırmalar, bu epitetin büyük olasılıkla bir toponymden türetildiğine işaret etmektedir. Emirdağ ilçesi sınırları içinde bugünkü adı Ortaköy olan Alikan Türkmen Köyü'nde birçok antik taşın bulunduğu islami mezarlıkta ele geçen üç yazıttan birisinin üstünde OPOI ΛΑΓΟΝΙΑC yazısı vardır. Türkçe “Lagonia'nın sınırı” anlamına gelen bu yazıtta ilave olarak Bey Ören Köy'de ele geçen ve “Laginion sınırı” anlamındaki OPOC ΛΑΓΙΝΩΝ yazılı sınır yazıtı⁴²⁸ Roma dönemi'nde ve önceki dönemlerde burada Laginoi adlı bir köyün varlığını göstermektedir. Her ne kadar bu yazıtlar M.S. II. veya III. y.y.'da yazılmışlarsa da yer adlarının çok daha eskiye dayandığı ve Anadolu kökenli olduğu düşünülmektedir⁴²⁹. Nitekim “Lageina” (Λαγ[ε]ίνα) toponymi Phrygia'nın doğusunda Philomelion ve Yanık

Frei, “Untersuchungen zu den Ortsnamen Phrygiens”, *X. Türk Tarih Kongresi*, TTK, Ankara, 1990 ss. 185-195

⁴²⁴ *MAMA IX*, 1988, no:8.

⁴²⁵ M. Wörrle, " Inschriftenfunde von der Hallenstrassengrabung in Aizanoi 1992", *AA*, 1995, s. 719-727.

⁴²⁶ R. Naumann, *Der Zeustempel zu Aizanoi*, Berlin, 1979, s. 37; *BE*, 32, 1982, no: 399; Aizanoi tapınağı ve kültü için Zeus Aizanon maddesine bkz.

⁴²⁷ M. Riel, "Inscriptions votives inédites au Musée d'Eskişehir", *ZA*, 44, 1994, 1-2, s. 167, no: 19.

⁴²⁸ Th. Drew-Bear, “Frigya Bölgesinde Üç Köy”, *AST IX*, 1991, s. 167.

⁴²⁹ Th. Drew-Bear, “Frigya Bölgesinde Üç Köy”, *AST IX*, 1991, s. 165-169.

Laodikeia'da⁴³⁰, Λαγινούς olarak Maionia yöresinde Tabala'da⁴³¹, yine "Lageina" biçimiyle Galatia, Karia ve Pamphylia'da görülmektedir⁴³².

II. XXXI. Zeus Melenos (Μεληνος)

Grekçe bir sözcüğe dayandıramadığımız tanrının bu epitetinin kökeni konusunda ileri sürülebilecek iki varsayımdan ilki ya Phryglerden ya Luwilerden ya da Hititlerden kalma bir toponym ya da kültün devamı olabileceği ikincisi ise Grekçe -enos bitimiyle elde edilen bir ethnikona ait yerel bir kült olabileceğidir. Tanrının bu epitetine Nakoleia'da⁴³³ ve bugün Eskişehir'e bağlı Kıravdan Köyü'nde ele geçen M.S. II. ve III. y.y. tarihli iki adak stelinde rastlanmaktadır. Kıravdan Köyü'ndeki ilk adak stelinden Prosodos isimli bir babanın çocuğu için Zeus Melenos'a adak yaptığı anlaşılmaktadır. Üçgen alınlık ve akroterli bir biçime sahip diğer stel ise isminden bir Roma yurttaşı olduğunu anladığımız Aurelius Stratonikos isimli birinin aynı tanrıya adanmış⁴³⁴. Traianus dönemi Dorylaion şehrine ait üç sikke grubunda bu epitetinin de yer aldığı Zeus tasvirleri bulunmaktadır⁴³⁵. Tanrı sağ elinde bir phiale, sol elinde ise asa tutar durumdadır ve sağ altta kartalı ile betimlenmiştir⁴³⁶. Eldeki veriler ışığında tanrı Zeus Melenos'a ait bir kült alanının adak stellerinin ele geçtiği Kıravdan Köyü yakınlarında olduğu ileri sürülebilir.

II. XXXII. Zeus Moraldos (Μοραλδος)

Tanrının bu epiteti, Nakoleia'ya bağlı Alpanos Köyü'nde ele geçen ve bugün Eskişehir Müzesinde korunan gri mermerden Zeus Moraldos'a adanmış bir adak steli ile Alpanos'un 6 km. batısındaki Karapazar'da bulunmuş yazıtlı bir sunakta kaydedilmiştir⁴³⁷. Alpanos'taki stelin üst kısmında iki boğa kafası betimi ve "Epaphra

⁴³⁰ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul, 2001, s. 90.

⁴³¹ H. Malay, "The Greek and Latin Inscription in the Manisa Museum". *Ergänzungsbande zu den Tituli Asiae Minoris*, Wien, 1994, s. 53-vd.

⁴³² M. Riel, "Inscriptions votives inédites au Musée d'Eskişehir", *ZA*, 44, 1994, s. 167.

⁴³³ *SEG*, 28, 1978, s. 340, no: 1194.

⁴³⁴ P. Frei, "Epigraphisch-Topographische Forschungen in Eskişehir 1991", *AST X*, 1992, s. 144-146; *SEG*, 42, 1992, no: 1198-1199.

⁴³⁵ A.B. Cook, *Zeus A study in Ancient Religion I-III Zeus God of the Dark Sky*, c. II, Cambridge, 1925, s. 280, n. 1; S. Mitchell, "Festivals, Games and Civic Life in Roman Asia Minor", *JRS*, 80, 1990, s. 183-193.

⁴³⁶ B.V. Head, *HN*, 2. ed., Oxford, 1911, no: 672.

⁴³⁷ Alpanos için bkz. P. Frei, "Epigraphisch-Topographische Forschungen im Raum von Eskişehir", *TAD*, XXV.2, 1981, Ankara, 1982, s. 75, no: 1; *SEG*, 32, 1982, s. 355-356, no: 1272; Karapazar için bkz. *MAMA V* no: 119

oğlu Epaphra bunu Zeus Moraldos'a adadı" şeklinde bir yazıt yer almaktadır. Karapazar'da bulunmuş girlandlı mermer bir sunak üzerinde ise "Aristeos oğlu Potamon bunu kendi ailesiyle birlikte Zeus Mor...dos'a adadı." yazmaktadır. Ruge⁴³⁸ ikinci steldeki eksiklikten dolayı Zeus'a bağlanan bu epitelin bir yer ismiyle ilintili tutulmasına gerek duymazken, P. Frei⁴³⁹ epitelin olasılıkla bir Phryg ismi olabileceğini ileri sürmektedir. Phrygia bölgesinde adına sıkça rastladığımız Zeus Bronton, Zeus Alsenos, Zeus Thallos⁴⁴⁰ gibi kültlerinin kült objelerindeki tasvirlerinin vazgeçilmez temalarından birisini oluşturan öküz başlarından kolaylıkla anlaşılabilir. Zeus Moraldos'un da yöre insanının tarımsal karakterini ön plana çıkardığı görülmektedir. Bu bağlamda Zeus'un doğrudan verimliliği sağlayıcı ve koruyucu niteliklerine işaret ettiği ileri sürülebilir.

II. XXXIII. Zeus Neiktor Pater (Νεικτωρ Πατηρ)

Etimolojik açıdan "zafer kazanan" anlamına gelen bu epitelin geçtiği tek yazıt Ramsay tarafından kaydedilmesine rağmen bugün bu yazıt kayıptır⁴⁴¹. Ancak tanrının Zeus Neiktor sanını taşıyan benzer bir epiteti Doğu Pamphylia'daki Gölcük Ören'de bulunmuş Roma İmparatorluk Dönemine ait bir övgü yazıtında⁴⁴² geçmektedir. Pamphylia örneğinde olduğu gibi, kültün Helenizasyon sürecinde İskenderin ardıllarından "Seleukos (I) Nikator"un etkisiyle oluşmuş bir kült olduğu ileri sürülmektedir⁴⁴³.

II. XXXIV. Zeus Neos (Νεος)

Etimolojik açıdan "yeni" anlamı taşıyan bu epitelin geçtiği tek yazıt Phrygia bölgesinde Akmonia yakınlarında Şaban'da bulunmuştur⁴⁴⁴.

II. XXXV. Zeus Orokhereites (Οροχωρειτης)

Zeus Orokhereites'in Orokhorion (=Emirdağ) adlı bir dağ köyünün koruyucu tanrısı olduğu ileri sürülmüştür⁴⁴⁵. Epitet etimolojik açıdan Grekçe "Opos = Dağ"⁴⁴⁶

⁴³⁸ W. Ruge, *PW* XX, 1941, s. 845, no: 45-vd.

⁴³⁹ P. Frei, a.g.m. s. 75.

⁴⁴⁰ Bu üç epitet tezimizde ayrıntılı olarak incelenmektedir.

⁴⁴¹ W.M. Ramsay, "Studies in Asia Minor II : Spylos and Cybele", *JHS*, III, 1882, s. 124

⁴⁴² H. Swoboda- J. Keil- F. Knoll, *Denkmäler aus Lykaonien, Pamphylien und Isaurien*, 1935, s. 51-vd., no: 109, I, 5; II, 14.

⁴⁴³ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul, 2001, s. 113; *SEG*, 42, 1992, no: 1228.

sözcüğüyle "Χῶριον"⁴⁴⁷ özel bir yer, tahkimli bir garnizon ya da kasaba, müstakil bir kale" sözcüğünün birleşmesinden türemiş olmalıdır. O halde burada Zeus'un yukarıda da değinildiği gibi isminin bir toponymden geldiği ve bu yörenin kültü olduğu anlaşılmaktadır. Zeus Orokhoreites'e adanmış olan steller⁴⁴⁸ üzerinde bazen bir kol bazen ayak betimi yer alır ki, bunlar tanrının iyileştirici sağlık tanrısı işlevini simgelemektedir⁴⁴⁹.

Zeus'un bu kültüyle ilişkili yazıtların büyük bir kısmı, tanrının Alsenos ve Petarenos sanlarıyla da tapınım gördüğü Appola'daki (Yanal Mevkii) kutsal alanından ve Yukarı Tembris Vadisinde yer alan Soa yakınındaki Altıntaş Köyü'nden gelmektedir⁴⁵⁰. Bunların yanı sıra Dorylaion ve Kızılcaören'de bulunmuş adak stellerinde aynı tanrı görülmektedir⁴⁵¹.

Altıntaş'tan gelen beyaz mermerden dörtgen sunak üzerindeki yazıtın sol cephesinde iki öküz başı ve bir girland betimlenmiştir. Nanas adındaki bir kişinin esenliği için Alexandros tarafından Zeus Orokhoreites'e adanmıştır⁴⁵². Kızılcaören'de bir caminin çeşmesinde ele geçmiş ve rahipler birliği tarafından imparator Commodus'u onurlandırmak için yapılmış bir adak stelinin⁴⁵³ üzerinde tanrı yine bu sanla anılmıştır. Stel gri mermerden palmetli ve üçgen alınlıklı olarak inşa edilmiş

⁴⁴⁴ *MAMA* VI, no: 250. 1-2.

⁴⁴⁵ L. Robert, "Documents d'Asie Mineure", *BCH*, 107, 1983, s. 526; tanrının bu epiteti için bkz. L. Tuğrul, "Votive Steles Found at Emirdağ", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 13-14, 1966, s. 175-185; *SEG*, 32, 1982, s. 355, no. 1271; *SEG*, 33, 1983, s. 350, no: 1157-1158.

⁴⁴⁶ G. R. Berry, *The Classic Greek Dictionary*, Chicago, 1956, s. 499.

⁴⁴⁷ G. R. Berry, a.g.e., s.793.

⁴⁴⁸ Th. Drew-Bear - Chr. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW* II 18. 3, 1990, s. 1931.

⁴⁴⁹ L. Robert, a.g.m., s. 524.; Şu anda Ankara Müzesinde korunan tepesinden kırılmış stelin üzerinde sadece sol omuzunda elbisesinin drapesini tespit edebildiğimiz bir erkek büstü yer almaktadır. Büstün altındaki yazıttan stelin Zeus Orokhoreites'e sunulduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Th. Drew-Bear - Chr. M. Thomas - M. Yıldızturan, *Phrygian Votive Steles*, 1997, s. 54, no: 6; Şu anda İstanbul müzesinde koruma altında tutulan Zeus Orokhoreites'e ait iki adak steli biçim bakımından birbirine benzemektedir. Her ikisinde de üçgen alınlık (pediment) ve üç akroterlilik göze çarpmakta olup daha da önemlisi her ikisinde sunulan stellerin aynı amaca yönelik bir hizmette bulunduklarıdır. Stellerden biri üzerinde sağa dönük ayak kabartması (s. 330, no .531) diğeri ise pedimente doğru uzanan dirsekli bir el betimi (s. 328, no .527) yer almaktadır.

⁴⁵⁰ L. Tuğrul, "Votive Steles Found at Emirdağ", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 13-14, 1966, s. 185, no : 21: " Πρωταρχη Δει Οροχωρειτη ευχην." ; a.g.m., no : 22 : "Ερμωγενης Δι {χ} ευχην Ορο(χωρειτη)."; L. Robert, a.g.m., s.523-524 Beyrut'ta ele geçmiş tanrının bir başka adak steli: " [Α]λε[ξ]αν[δ]ρος [Δ]ει Οροχωρειτη ευχην." ; Kütahya'da ele geçen bir diğeri: "Δει [Ο]ροχωρειτη Γλαφουρα ευχην." ; *SEG*, 32, 1982, s. 355, no: 1271: Nihayet, Dorylaion'un doğu-kuzeydoğusunda ele geçen bir adak steli üzerinde ise : "Ιερεις κε ιερειαι Οροχωρειτου." yazısı kazılıdır.

⁴⁵¹ Th. Drew-Bear - Chr. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW* II 18. 3, 1990, s. 1931-1932.

⁴⁵² Th. Drew-Bear - Chr. Naour, a.g.m., s. 2032.

⁴⁵³ P. Frei, "Epigraphisch-Topographische Forschungen im Raum von Eskişehir", *TAD*, sayı XXV-2, 1981, Ankara, 1982, no: 4. ; Ayrıca bkz. H. Schwabl, *PW* X A, 1972, s. 345-vdd.

olup alınlığının her iki yanında bukranionlar bulunmaktadır; altında ise iki sütun arasında bir kartal kabartması yer almaktadır. Dorylaiondan gelen ve üzerinde “Orokhereites’in rahip ve rahibeleri” yazılı olan son adak steli,⁴⁵⁴ bu epitle anılan tanrının bir tapınağının var olduğunu kanıtlamakla birlikte tapınağının Dorylaion içerisinde mi, ya da yakın çevresinde mi yoksa Soa civarında mı yer aldığını açıklayamaz. Bir diğer olasılık ise tanrının diğer sanlarının da geçtiği yazıtların geldiği Appola’daki kült alanının ortak kullanımı da söz konusu olabilir. Bu sorun bugün için soru işareti olarak kalmaktadır. Ancak anlaşılan o ki, tanrının henüz hangi epitle anıldığı netlik kazanmamış olan buna karşın adına muazzam bir tapınak inşa edilmiş bulunan Aizanoi Zeus’u kadar olmasa da yörede Zeus Orokhoreites sıfatıyla oldukça önemli bir tapınımı olduğu görülebilmekte ve olasılıkla da bu epitet altında yöre insanının ibadetlerini gerçekleştirdikleri bir ya da bir kaç kutsal alanı bulunmaktaydı.

II. XXXVI. Zeus Pandemos (Πανδημος)

"Tüm halklar" anlamındaki bu epitetin baş tanrı kimliğiyle Zeus’a tapan İon ve Dor halklarının ortak tanrısı olduğunu ifade etmek için türetilmiş olduğu ileri sürülmüştür⁴⁵⁵. Epitetin geçtiği yazıtların büyük çoğunluğunun Synnada kenti (Şuhut) ve çevresinde ele geçmesi, bu tanrının Synnada’nın baş tanrısı kimliği taşıdığını doğrulamaktadır⁴⁵⁶. Ramsay de bu sav’a katılarak kentin hem Dor kökenli toplulukların hem de İonların şehri olarak sikkelerde kendini gösterdiğini ve bu kolonistlerin Akamas’ı ataları olarak benimsediklerini belirtmektedir⁴⁵⁷. Zeus Pandemos’a adanmış sunak ve steller üzerinde büst şeklinde betimlenen Zeus’un sağ eli göğsünün üzerine konmuş, büyük ve geniş gösterilmiştir. Tanrılık gücünün sembolü olan elin bu şekilde betimi Phrygia’da bulunmuş olan birçok kabartma ve sunak üzerinde de görülür⁴⁵⁸. Synnada’da bulunmuş olan bir sunak, Zeus’un yanısıra

⁴⁵⁴ SEG, 32, 1982, s. 355, no: 1271.

⁴⁵⁵ J.-L. Robert, *La Carie. II. Histoire et géographie historique II*, Paris, 1954, s. 88, n. 7; L. Robert, *Villes d’Asie Mineure*, 2. ed., Paris, 1962, s. 251, n. 1.

⁴⁵⁶ MAMA VI, 1939, no : 370 :

Δι Πανδημω και Αυτοκρατορι Καισαρι Λ. Σεπτιμω Σεουηρω και Μ. Αυρ. Αντωνειν ω και [[Π. Σεπτιμω Γετα]] Αττικιανος Β του Αττικου ευξα-μενος τους δυο κειονας και το γεισεπιστυλον κτλ., metin günümüzde Afyon Müzesinde yer almaktadır. Zeus Pandemos’un adının geçtiği Atina’daki Synnada Karanamesi için bkz. BE, 1951, s. 122 ve 1966, s. 144.

⁴⁵⁷ W.M. Ramsay, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, İstanbul, 1961, s. 13.

⁴⁵⁸ Th. Drew-Bear - Chr. Naour, “Divinités de Phrygie”, *ANRW* II 18. 3, 1990, ss. 2028-2032, Res. 30; SEG, 40, 1990, no: 1225.

diğer tanrı tasvirlerini de içermesi açısından ilginçtir⁴⁵⁹. Ön cephesindeki sakallı ve saçlı Zeus betimlemesi hariç yanlardaki cephelerde nehir tanrısı, Dionysos ve Pan betimlenmiştir. Arka cephesinde ise koşan iki at betimi yer almaktadır. Sunak isimleri tahrip olmuş bir erkekle bir kadının yakınlarının esenliği için adanmıştır. Ancak ele geçen adak stelinin şehrin baş tanrısı Pandemos için mi adandığı belirsizliğini korumakla birlikte ona adanmış olması ihtimali hayli yüksek görünmektedir.

Kentin, üzerinde tanrının tasviri ile beraber isminin de yer aldığı Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemi sikkeleri bu durumu desteklemektedir. Kentin M.Ö. 133'den sonraya tarihlenen ilk bronz sikkelerinden⁴⁶⁰ birisinin üzerindeki betim dikkat çekicidir. Ön yüzde kenarları nokta bordürlü olan sikkenin üzerinde yüzü sağa dönmüş şehir tanrıçasının (Tykhe) surlu başı, arka yüzde ise ΣΥΝΝΑΔ[-ΑΔ ΜΗΤ[- şeklinde okunabilen lejand ile beline kadar çıplak sol omuz ve kolunu örten bir himation giymiş, sağ elinde şimşek tutan asalı bir Zeus tasviri yer alır (Res. 29). Yaklaşık aynı yıllara tarihlenen bir diğer sikke hem ikonografik hem de betim üslubu bakımından farklılık arzeder⁴⁶¹. Kenarları bordürle çevrili olan sikkenin ön yüzünde, arkasında asa bulunan defneli, yüzü sağa dönük bir Zeus başı, arka yüzde ise ΣΥΝΝΑΔ[[Μ]ΑΡ ΣΥ Ο[Υ] lejandı ile Dioskurların (Zeus'un oğulları Kastor ile Pollux/Polydeukes) yıldızların üstünde kepleri ve onların aralarında haşhaş bitkisi ile buğday başağı yan yana betimlenmiştir⁴⁶². Roma'nın Principatus'luk sürecine girmesinden –Augustus (M.Ö. 27- M.S. 14)⁴⁶³- itibaren hemen hemen kesintisiz olarak Klaudius (M.S. 41-54)⁴⁶⁴, Domitianus (M.S. 81-96)⁴⁶⁵, Nerva (M.S. 96-98)⁴⁶⁶, Antoninus Pius (M.S.138-161)⁴⁶⁷ dönemlerinde kentin adının da geçtiği sikkeler üzerinde tahtta oturmuş asalı Zeus'un Nike'yi tutar durumda ikonografisi yer almaktayken, Gordianus III (M.S. 238-244)⁴⁶⁸ ve Gallienus (M.S. 235-268)⁴⁶⁹

⁴⁵⁹ Th. Drew-Bear - Chr. Naour, a.g.m., s. 2027.

⁴⁶⁰ BMC, s. 392, no: 2; karşılaştırma için bkz. SNG, no: 463; karşılaştırma için bkz. Imhoof-Blumer, KL Mz. 292 no: 3.

⁴⁶¹ BMC, s. 393, no: 5; Karşılaştırınız SNG, no: 464; Karşılaştırınız. Imhoof- Blumer, Gr. Mz. Nr. 742

⁴⁶² Th. Drew-Bear - Chr. Naour, a.g.m., s. 2027

⁴⁶³ BMC, s. 398, no: 32,33,34; ayrıca bkz., SNG, no: 472; Karşılaştırınız. SNG Aulock 3982.

⁴⁶⁴ Claudius için bkz. BMC, s. 398, no: 36; Domitianus için bkz. a.g.e., s. 399, no: 39.

⁴⁶⁵ BMC, s. 399, no: 39.

⁴⁶⁶ SNG, no: 475; Imhoof- Blumer, KL Mz. no. 14., Karşılaştırınız SNG Cop. 728.

⁴⁶⁷ SNG, no: 476; Karşılaştırınız SNG Cop. 729.

⁴⁶⁸ SNG, no: 478; Mionnet 4, s. 369, no: 996.

⁴⁶⁹ BMC, s.404, no: 63.

dönemlerinde bu betimler yerini, keçi ve bebek Zeus'lu Amaltheia heykeli iki sütunla desteklenmiş bir kemerden oluşan tapınak içindeki tasvirlerine bırakmıştır.

Bu kent sikkelerinin yanısıra Synnada ile Hierapolis arasında kurulan birliği temsilen basılmış olan sikkeler üzerinde de Zeus tasvirlerine rastlanılmaktadır⁴⁷⁰.

Üzerlerinde ΣΥΝΝΑΔΕΩΝ-ΙΕΡ(ΑΠΙΟΛΕΙ) ΤΩΝ ΟΜΟΝΟΙΑ (Synnada ve Hierapolis birliği) lejandı ile birlikte Apollo ayakta, Zeus ise oturur tarzda betimlenmiştir. Burada olasılıkla tanrı Apollo Kitharoedos (Arkhegetes) sikkelerinde sıklıkla tasvir edildiği Glaukos vadisindeki Hierapolis'i, Zeus Pandemos ise Synnada'yı temsil eder⁴⁷¹. Tanrının bu epiteti Mysia'da Hadrianeia yakınlarındaki Taşköy ve Ören mevkiinde bulunmuş olan bir sunak ve bir yazıt parçası üzerinde de geçmektedir⁴⁷².

II. XXXVII. Zeus Papas-Papias (Παπας/Παπιας)

Araştırmacıların daha çok bölgeye özgü kabul ettiği bir diğer epitet ve buna bağlı kült⁴⁷³ "Baba Zeus" anlamına gelen ve Attis için de kullanılan⁴⁷⁴ *Zeus Papas* ya da *Papias*'dır. Ramsay ve Cox-Cameron tarafından yapılan araştırmalarda⁴⁷⁵, Nakoleia civarındaki Zeus Papas ya da sadece Papas adına bir çok yazıta dayanılarak bu kült ilişkin yerel bir kült alanının bu civarda yer aldığı düşünülmüştür⁴⁷⁶. Dorylaion ve Nakoleia'da ele geçen stellerin bir kısmı üzerinde Papas epitetinin Soter ile birlikte kullanımı söz konusudur⁴⁷⁷. Buradan hareketle W.M. Ramsay Nakoleia çevresinden gelen akroterli ve alınlığının içinde bir haç betimi olan stelin üzerindeki yazıta⁴⁷⁸ atfen

⁴⁷⁰ BMC, s. 256. no: 163.

⁴⁷¹ W.M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, İstanbul, 1961, s. 12.

⁴⁷² E. Schwertheim, *Die Inschriften von Hadrianoi und Hadrianeia*, Bonn, 1987, s. 85-86, no: 125-126; Ayrıca bkz. N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul, 2001, s. 144.

⁴⁷³ K. Buresch, *Aus Lydien. Epigraphisch- Geographische-Reisefrüchte*, Leipzig, 1898, s. 30; Th. Drew-Bear- Chr. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW* II 18. 3, 1990, s. 2018-2020.

⁴⁷⁴ H. Schwabl, "Zeus: Epiklesen", *RE X A 1*, 1972, s. 283, bkz. "Attis".

⁴⁷⁵ MAMA V, s. 153-154 R. 17:

"Αυρ. Μενανδρος Ηλιοδωρου Παπα ευχην Προσοξιδα." ; a.g.e., s. 154 R

18:" Απολλωνιος υιος Συνεσιδος Κοκκειανου δουλός Παπα και Ηρακλεα (sic)

Λολα ευχην." İkinci metinde geçen Λολα ve Προσοξιδα ifadeleri Cox ve Cameron tarafından yer epitetleri olarak değerlendirilmiştir. bkz. MAMA V, s. xxxi

⁴⁷⁶ Th. Drew-Bear- Chr. Naour, a.g.m., s. 2020.

⁴⁷⁷ MAMA V, no: 213b, Yazıt şöyledir :

Δαμας και Γαιος υπερ βοων ιδιων Παπια Δι Σωτηρι ευχην και Ηρακλη Ανικητω = "Da mas ve Gaios kendi hayvanlarının selameti için Kurtarıcı Baba Zeus'a ve Yenilmez Herakles'e bunu adadı."

⁴⁷⁸ MAMA V, s. 154, R 19: Yazıt Şöyledir: Αρτραγαλος Μανου Παπα Δι Σωτηρι ευχην="Manes oğlu Artragalos Kurtarıcı Baba Zeus'a bunu adadı"

Soter epitetini Zeus Papas'a bağlamaktadır⁴⁷⁹. Papas'a adanmış Nakoleia'ya bağlı Bostandere Köyü'nde ele geçen bir diğer stel,⁴⁸⁰ adının Phryg kökenli olduğu düşünülen bir kadın tarafından tanrıya adanmıştır. Stel üzerindeki yazıtta "Oulpia Sabis Papas'a (bunu) adadı" yazmaktadır.

Aynı epiteti taşıyan başka yazıtlara kuzeybatı Phrygia⁴⁸¹ ve Lydia'da⁴⁸² (Akhisar'ın Dağdere Köyü'nde) iki yazıtta rastlanmaktadır. Nakoleia'dan ayrı olarak Orta Rhyndakos bölgesine yakın Tavşanlı'nın 15 km doğusundaki Karapelit Köyü'nde Papas'a adanmış beyaz mermerden dörtgen bir yazıtlı sunak bulunmuştur⁴⁸³. Tanrı betimlemesi yazıtın altında yer almaktadır. Anıtın Orta Rhyndakos havzasında saptanmış olması önemlidir. Bu yeni yazıt sayesinde birbirinden uzak mesafede olsa da kuzeybatı Phrygia'daki toplulukların aralarındaki dinsel bağlar ortaya çıkmaktadır. Tavşanlı Karapelit Köyü'ne ait yazıtlı sunakta tanrı Papas'ın betimlemesi konusunda Phrygia'daki ilk örnekle karşılaşılma ile birlikte üzerindeki kabartmanın Lydia'nın kuzeybatısında Hyrkanis yakınlarında bulunan ve Papias adının geçtiği bir yazıtlı sunaktaki⁴⁸⁴ imajı ile benzeşmesi ilgi çekicidir. Sunakta Papias ayakta, sağ elinde yuvarlak bir obje belki bir phiale tutmaktadır; sol eliyle kalın bir sopaya -belki bir ağaç kütüğü ya da asa- yaslanmaktadır. Böylece Hyrkanis sunağında adı geçen Lasneddahılar'ın yazıtından yola çıkarak Batı Lydia'da bir Phryg etkisinden sözedebiliriz. υπερ βοων kalıp yazımının Papias adına yazılmış her üç yazıtta da bulunması ve sunaklarda öküz betimlerinin yer almasından bu tanrıyı çiftçilik ya da tarımla ilişkilendirebiliriz⁴⁸⁵.

⁴⁷⁹ W. M. Ramsay, "Sepulchral Customs in Ancient Phrygia", *JHS*, 5, 1884, s. 257 ve 260.

⁴⁸⁰ MAMA V, no: 213b.; Ayrıca Nakoleia civarında ele geçen benzer örnekler: *MAMA* V, R16:Şıca-ed-Din çeşmesinde ele geçen kırık bir stel de Papas'a adanmıştır.

MAMA V, R.18: Nakoleia'da ele geçen akroterli bir stelde "Synesis oğlu Kokkeianos'un kölesi Apollonios (bunu) Papas ve Herakles Lola'ya adadı." yazmaktadır.

⁴⁸¹ Th. Drew-Bear -Chr. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW* II 18. 3, 1990, s. 2018-2020.

⁴⁸² N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültürleri*, İstanbul, 2001, s.146, n. 1873.

⁴⁸³ Th. Drew-Bear - Chr. Naour, a.g.m., s. 2020, n. 433.

"Α[ρ]τ[ε]μ[ον] Παπα θε[ω]

εκ των ιδίων

ἀνεστήσεν."

"Artemon kendi parasıyla bu sunağı tanrı Papas'a adamıştır."

⁴⁸⁴ Th. Drew-Bear-Ch. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW* II 18. 3, 1990, s. 2022, n. 437. Sunak, Hyrkanis ile Gygee Gölü'nün arasında kalan bölgede yer alan Büyük Belen'de bulunmuştur. Araştırmacı yazıtı Attalid egemenliğinin sonlarına tarihlendirip, Lasneddahıların da Makedon koloniler olduklarını düşünmektedir. Yazıt şöyledir: "Οι εἰ Λασνεδδων Παπαι εὐχην."="Lasneddahılar bunu Papias'a adadı."

⁴⁸⁵ Th. Drew-Bear- Chr. Naour, a.g.m., s. 2020.

II. XXXVIII. Zeus Patrios (Πατριος)

Bu epitetin geçtiği tek yazıt Çavdarhisar'da bulunmuştur. M.S. I. ya da II. y.y'a tarihlendirilen gri mermerden yapılmış adak stelinde şehir meclisi ve halkı Zeus Patrios'u onurlandırmaktadır⁴⁸⁶. Epitetin etimolojik anlamı "baba, ata, babaya ait, ataya ait" dir. Zeus'un baş tanrılığına işaret eden bu san, Olympos'lu kimliğiyle de uyum göstermesinden dolayı bu kültün yörede geleneklerine bağlı bir Grek kolonizasyonunun etkisiyle oluşturulmuş olabileceği akla yatkın görünmektedir.

II. XXXIX. Zeus Petarenos (Πεταρηνος)⁴⁸⁷ / Petaraios (Πεταραιος) / Petareus (Πεταρευς)⁴⁸⁸

Tanrının bu epiteti Orkistos⁴⁸⁹, Amorion (Res. 30) ve civarında bulunan yazıtlarda⁴⁹⁰ saptanmıştır. Amorion'un güneydoğusundan ele geçmiş olan kolları açık bir erkek figürünün betimlendiği kabartmalı bir stel⁴⁹¹ üzerinde de tanrının bu epitet altında geçmesi kültün Phrygia kökenli olduğu görüşünü güçlendirmektedir. Tanrının bu epitetinin Petar (a) yer adı ile ilişkili olduğu ve kutsal alanının daha önceleri Orkistos yakınlarında yer alan Bağlıca'da lokalize edildiği belirtilmişse de⁴⁹², bugün kutsal alanın Amorion sınırları içinde "Appola (Appolenoî) Halkının" yaşadığı Kurudere yakınındaki Yanal Mevkii olduğu saptanmıştır⁴⁹³. Bu alandan gelmiş olan adak stellerinin genel biçimleri birbirine benzemekle birlikte, işlenen temalar farklılık arz etmektedir⁴⁹⁴ (Res. 31, 32, 33).

⁴⁸⁶ MAMA IX, 1988, n: 37

⁴⁸⁷ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul, 2001, s. 148, n. 1902

⁴⁸⁸ N. Şahin, a.g.e., s. 148, n. 1903.

⁴⁸⁹ L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure Greco- Romaine*, Paris, 1963, s. 121-122; *BE*, 1968, no. 526.

⁴⁹⁰ S. Mitchell, *Anatolia Land, Men and Gods in Asia Minor*, c. II, Oxford, 1993, s. 20, Res. 9.

⁴⁹¹ M. Riel, "Inscriptions Votives inédites au Musée d'Eskişehir", *ZA*, 44, 1994, s. 167-168, no. 21.

⁴⁹² W.M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, İstanbul, 1961, s. 260.

⁴⁹³ Th. Drew-Bear-Ch. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW* II 18. 3, 1990, s. 1915-1921, Lev. I-III; S. Mitchell, *Anatolia Land, Men and Gods in Asia Minor*, c. II, Oxford, 1993, s. 20, Res. 9. Bu kutsal alanın lokalize edilebileceği yer olarak Amorion yakınındaki Hamzahnah Köyü düşünülüyor. Zira burada bir de sunak bulunmuştur. Bkz B.S. Lightfoot, "Amorium Excavations 1993 The sixth Preliminary Report", *AS*, 44, 1994, s. 124, Lev. 24a.

⁴⁹⁴ Th. Drew-Bear - M. Yıldızturnan, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Adak Steli", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yılı*, Ankara, 1997, ss. 25-44., Afyon Kurudere'de kült ile ilgili ele geçen adak stelleri. no: 4. Üst kısmı piramit şeklinde. Üç akroterli, üçgen alınlıklı bir profile iç bükey yazıtlı ve kabartmalı alana geçiliyor. Burada dizden bükülmüş bir bacak kabartması ve etrafında beş sıra yazıt vardır. Tutturmalığı kırktır. "Papias'ın oğlu Demetrios Zeus Petarenos'a sundu." Res. 4; aynısı için bkz. Th. Drew-Bear- Chr. M. Thomas-M. Yıldızturnan, *Phrygian Votive Steles*, Ankara, 1999, s. 74, no: 41.

no: 10. Üç akroterli, üçgen alınlıklı, alınlıktan sonra iç bükey yazıtlı ve kabartmalı alana geçiliyor. Ortada uzun saçlı bir kız çocuğu kabartması, kabartmanın iki yanında dörder sıra, alt silmede ise bir

Bu epitle anılan tanrının bölge dışında pek yaygınlık kazanmadığı anlaşılmakla birlikte Batı Anadolu kökenli olduğu ileri sürülen ve bugün Mainz Müzesinde korunan “Aristomaskhos’un süt kardeşi Zeus Petarenos’a adağı sundu” ifadesinin yer aldığı yazıtlı bir adak steli⁴⁹⁵ (Res. 34) kültün Lydia bölgesinde de tanındığına işaret etmektedir. Böylece bu epitet altında tapınım gören tanrının Ldyia bölgesinin doğu kesimi ile Phrygia bölgesi arasında dinsel bir yakınlaşmayı ifade ettiği söylenebilir.

II. XL. Zeus Phrygios (Φρυγιος)

Schwabl'ın kataloğunda geçen bu epitet “Phrygialı” Zeus anlamına gelmektedir. Ancak, H. Schwabl Zeus Phrygios’u Attis ile özdeşleştirmesine rağmen, epigrafik bir belge ortaya koyamamıştır⁴⁹⁶.

II. XLI. Zeus Rhymios (Ρυμιος)

Niteliği konusunda yeterli bilgi bulunmayan bu epitet Nakoleia’da darp edilmiş bir sikke üzerinde geçmektedir⁴⁹⁷.

II. XLIII. Zeus Semantikos (Σημαντικός)

Dorylaion’da bulunmuş olan iki yazıtta tanrının bu epiteti geçmektedir⁴⁹⁸. Epitet etimolojik açıdan Grekçe “Σημαίνω” fiilinden türetilmiş olup “bildirmek”, “işaret vermek”, “açıklamak” veya savaşta “saldırı işareti vermek” anlamına gelmektedir. Bu fiilden türemiş “Σηνημαντωρ”⁴⁹⁹ sözcüğünün bir çeşitlemesi olarak karşımıza çıkan bu epitetin, “işaret veren kişi, klavuz, komutan” ile “at ya da sürüye

sıra olmak üzere beş sıra metin vardır. Tutturmalık kısmı sağlamdır. " Menas'ın oğlu Kallinikos Zeus Petarenos'a sundu." Res. 10; aynı için bkz. Th. Drew-Bear-Chr. M. Thomas-M. Yıldızturan, a.g.e., s.175, no: 244.

No: 15. Üst kısmı piramit şeklinde. Üç akroterli, üçgen alınlıklı, alınlığın ortasında bir kalkan kabartması ve alt silmesinde bir sıra yazıt yer almaktadır. İç bükey yazıtlı ve kabartmalı alanda kasten silinmiş beş sıra yazıt ve ortada kepenek giymiş bir erkek kabartması vardır. Alt silmede bir, tutturmalığında bir olmak üzere iki sıra yazıt olup, tutturmalığı sağlamdır. " ... Zeus Petarenos'a sundu.", "Doulion Zeus Petarenos'a sundu." Res. 15; Th. Drew-Bear- Chr. M. Thomas-M. Yıldızturan, a.g.e., s. 87, no: 70

⁴⁹⁵ E. Künzl, "Inscripfen aus Kleinasien im Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz (RGZM)", *EA*, 2, 1983, s. 83, no: 4

⁴⁹⁶ H. Schwabl, "Zeus: Nachträge", *RE*, Suppl XV, 1978, s. 1159; A.B. Cook, *Zeus A study in Ancient Religion I-III Zeus God of the Dark Sky*, 1914-1940, c. II, Cambridge, 1925, s. 569, dñ: 7.

⁴⁹⁷ B.V. Head, *Historia Nummorum*, 2. ed., Oxford, 1911, 681; H. Schwabl, "Zeus: Epiklesen", *RE X A 1*, 1972, s. 356, 43.

⁴⁹⁸ H. Schwabl, "Zeus: Epiklesen", *RE X A 1*, 1972, s. 359, 25; *BE*, 1972, no:467.

klavuzluk eden kişi” yani “çoban”, “sığırtmaç” anlamına gelmesidir. Zeus’un bu sanının ilk anlamıyla anılmasının temelinde olasılıkla Anadolu’da daha erken dönemlerde karşımıza çıkan atlı tanrı/Men’in yer aldığı ileri sürülebilir. İkinci olasılık ise tanrının kehanet gücünü ifade ediyor olmalıdır. Yani işaret verici, bildirici anlamlarıyla. İkinci anlamıyla ise Zeus’un, geçimini tarım ve hayvancılıkla sağlayan yöre insanının koruyucu tanrısı işlevinde olduğu olasılık kapsamındadır.

II. XLII. Zeus Sarnendos (Σαρπενδος)

Tanrının bu epitetinin geçtiği tek yazıt halen Alpu ilçesine bağlı Agaşhisar Köyü’nde bulunmuş olan bir sunak üzerinde yer almaktadır⁵⁰⁰. Beyaz mermerden yapılmış bu sunak üzerinde bir bukranon (öküz kafası) ve üzüm salkımı betimi yer almakta olup tanrı, Zeus Sarnendos epiteti altında sunağa kazınmıştır. Bu epitetin Bithynia bölgesinde yer alan Beyyayla/Göynükte bulunmuş bir sunak üzerindeki yazıtta geçen Zeus Sarnendenos epiteti ile aynı olduğu ileri sürülmektedir⁵⁰¹. Epitetin benzer biçimlerine Anadolu’nun farklı yerlerinde ve özellikle Balkanlarda da rastlanması araştırmacıları, kültün Balkanlar yoluyla Phrygia Epiktetos’una getirilmiş olduğu sonucuna götürmüştür⁵⁰². Bir başka görüş ise Thrakia-Bithynia kökenli olduğu yolundadır⁵⁰³.

II. XLIV. Zeus Sereanos (Σερεανος)

Epitetin geçtiği tek yazıt Serea’da (Kuyucak) bulunmuştur⁵⁰⁴. Bu epitet büyük olasılıkla Zeus Syreanos ile özdeştir⁵⁰⁵. İki kültün yazımındaki bu küçük farklılık taş ustalarının hatası olarak değerlendirilebilir. Ancak Serea’nın Kuyucak’la eş

⁴⁹⁹ G. R. Berry, *The Classic Greek Dictionary*, Chicago, 1956, s. 633.

⁵⁰⁰ M. Riel, “Inscriptions votives inédites au Musée d’Eskişehir”, *ZA*, 44, 1994, s. 168-169, no: 23.

⁵⁰¹ S. Şahin, *Katalog der Antiken Inschriften des Museum von Iznik (Nikaia). Iznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu II-1*. I. K. 10, 1, Bonn, 1981, no: 1128.

⁵⁰² J-L. Robert, *A Travers l’Asie Mineure. Poètes et Prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie*, 1980, s. 222. S. Mitchell, *RECAM II*, s. 82-83, no. 76. Ayrıca, Zeus Narenos, Bussurigos, Tavianos kültlerini de bu yolla Phrygia’ya gelen kültler arasında sayabiliriz. Bkz. N. Şahin, s. 166,167. Balkanlarda Dakia’nın Apulum kasabasında Sardendenos, Alburnus Maior kasabasında da Sarnendenos şekliyle de karşılaştığımız bu epitet Galatia Akreina’da (İki Kilise) bir sunak üzerinde de Saruendenos şekliyle görülmektedir. Epitetin Sinope’de Saroandes, Kırşehir ve Pergamon’da Sariandes biçimlerinde karşılaşılan şahıs isimleriyle ilişkisi görülebilmektedir.

⁵⁰³ S. Şahin, “Phrygia Epiktetos”, *AST IV*, 1986, s. 267.

⁵⁰⁴ C.H.E. Haspels, *The Highlands of Phrygia*, Princeton, 1971, s. 194; Konuyla ilgili olarak bkz. Th. Drew-Bear, “Local Cults in Greco-Roman Phrygia”, *GRBS* 17.3, 1976, s. 252. A.B. Cook, *Zeus A study in Ancient Religion I-III Zeus God of the Dark Sky*, 1914-1940, c. II 2, Cambridge, 1925, s. 883.

olduğunun saptanması, tanrının bu toponymden kaynaklı kült olduğunu ön plana çıkartmaktadır.

II. XLV. Zeus Soter (Ζεύς Σωτήρ)

Etimolojik açıdan "kurtarıcı" anlamına gelen bu Zeus epitetine sadece Phrygia bölgesinde değil, Mysia ve İonia gibi Anadolu⁵⁰⁶ ve Hellas'ın⁵⁰⁷ bir çok bölgesinde de rastlanmaktadır. Zeus Soter adı Amorion⁵⁰⁸, Eumeneia⁵⁰⁹ Aizanoi⁵¹⁰ Laodikea Katakekaumene⁵¹¹, Hacı Kebir⁵¹² Kırkpınar⁵¹³ ve Phrygia'nın kuzeybatısındaki dağlık Phrygia-Bithynia sınırında⁵¹⁴ ele geçen yazıtlarda görülmektedir. Nakoleia'da Zeus Soter ve Bronton (Ζεύς Βροντων και Σωτήρ) epitetleriyle birlikte geçmektedir⁵¹⁵. Hacı Kebir'de ele geçen beyaz mermerden adak steli dairesel sütun biçiminde olup yıldırımla süslenmiştir. Kırkpınar yakınlarındaki bir kült alanından getirildiği var sayılan yazıt bugün Eydemir Köyü'nde bulunmaktadır. Beyaz mermerden yapılmış stel üçgen alınlıklıdır ve üzerindeki yazıt tek bir satır halinde alınlığın altına kazınmıştır. Latince isme sahip Sextus'un oğlu Lysias tarafından Zeus Soter'e adanmıştır. Böylece Kırkpınar yakınlarındaki bu kült alanının Zeus Bennios kültüne yönelik olmadığı ortaya çıkarken, Bennios kültünden bağımsız Soter sanıyla Zeus'un burada bir tapınağının varlığı ortaya çıkmaktadır.

⁵⁰⁵ Bkz. Burada "Zeus Syreanos".

⁵⁰⁶ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul, 2001, s. 172-176.

⁵⁰⁷ Phrygia bölgesinde yaygın olarak görülen betimlemeler için bkz. L. Robert, *Hellenica, Revue de Philologie* 13, 1939, s. 204 (L.Robert, *Opera Minora Selecta* II, s. 1357), L.Robert, *Hellenica* X, 1955, s. 108; E. Gibson, "Grave Monuments from the Plain of Altıntaş", *ZPE*, 28, 1978, s. 11-13, no:1,3-4,9 ve 11.

⁵⁰⁸ Genel olarak Zeus Soter hakkında bilgi için bkz. W.H. Roscher, "Lexikon" de Roscher IV, 1915, Soter XXXII: Zeus s. 1262-1271; H.Schwabl, "Zeus: Epiklesen, *RE*, X A 1,1972, ss. 362-364 ve "Zeus Nachtrage", *RE Suppl.* XV, 1978, ss. 1474-1475.

⁵⁰⁹ W.M. Ramsay, *REG*, 2, 1889, s. 22.

⁵¹⁰ J. Franz, *CIG*, no.3886; P. Paris, *BCH*, 8, 1884, s. 237 no. 7; W.M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia* I, 1895, s. 246 no: 88; A.B. Cook, *Zeus A study in Ancient Religion I-III Zeus God of the Dark Sky*, 1914-1940, c. II 2, Cambridge, 1925, s. 970.

⁵¹¹ *MAMA* I, 5; VI, 2.

⁵¹² *MAMA* IX, no: 56.

⁵¹³ Th. Drew-Bear - Chr. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW* II 18. 3, 1990, s.1967-1981.

⁵¹⁴ Th. Drew-Bear Th - Chr. Naour, a.g.m., s. 2016-2017.

⁵¹⁵ *MAMA*.V no:151

II. XLVI. Zeus Stodmenos (Στοδμενος)

Epitetin bir toponyme mi ait olduğu yoksa tanrının sıfatlarından biri olup olmadığı belli değildir. Bu epitetin geçtiği tek yazıt Akmonia'da ele geçmiştir⁵¹⁶.

II. XLVII. Zeus Syreanos (Συρεανος)

Bu epitet, Nakoleia ile Kotiaieion arasındaki Makasalan Yaylasından çıkan yazıtlardan bugün Kütahya Müzesinde bulunan ve Söğüt Yaylası Köyü'nden bulunduğu bilinen Zeus'a adanmış iki sunak üzerinde görülmektedir. İlk sunak yazıtında bir rahibin ve Eiokome Köylülerinin tanrı Zeus Syreanos'a adak sunduğu anlaşılmaktadır⁵¹⁷ (Res. 35). İkinci stel üzerinde Zeus, sakallı, dalgalı saçlı ve sağ elini göğsüne bastırmış büst şeklinde betimlenmiştir. Büst, iki yandan pelerinin kıvrımlarıyla sınırlanmıştır. Sağ yanında kabaca biçimlendirilmiş bir kadeh ve sol yanında iki öküz başı, arkasında da bir çelenk yer almaktadır.

Zeus Syreanos'un Türkmen Dağı'nın kuzeydoğusunda bilinen Zeus Sereanos'la özdeş olduğu ileri sürülmüştür. Bir ethnikonun varlığına işaret eden bu epitetin, etimolojik kökeni açısından Syrea adını taşıyan bir yerleşimden geldiği ileri sürülebilir. Yöreden çıkan adak yazıtlarının aynı kült alanını işaret ettiği belli olmakla birlikte, kült alanının bugün hangi yerleşimin kontrolünde olduğu bilinmemektedir⁵¹⁸.

II. XLVIII. Zeus Telesphoros (Τελεσφορος)

Telesphoros epiteti bir yandan "olgunluk veren, olgunlaştıran" anlamı taşıırken⁵¹⁹, öte yandan sağlık tanrısı Asklepiosun oğlu Telesphoros'la aynı adı taşımaktadır. Zeus Telesphoros kültürünün bitkilerin gelişip serpilmesine, olgunlaşmasına ve korunmasına yönelik olarak tapınım gören bir tarım tanrısı mı olduğu, yoksa tanrılar ve insanların babası sanına sahip Zeus'un, babası Asklepios'un işini yapan Telesphoros'la özdeşleştirilmiş synkretik bir kült mü

⁵¹⁶ H. Schwabl, "Zeus: Epiklesen", *RE X A 1*, 1972, s. 360, 38.

⁵¹⁷ Th. Drew-Bear, "Local Cults in Greco-Roman Phrygia", *GRBS* 17.3, 1976, s. 251-252, Lev. 7, Res. 3; *SEG*, 26, 1976-77, s. 333, no: 1380; H. Malay, "Batı Anadolu'da Yerel Tanrılar ve Tapım Merkezleri", *TTK.*, X, Ankara, 1990, s. 393.

⁵¹⁸ Th. Drew-Bear, a.g.m., s. 251-252; H. Malay, "Batı Anadolu'da Yerel Tanrılar ve Tapım Merkezleri", *TTK.*, X, 1990, s. 393, n. 18.

⁵¹⁹ G.R. Berry, *The Classic Greek Dictionary*, Chicago, 1956, s. 696.

olduğu belli değildir⁵²⁰. Bu epiteti taşıdığı bilinen tek yazıtlı sunak İnönü'de bulunmuştur. Sunak üzerinde Zeus Telesphoros epiteti tanrının atribütü olan bir kartalla birlikte verilmiştir⁵²¹. Telesphoros ve babası Asklepios'un kültürünün sikkelerden anlaşıldığı kadarıyla oldukça yagın olduğu görülebilmekle birlikte⁵²² Zeus Telesphoros olarak tanrının ne derece popüler olduğu belirsizliğini korumaktadır.

II. XLIX. Zeus Tetraos / Tetraoraios (Τετραω[ραιος]?)

Dorylaion'da ele geçen bir yazıtta görülen ve etimolojik olarak "dört dağ" anlamına geldiğini düşünebileceğimiz bu epitet, Zeus'un mitik kökeni veya tapınım gördüğü yerin konumu ile ilişkili görülebilir⁵²³.

II. L. Zeus Thallos (Θαλλος)

Etimolojik açıdan anlamı taze "filiz", "ince dal", "sürgün" anlamına gelen bu epitetin⁵²⁴ geçtiği yazıtlara daha çok Kütahya çevresinde rastlanmaktadır. Tanrının bu epitetinin kökeni Hellas'a kadar uzanmaktadır. Attika bölgesinde tanrıça Athena onuruna Hekatombaion ayında (Temmuz) yapılan Panathenaia festivallerinde tanrıça'ya sunuda bulunan kişilere "Ἰκτηρ Θαλλος", ellerinde zeytin dalı taşıyanlara da "Θαλλοφορος" dendiği bilinmektedir. Bu epitetin geçtiği adak stellerinde yer alan Zeus, sakallı ve bir büst şeklinde betimlenen tanrının sağ eli himationundan çıkmış ve göğsüne konmuş olarak tasvir edilmiştir. Abartılı yapılmış olan el tanrının sağılıcı (iyileştirici, şifa verici) özelliğini sembolize eder. Tanrının

⁵²⁰ SNG, no: 184; Karşılaştırma için bkz. SNG Aulock 8356; Ayrıca Kadoi'nin Elagabalus dönemine ait Dokimeion'da darpedilmiş Geç Roma dönemine ait bir sikke sağlık tanrısı ve çocuklarıyla Zeus arasında bir synkretizmanın olduğu yönünde bizde güçlü bir his uyandırmaktadır Çünkü sikkenin ön yüzünde M. ANT. ΓΟΡΑΙ-ΑΝΟC AVT lejandı ile yüzü sağa dönük defneli, zırlı, drapeli Gordianus III büstü yer almakta, arka yüzünde ise [ΔΟΚΙΜΕ]ΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩ[N] lejandı ile yılan asalı sola dönük, ayakta Asklepios betimi ile beraber yüzü sağa dönük Phiale ve yılanlı, ayakta olarak Hygieia ve aralarında Telesphoros'un yer aldığı bir sahne betimlenmiştir; benzer bir sikke için bkz. SNG, no: 271; *Mionnet* 4, s. 252, no: 343; Ayrıca Eukarpeia'da basılmış Antoninus Pius (M.S.138-161) dönemine ait bir diğer sikke SNG, no: 193; Ayrıca bkz. SNG Aulock 3576, SNG Aulock 8356 ikonografik olarak biraz farklılık arz etmektedir. Sikkenin ön yüzünde yüzü sağa dönük aslan postlu genç Herakles başı ve ΕΥΚΑΡΠΕΩΝ lejandı yer almakta; arka yüzde ise ΕΠΙ Γ ΚΑ-ΦΛΑΚΚΟΥ lejandı ile cepheden, ayakta dikili Telesphoros betimi görülmektedir.

⁵²¹ A.B. Cook, *Zeus A study in Ancient Religion I-III Zeus God of the Dark Sky*, 1914-1940, c. II, Cambridge, 1925, s. 838.

⁵²² SNG, no: 184, 193, 271.

⁵²³ H. Schwabl, "Zeus: Epiklesen", *RE X A 1*, 1972, s. 366, 10.

⁵²⁴ G.R.Berry, *The Classic Greek Dictionary*, Chicago, 1956, s. 311.

bu yönünü gösteren bir stelde⁵²⁵ Kotiaieion'lu olduğu anlaşılan bir nalbant ustasının, bir hastalık veya kaza sonucu omuz adalesi yırtılmış ve daha sonra iyileşen bu kişi Zeus Thallos'a adakta bulunmuştur. Bölgede ele geçen ve Zeus Thallos kabartmaları bulunan stellerin Tembris ya da Altıntaş vadisinde bulunan bir atölye tarafından yapıldığı ileri sürülmektedir (Res. 36, 37)⁵²⁶. Thallos sağiltıcı işlevinin dışında tomurcuk ve filizlerin gelişmesini sağlayan "genç fidanların koruyucu Zeus'u" işlevinde de görülür⁵²⁷.

Kütahya'nın Pınarcık/Abia Köyü'nden ele geçen bir başka sunak, tanrının binek hayvanlarının korunmasına ilişkin karakterinin güzel bir örneğidir. Tabula ansata biçimli, üst ve alt silmesinde birer sıra yazıtın kazılı olduğu sunağın, sağ ve sol kısmında tutturmalığı mevcuttur. Dikdörtgen kabartmalı alanında solda eyerleriyle verilmiş iki katır kabartması, ortada da tahtta oturur vaziyette bir kadın kabartması yer alır. Bunun sağında ise kısa giyimli erkek ve iki katırın koşum takımlarını tutarken betimlenmiştir. Tabula ansata üzerindeki yazıtta "Toupaenos'lu Maximaos'un oğlu Nikomas Zeus Thallos'a sundu." ifadesi yer alır⁵²⁸ (Res. 38, 39, 40). Yine aynı köyden ele geçen üst kısmı üçgen, alt kısmı dikdörtgen biçimli bir stelin üzerinde ortada bir Zeus büstü kabartması, solda boyundan yukarısı kırık kısa giyimli, sağ elinde bir çelenk, sol elinde üzüm salkımı tutan bir erkek kabartması betimlenmiştir. Zeus büstünün hemen altında, başları cepheden vücutları ise profilden verilmiş bir çift öküz kabartması ve "Zenon'un oğlu Aurelios Lykotes tarafından Zeus Thallos'a adandı" ifadesi yer alır⁵²⁹ (Res. 41).

II. LI. Zeus Tyllissou (Τυλίσσου)

Tanrının bu sanı Kuyucak'da bulunmuş olan bir yazıtta geçmektedir⁵³⁰. Ancak, epitetin kökeni konusunda açıklayıcı bir veri bulunmamaktadır. Anadolu'nun

⁵²⁵ L. Robert, "Documents d'Asie Mineure", *BCH*, 107, 1983, s. 527, no: 3, Res. 1-4; *SEG*, 33, 1983, s. 349, no: 1154-1156.

⁵²⁶ M. Cremer, "Neue phrygische Zeus-Votive", *EA*, 9, 1987, s. 120-121, no.1, Lev. 11,1.

⁵²⁷ L. Robert, "Documents d'Asie Mineure", *BCH*, 107, 1983, s. 529; Th. Drew-Bear-Chr. M. Thomas- M. Yıldızlıturan, *Phrygian Votive Steles*, Ankara, 1997, s. 33.

⁵²⁸ Th. Drew-Bear - M. Yıldızlıturan, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Adak Steli", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yılı*, ss. 25-44, Ankara, 1997, no: 17; aynı yazıt Th. Drew-Bear- Chr. M. Thomas- M. Yıldızlıturan, 1999, 2. ed. s. 285, no: 446'da yayınlanmıştır.

⁵²⁹ Th. Drew-Bear - M. Yıldızlıturan, a.g.m., no: 19. ; Aynı yazıt Th. Drew-Bear- Chr. M. Thomas- M. Yıldızlıturan, a.g.e., 1999, 2. ed. s. 273, no: 427.

⁵³⁰ *MAMA* IV, no: 266; A. Laumonier, *Les cultes indigènes en Carie*, Paris, 1958, s. 475, n. 5.

bazı bölgelerinde tapınım gören Zeus Trossou ve Zeus Trosobios kültleri ile Tyliissou epiteti arasında bir ilişkinin olup olmadığı belli değildir⁵³¹.

II. LII. Zeus Thymelikos Eukhodotes (Θυμελικος Ευχοδοτης)

Zeus'a atfedilen bu epitetin etimolojik kökeni incelendiğinde; Ευχος (sunu) ve Δωτης⁵³² (veren) sözcüklerinin birleşmesinden oluştuğu görülmektedir. Thymelikos⁵³³ sıfatı ise "kurban sunusuna ilişkin", "kurban sunusunun gerçekleştiği yer" anlamına gelen Thymele (Θυμελη = sunak, kurban için yer. Atina tiyatrosunda, orkestranın ortasındaki sunak biçimli düzlem) isminden gelmektedir. Th.Drew-Bear bu epitetinin tiyatrodan çok, bir kurban sunağı ile ya da evin ocağı ile ilişkili olabileceğini belirtmişti⁵³⁴. Nakoleia yakınındaki Taşlık Köyü'nde bulunmuş olan üzüm salkımı ve yaprak kabartmalı bir sunak Zeus Eukhodotes ve Thymelikos ile Apollon Eukhen'e adanmıştır. Zeus'un bu iki epitetinin buradan başka hiçbir yerde geçmediği ve ilk kez bu yazıtta görüldüğü ileri sürülmüştür⁵³⁵.

⁵³¹ H. Malay, "Batı Anadolu'da Yerel Tanrılar ve Tapın Merkezleri", *TTK X*, Ankara, 1990, s. 394, n. 21; N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul, 2001, s. 187-88

⁵³² G. R. Berry, *The Classic Greek Dictionary*, Chicago, 1956, s. 291, s. 187.

⁵³³ G. R. Berry, a.g.e., s. 322

⁵³⁴ Th. Drew-Bear, "Nouvelles Inscriptions de Phrygie", *Studia Amstelodamensia ad Epigraphicam, Ius Antiquum et Papyrologicam Pertinante*. XVI., Zutphen, 1978, s. 48

⁵³⁵ Th. Drew-Bear, a.g.m., s. 48.

III. BÖLÜM

PHRYGIA BÖLGESİNDE PERS ETKİSİ GÖSTEREN EPİTETLER

Pers kültürünün etkileri Arkaik dönemden (M.Ö. VII-VI. y.y.) başlayarak V. y.y.'a kadar karşımıza çıkmaktadır⁵³⁶. Özellikle Phrygia şehirleri Amorium, Synaus, Pessinus'da ve Galatia bölgesinde Ankyra'nın güneydoğusundaki Aspona'da Perslerin resmi rahibi olarak kabul gören ve bölgede Mithra kültürünün uygulayıcıları olarak yer alan Magi'lerin⁵³⁷ varlığı hemen hemen kesinleşmiştir⁵³⁸.

III.1. Ahura Mazda (Ορμαζδ)

Bu bilgiler ışığında konumuz açısından, Phrygia bölgesinde Zeus'a atfedilen ve Pers kökenli olduğu düşünülen tek yazıt⁵³⁹ "Δι Περσων κε Βροντωντι κε Αστραπτοντι"dir. Yazıt Nakoleia'ya bağlı bugünkü Değişören'de bulunmuştur. Roma dönemine tarihlenen yazıt; "Perslerin gürleyen ve şimşek çaktıran Zeus'u" anlamına gelmektedir. Burada niteliği tam olarak anlaşılamayan tanrı Zeus'un, Pers tanrılarıyla synkretizm içinde olduğu görülmektedir. Bu synkretizmin hangi kültle birleştirilmiş olabileceğini anlayabilmek için Pers panteonunun önemli

⁵³⁶ S. Mitchell, *Anatolia. Land, Men, And Gods in Asia Minor*, c. II, Oxford, 1993, s. 29

⁵³⁷ Akhamenidler döneminde Anadolu'nun Pers kolonizasyonuna uğraması esnasında Pers soyluları sınıfı yanında Pers din adamları sınıfı da oluşmuştur. "Magiler", Ahura Mazda'nın dinsel uygulamalarını öğreten, yayan, rahiplere verilen bir isimdir. Aynı zamanda Magi sözcüğü, Pers sarayında önemli bir görevi olan, erdemli adam anlamına gelmektedir. Bkz. M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 18-vdd. Magilerin Anadolu içinde Mithra kültürünün yayılmasında göstermiş oldukları çabalar meyvesini vermiş pek çok yerde kültlerinin izlerini taşıyan somut veriler günümüze ulaşmıştır. Örneğin batı Anadolu'da Büyük Phrygia içinde kalan, önemli bir Pers satraplık merkezi konumundaki Daskyleion'da bulunmuş Magi'lerin etkinliklerini sergileyen bir kabartma bunu doğrulamaktadır. Bkz. M.S. Bilgin, *Yazıtalar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 111. Herodotos da Daskyleion'da Mithrobates adlı bir Pers satrapının varlığından söz etmektedir ki verdiği bilgiler ışığında Magilerin oldukça önemli bir konumda olduklarını çıkarsamaktayız. Bkz. Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 1991, III. 120, 126.

⁵³⁸ S. Mitchell, a.g.e., c. II, s. 29 Tanrısal gökyüzünü Zeus olarak adlandıran Pers'ler, ona kurban kesmişler ve bu kurban törenlerini Magus, Magi ya da Mag adı verilen rahipler eliyle gerçekleştirmişlerdir. Bkz. Herodotos, a.g.e., I.101. Mag'lara Pyraithoi da (Πυραιθοι= Ateş rahipleri) denilmektedir Bkz. Strabo, *Geographika*, çev. A. Pekman, İstanbul, 1987, XV, 733. Gordion'daki kazıda bulunan bir Pers kapısından sonra yürütülen çalışmalarla önü revaklı tapınak ortaya çıkarılmıştır. Tapınağın iç kısmının dairesel bir alanla çevrili olması buranın kültün ritüelinde Magiler tarafından kullanılan ateş sunağı olarak değerlendirilmektedir ki bu noktada klasik kaynaklar yanında arkeolojik buluntu da Pers varlığına ışık tutmaktadır. Bkz. Rodney Young, "Gordion: Archaeological Summary of Work", *AS*, VI, 1956, s. 18-vdd.

⁵³⁹ Phrygia bölgesinde özellikle Eskişehir ve civarında topografik araştırmalar yapan Th. Drew-Bear bu görüşü ilk kez ileri sürenlerdendir. Bkz. Th. Drew-Bear, "Nouvelles Inscriptions de Phrygie", *Studia Amstelodamensia ad Epigraphicam, Ius Antiquum et Papyrologicam Pertinante*, XVI., 1978, s. 48 no. III. 25.

tanrı/öğretilerinin genel karakteri ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde rastlanan benzer etkileşimlerle paralelik kurmak yerinde olur. Bilindiği gibi Pers panteonunun en önemli tanrısı Ahura Mazda'dır⁵⁴⁰ ve bu tanrı Akhamenid'ler döneminde resmi tanrı ilan edilerek Mazdeizm inancı içinde tek tanrı kimliği kazanmıştır.

Persler Grek kültürüne coğrafi açıdan yakın olmaları nedeniyle bu kültürden etkilenmiş ve kendi kültürlerini yabancı olan Greklerin kültürleriyle birleştirmişlerdir. Birleşmede uygulanan yöntem Hellen inanç sistemini kendi pratiklerine uyarlamak olmuştur. Ne var ki bu, kült ritüellerinin birebir özdeşleştirilmesi düzeyinde olmamıştır. Bu anlamda Zerdüştlüğün cenneti Olympos olarak gösterilmiş, Ahura Mazda da Zeus ile özdeşleştirilmiştir⁵⁴¹. Dolayısıyla Pers kültürünün incelediğimiz alanda doğrudan etkisini kanıtlayabilecek somut veriler⁵⁴² nicelik bakımından az olsa da yöredeki Pers hakimiyetinin izlerinin varlığı⁵⁴³ bir sünkretismanın olduğunu akla getirmektedir.

Kült sadece Phrygia bölgesinde değil ona komşu olan diğer bölgelerle de ilinti içindedir. Örneğin, eski dönemlerden beri Phrygia ile yoğun ilişkiler içerisinde olan Lydia bölgesinin başkenti Sardeis'de Zeus Baradates karşımıza çıkmaktadır⁵⁴⁴.

⁵⁴⁰ Etimolojik olarak "Ahura" efendi "Mazda" da bilgi, akıl demektir. Avesta'da Ahura Mazda olarak tapınılan yüce Gök Tanrısı daha önce çeşitli adlar altında tapım görüyordu. Varana (Tüm göğü kucaklayan), Asura (Efendi) Asura Visvavedas (Varolan, bilinen herşeyin efendisi) Asura Mazdha (En büyük zekanın efendisi) gibi. Varana (Varuna) adı altında Hindistan'da tapım görüyordu. Bu Hindu-İran dininin Gök tanrısı Asura, Avesta'da Ahura Mazda olarak adlandırılmıştır. Persler'in dini olan Zoroastrianizm (Zerdüş inancı) özünde iki karşıt gücün savamışını (iyilik-Ahura Mazda ile kötülük-Ahriman), diğer bir deyişle doktrinde Ahriman-sonsuz karanlık cehennem- ile Ahura Mazda-yaşamın, ışığın ve düzenin sağlayıcısı- arasındaki savaşımı temsil etmektedir.

⁵⁴¹ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans., T.C. McCormack, New York, 1956, s. 20-vdd.

⁵⁴² Th. Drew-Bear, "Nouvelles Inscriptions de Phrygie" ", *Studia Amstelodamensia ad Epigraphicam, Ius Antiquum et Papyrologicam Pertinante*. XVI., 1978, s. 48 no. III. 25: Değişören'de ele geçmiş olan bir stel üzerinde şunlar kazılıdır:

Δι Περσων κε Βροντωντι κε Ασπραπτοντι = Hem gürleyen hem de şimşek çaktıran Perslerin Zeus'una ...

⁵⁴³ Bkz. II. Bölüm Zeus Bagaios maddesi.

⁵⁴⁴ M. Boyce -F. Grenet, *A History of Zoroastrianism. Zoroastrianism under Macedonian and Roman Rule III*, 1991, s. 205, 247, 249. Zeus Ahura Mazda ile Zeus Baradates ilişkisi için bkz. N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültürleri*, İstanbul, 2001, s. 30. Bilindiği üzere Lydia'nın Persler ile ilk ilişkisi Lydia kralı Alyattes'in kızı Aryene'nin Medli Astygates (M.Ö585 sonrası) evlenmesi ile başlamış, Büyük Kyros ve Darius zamanlarında Pers imparatorluğunun içlerine taşınmıştır. Susa'da ele geçen bir tabletten İonialı ve Lydialı taş ustalarının Pasargrad ve Susa'daki krallık saraylarında çalışmak üzere götürüldüğünü anlamaktayız. Hemen hemen yarım asır sonra Perslerin Lydia'yı işgali (M.Ö. 547-546) ardından tersine bir etkileşim başlamış Pers kültürü Anadolu'ya girmiştir. Sardeis'deki son dönem buluntulardan iki tanesi Pers kültürünün dinsel yaşama katkısının İmparatorluğun yıkılmasından sonra bile devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Buluntulardan bir tanesi Hypaipa ve Hierokaesareia'daki Anahita adına yapılan yıllık festivalleri ve buradaki magileri gösteren mermer bir blok diğeri ise ion lehçesi ile yazılmış ve Artaxerxes II Mnemon'un (M.Ö. 404-359) hükümdarlığının 39. yılında Lydia Satrapı Droaphernes (M.Ö. 367-366) tarafından dikildiği anlaşılan Zeus Baradates heykelidir. Ancak heykel bulunamamıştır. Yazıttan satrapın Zeus Baradates kültürünün

Zeus bu epitet altında ayrıca Pontus bölgesinin kıyı kısmında özellikle de Amaseia (Amasya)'da “Krallığın Koruyucu Tanrısı” olarak tapım görmüş ve kendisine adanmış büyük bir sunak yapılmıştır⁵⁴⁵. Bu bölge dışında Kappadokia⁵⁴⁶, Kommagene⁵⁴⁷ ve Kilikia'da⁵⁴⁸ da tapım görmüştür. Tanrının Hellenleştirilmiş epiteti Zeus Oromasdes⁵⁴⁹ ve Zeus Stratios'tur⁵⁵⁰.

III.II. Zeus Mazeus (Μαζευς)

Bölgede karşımıza çıkan bir diğer epitet yukarıdaki kadar kesin olmayan Zeus Mazeus(Μαζευς) epitetidir. Bu sözcüğün etimolojik kökeni “Mag” sözcüğünden gelmektedir⁵⁵¹. Sözcük yukarıda da değindiğimiz gibi bir rahipler sınıfı olan Magiler ile doğrudan ilgili gibi gözükmemektedir. H. Schwabl, bu sözcüğün kökeninin Phrygce olduğunu ileri sürerek⁵⁵² Bithynia'daki Mazaion kenti ve Amazoneion sözcüğüyle ilinti kurmaya çalışmıştır. Phryg dilinin henüz tam olarak çözilememiş olması nedeniyle Schwabl'ın teorisi oldukça düşük bir olasılık olarak gözükmemektedir. Aynı bakış açısıyla konuya yaklaştığımızda sözcüğün kökenini bir Anadolu tanrıçası olan 'Ma' ile özdeşleştirmek de mümkündür. Ancak ne yazılı kaynaklar ne de arkeolojik buluntu böyle bir açıklamayı destekleyecek durumda değildir. Bu noktada, sözcüğün kökeninden yola çıkarak epitetin Pers kökenli oluşu bugün için akla daha yakın görülmektedir.

III.III. Zeus Perses (Περσης)

Üçüncü olarak Persli ya da Pers Zeus'u anlamına gelen Zeus Perses(Περσης) epiteti karşımıza çıkmaktadır. Nakoleia yöresinde görülen bu

kurduğunu ve yandaşlarına Sabazios, Agdistis ve Ma misterlerine tapınımının yasaklandığını belirtmektedir. Buradaki Zeus Baradetes'in Zeus Ahura Mazda olduğu bilinmekle birlikte Sardeis'teki Zeus kimliğinin Greko-Pers synkretizmi mi olduğu yoksa ayrı ayrı Grek ve Pers tanrıları şeklinde mi tapınım gördükleri bir soru işareti olarak kalmaktadır. Bkz. G.M.A Hanfmann, , “Lydian Relations with Ionia and Persia”, *Xth. P.I.C.C.A.*, I-III, T.T.K, Ankara, 1978, s. 25-vd.;

⁵⁴⁵ S.A. Cook- F.E. Adcock, *The Cambridge Ancient History* IX, s. 595.

⁵⁴⁶ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültürleri*, İstanbul, 2001, s. 9.

⁵⁴⁷ H. Waldmann, *Der Kommagenische Mazdaismus. Ist. Mitt.* 37, s. 34-36, 50 vd.

⁵⁴⁸ S.A. Cook- F.E. Adcock, *The Cambridge Ancient History* IX, s. 595.

⁵⁴⁹ H. Waldmann, a.g.e., s.149-156.

⁵⁵⁰ S.A. Cook- F.E. Adcock, a.g.e., s. 595.

⁵⁵¹ W.F Arndt and F. W. Gingrich, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, The University of Chicago Press, 2.ed. Chicago and London, 1979, s. 485.

⁵⁵² H. Schwabl, “Zeus. Epiklesen”, *RE X A 1*, 1972, s. 332, 16.

epitet⁵⁵³ bölgede Pers etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, Acıpayam'da bulunmuş olan bir yazıtta⁵⁵⁴ mezar soygununa karşı tanrı yardımı çağrılmaktadır. Yani mezar koruyucu tanrı işlevini üstlenmiştir. Yukarıda anlattığımız giriş bölümünde S. Mitchell'in, Men kültünün yayılım alanı ve kültün işlevi konusunda verdiği bilgileri gözönüne aldığımızda Zeus Perses kültünün saf bir kült olmadığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda Anadolu'nun yerli bir kültü olan Men ile Pers Zeus'u arasında sünkretisma kurulabilmektedir. Phrygia dışı olmakla birlikte Lydia bölgesinde Kula'da bulunmuş olan bir mermer stelde tanrının bu epiteti Teimaos epiteti ile beraber kullanılmıştır (Res. 42)⁵⁵⁵.

Zoroastrianizm (Zerdüş) inancıyla donanarak Pers ve kuzey Mezopotamya kökenli olduğu anlaşılan ve Kaldelilerin öğretilerinden alınmış, tanrısallaştırılmış yıldızlara tapımla ilişkili gizemli kültü Mithras'ın tapınımının izlerinin başka epitetlerle de olsa Phrygia bölgesinin dışında da yaygın olduğunu gösteren maddi kültür buluntularına güzel bir örnek Kommagene Krallığı'nın anıtsal heykellerinin sahibi konumundaki "Zeus Oromasdes"⁵⁵⁶ ile "Ordular Komutanı" epitetiyle Karia'daki "Zeus Stratios"⁵⁵⁷ epitetleridir. Güneş tapınımının Phrygia bölgesinde Helios, Apollon gibi tanrılarla sürdürüldüğü de bilinmektedir

D. Ulansey, Mithraizm'deki boğa kurban ritüelinin astronomi ile bağına kurarak buradaki boğanın aslında bir yıldız haritası olduğunu ve M.Ö. V. yüzyıldan beri Grek dünyasında yer alan Perseus ile ilişkili olduğunu açıklamaktadır. Ulansey Mithra ve Perseus arasında ortak özellikler olduğunu söyler ve şöyle devam eder : " Perseus daima Mithra'nın giydiği bir Phryg başlığı ile betimlenir. Perseus'un giydiği bu şapka kutsal bir hediyedir. Her iki tanrının doğumları da benzerdir. Mithra bir kayadan, Perseus ise yer altı mağarasından doğmuştur. Boğa törenindeki silahları

⁵⁵³ Th. Drew-Bear, "Nouvelles Inscriptions de Phrygie" ", *Studia Amstelodamensia ad Epigraphicam, Ius Antiquum et Papyrologicam Pertinante*. XVI., 1978, s. 48 no. III. 25.

⁵⁵⁴ N.Şahin., a.g.e., s. 148.

⁵⁵⁵ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültürleri*, İstanbul, 2001, s.148; *Hellenica* VI, s. 105, no.42, Lev. IX, 2, XXVI, 3; *TAM* V 1, s. 90-91, no.267.1, Lev. XVI.

⁵⁵⁶ H. Waldmann, *Der Kommagenische Mazdaismus*. *Ist. Mitt.* 37, s.149-156; H. Schwabl, "Zum Kult des Zeus in Kleinasien", *Die Epigraphische und altertum kundliche Erforschung Kleinasiens Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 23-25 Oktober 1990 (1993) s. 331; N. Şahin, a.g.e., s. 136.

⁵⁵⁷ S.A. Cook- F.E. Adcock, *The Cambridge Ancient History* IX, s. 595; Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. M. Ökmen, İstanbul, 1991, V, 119; Strabo, *Geographika*, çev. A. Pekman, İstanbul, 1987, XIV, II, 23; Plinius, *Naturalis Historia*, ed. H. R. Rackham (Loeb), London, 1947, XXXII, 16; ayrıca genel bibliyografya için bkz. N. Şahin, a.g.e., s. 178.

da aynıdır. İkisi de elinde hançer tutmaktadır”⁵⁵⁸. Herodotos, Persler’in kurban törenlerini anlattığı bölümde ise şöyle yazmaktadır: “Dinleri Zeus’a kurban kesmeyi gerektirir, kurbanları dağ başında keserler ve Zeus dedikleri de tanrısız gök kubbedir. Güneşe, aya, toprağa, ateşe, suya ve rüzgara da kurban adarlar...”⁵⁵⁹. Ayrıca Herodotos insan kurban töreninden bahsederken Pers’lerin inanışlarının bir başka yönünü de açığa vurmaktadır: “Canlı adam gömmek bir Pers geleneğidir. Bana dediklerine göre Kserkses’in karısı Amestris ihtiyarladığı zaman, yer altında hüküm süren tanrıya yaranmak için, en gözde ailelerden seçilmiş iki kere yedi (yani on dört tane) Pers delikanlısını gömdürmüştür”⁵⁶⁰.

Seyit Gazi’deki tekkede ele geçen gri mermerden bir sunak üzerinde iki el betimlenmiş olup yer altı tanrılarına (Θεοὶ Καταχθονιοὶ) ve Zeus Bronton’a adandığı yazılıdır⁵⁶¹. Bu dinsel pratiğin kuvvetle muhtemel olduğunu Arrianos’un eserinden anlayabilmekteyiz⁵⁶². Arrianos, “Sedyenin tam ortasında, içinde Kyros’un ölüsü bulunan tabut duruyordu. Avluda türbeye çıkan merdivenin yanında Magi’ler için küçük bir ev yapılmıştı. Bunlar, bilindiği gibi Kyros’un mezar bekçileriydi ve Kyros’un oğlu Kambyzes zamanından beri bu vazife babadan oğula miras kalmaktaydı. Bunlara kral tarafından her gün bir koyun, belirli bir miktar buğday unu ve şarapla, Kyros için kurban edilmek üzere her ay bir at verilirdi. Mezarın Pers dilinde bir kitabesi vardı, bunun manası şuydu: “ Ey insan; ben, Pers devletinin kurucusu ve Asia’nın kralı Kyros’um, onun için bu türbeyi bana çok görme.” diyerek Perseus’un mezar ve yeraltı ile ilgisini ortaya koymaktadır. Böyle bir sünkretizma olgusunun mitolojik temelini de olduğu konusunda Herodotos’un⁵⁶³ bizlere aydınlatıcı bilgi vermesi dikkate değer: “Pers’lere eskiden Yunanlılar Kephen, Perslerin kendileri ise Artae derlerdi ve komşuları da onları bu adla anarlardı. Danae ile Zeus’un oğlu Perseus, Belos oğlu Kepheus’un yanına gelip bunun kızı Andromeda ile evlenmiş ve bir oğlu olmuştu; oğluna Perses adını vermiş ve bunu erkek çocuğu olmayan Kepheus’un yerine geçmek üzere orada bırakmıştı; Persler yeni adlarını bu oğuldan almışlardır.”

⁵⁵⁸ D.Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford, 1989, s. 25 ve 39.

⁵⁵⁹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. M. Ökmen, İstanbul, 1991, I. 131-132.

⁵⁶⁰ Herodotos, a.g.e., VII. 114.

⁵⁶¹ *MAMA V*, no: 225.

⁵⁶² Arrianos, *İskender’in Anabasis’i*, çev. H. Örs, Ankara, 1945-1949, s. 96 vd.

⁵⁶³ Herodotos, a.g.e., VII. 61, 150.

Yukarıdaki anlatılanlar gösteriyor ki, Anadolu'nun yerli kùltlerinin varlığının bir şekilde devam ettirildiğı ve aynı zamanda, Pers hakimiyeti ve daha sonra da Hellenizasyon süreci içerisinde dışarıdan bir takım inançların bölgeye getirilerek yerel inançlarla karıştığı/karıştırıldığı (synkretizm) anlaşılmaktadır. Bu süreci, bölgede Zeus'un yeraltıyla ilgili işlevine uygun tapınımında da rahatlıkla gözlemleyebiliriz.



IV. BÖLÜM

PHRYGIA BÖLGESİNDE ZEUS İLE İLİŞKİLİ DİĞER KÜLTLER

Phrygia bölgesinde özü paganisme dayanan ancak, Yahudi etkisiyle tek tanrılığa doğru bir evrilmenin ekseninde yer alan bir kült ile tanrısı tam olarak netlik kazanmamış kültürler de vardır.

IV.I Zeus? (Theos) Hypsistos (Υψιστος)

Özellikle Phrygia bölgesinde saptanan yazıtlarda bazen tek başına farklı bir tanrıyı niteler durumda görünen “Υψιστος” epiteti, zaman zaman Zeus’la birlikte anılmaktadır. Buradaki “Υψιστος”’un Tanrı Zeus’u nitelendiren bir sıfatı mı yoksa tek tanrı inancının bir ifadesi mi olduğu açık değildir. Özellikle bazı araştırmacılar çoğu M.S. III. y.y.’a tarihlenen bu yazıtların -Phrygia’nın önemli kentlerinden Akmonia’da olduğu gibi - bölgede yaşayan Yahudi veya ilk Hristiyan topluluklarınca adandığını düşünmektedirler⁵⁶⁴. Bununla birlikte adak stellerinin

⁵⁶⁴ Bu tez E. Schürer tarafından geliştirilmiştir. Bkz. *Geschichte des jüdischen Volkes III*, *Sitzung der Akademie*, Berlin, 1897, s. 200-225. İngilizce tercümesi için bkz. G. Vermes, F. Millar, M. Goodman, III. 1, Edinburg, 1986, s. 37-38; F. Cumont, *Suppl. Revue de l'inscription Publique en Belgique*, 1897, s. 1-15 ve *Les religions orientales dans le paganisme romain*, 4. ed., Paris, 1929, 1963, s. 59; A.B. Cook, *Zeus II* 2 Cambridge, 1925, s. 889, Theos Hypsistos kültürünün yayılımını "Kısmen belki monotheisme karşı genel bir eğilim olarak; fakat esasen kesin bir Yahudi etkisi" olarak değerlendirmektedir. Bu değerlendirme M.P. Nilsson tarafından onaylanmıştır bkz. *Geschichte der griechischen Religion II*, 2. ed., s. 664; A.Th. Kraabel' in karşıt tezi için bkz. Th. Drew-Bear - Chr. Naour., "Divinités de Phrygie", *ANRW II* 18. 3, 1990, s. 2035, n: 490; Akmonia yakınındaki Yenice yazıtında olduğu gibi: Εβικτητος επηρσεν Θεω Υψιστω ευχην, bkz. Th. Drew-Bear, "Local Cults in Graeco-Roman Phrygia" *GRBS* 17, 1976, s. 247-248. İthaf eden kişinin Yahudi bir toplulukla bağlantısının olması mümkündür. Yenice'de "Zeus Hypsistos" adının bir mezar stelinde ve Akmonia'nın kuzeyinde bulunan Çorum'da Theos Hypsistos isminin, bir demirci ile karısının ithaf yazıtında geçmesi (Th. Drew-Bear, "Local Cults in Graeco-Roman Phrygia" *GRBS* 17, 1976, s. 248-249 no: 2). Akmonia yakınındaki Kaylı'da bulunan İbrani metin için bkz. W.M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics II*, s. 651 no: 561. Philadelphia bölgesinde Theos Hypsistos için bkz. J. Keil-A. von Premerstein, *Bericht über eine Reise in Lydien und der südlichen Aiolis* (Denkschr. Wien 53:2, 1908), s. 27 no: 39; W. H. Buckler, *JHS*, 37 (1917), s. 94 no: 6, bölgede bir Yahudi topluluğunun varlığından söz etmektedir. Karşıt tez için bkz. A. Th. Kraabel, *GBRS*, 10, 1969, s. 81-93. (bu konuda bkz. Th. Drew-Bear, "Local Cults in Graeco-Roman Phrygia" *GRBS* 17, 1976, s. 248, no 7), farklı yorumlar için bkz. G. H.R. Horsley, *New Documents Illustrating Early Christianity*, Nort Ryde, 1981, s. 25-28; Theos Hypsistos kültürü içerisinde Yahudiliğin etkisini konu alan yorumlar için bkz. J. Keil, Theos Hypsistos in Lydia (Anatolian Studies Ramsay, s. 263) *RE XII* 2, 1927, bkz. "Lydia", s. 2197; A.D. Nock, *Harvard Theological Review*, 29, 1936, s. 61-69 (= Essays on Religion and the Ancient World I [Oxford, 1972], s. 422-427); Theos Hypsistos'un pagan tanrılarla karıştırılması konusunda bkz. J.G.C. Anderson and W. M. Ramsay, "Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire", *SERP*, s. 211, Aberdeen, 1906; Yukarı Tembris bölgesin ele geçen bir yazıttan Theos Hypsistos'la kastedilen Zeus Benneus ya da Bennios 'tur. ayrıca bkz. A.B Cook, *Zeus A study in Ancient Religion I-III Zeus God of the Dark Sky*, 1914-1940, c. II 2, Cambridge, 1925, s. 883 ve E. Fehrle, "Lexikon" de Roscher, VI 1937, s. 610; Zeus'un

form, süslemele, içerik ve ifade tarzı, Nakoleia'da bulunan bir yazıtın⁵⁶⁵ (Θεω Υψιστω και Οσιω και Διι) açıkça gösterdiği gibi, burada çok tanrılı bir inancın söz konusu olduğunu işaret etmektedir⁵⁶⁶. Θεος Υψιστος'un geçtiği yazıtlara Nakoleia⁵⁶⁷ ve Kuyucak'da,⁵⁶⁸ Afyon Ağarı köyünde⁵⁶⁹, Orta Rhyndakos vadisinde yer alan Tavşanlı'nın Avara köyünde⁵⁷⁰, Yukarı Tembris vadisinin batısındaki, Aizanoi'nin 5 km kuzeydoğusunda Hacıköy'de⁵⁷¹, Aizanoi'nin 30 km kuzeybatısında Kırıl Köyü'nde (Alia)⁵⁷² ve yine Aizanoi'nin 25 km doğusunda yer alan Aslanapa'da⁵⁷³ rastlanmıştır.

Adak yazıtlarda pagan inancının alışlageldik ifade tarzının devam ettiği görülmektedir. Ele geçen stellerin içeriğine kısaca değinmek bu ilişkiyi daha da gözler önüne serer. Nakoleia'da bulunan yazıtta⁵⁷⁴, "Manes oğlu Gaios bu tanrıdan öküplerinin ve tüm ailesinin esenliğini istemiştir." Tavşanlı Avara'da ele geçen dörtgen sunak "Zenon'un oğlu Diokles ve yakınları tarafından Yüce Tanrı (Theos Hypsistos) adına ithaf edilmiştir. Sunağın adanış tarihi Sulla era'sına göre 342 yani İ.S. 257/8'tir. Üzüm salkımı ve buğday başakları motiflerinden, iyi geçen hasat zamanından sonra tanrıya adandığı belli olmaktadır. Aslanapa'da girland içerisinde buğday motifi bulunan dörtgen sunak "Aurelius Jason tarafından M.S. 253/4 tarihinde Theos Hypsistos'a" ithaf edilmiştir⁵⁷⁵. Öte yandan, geliş yeri belli olmayan gri-beyaz mermerden bir sütun tamburu üzerinde: "Timotheos'un oğlu Aurelius Alexandros, karısı Aurelia Ammia ve beş oğluyla birlikte "Propylon ile sütunları"

"Hypsistos" olarak adlandırılması konusunda ayrıca bkz. H. Schwabl, *RE* Suppl. XV, 1978, ss. 1477-1480.

⁵⁶⁵ Th. Drew-Bear- Chr. Naour, a.g.m., 1990, s. 2034, n. 485.

⁵⁶⁶ Th. Drew-Bear, "Nouvelles Inscriptions de Phrygie", Bölüm. III, no: 8, Theos Hypsistos kültürünün zorunlu olarak Yahudilikle bağlantısı olmadığını belirtmektedirler, bkz. L. Robert, "Reliefs votifs et cultes d'Anatolie" *Anatolia* III, 1958, s. 112= L. Robert, *Opera Minora Selecta* I, s. 411; *TAM* V 1, 186.

⁵⁶⁷ Nakoleia ve teritoryası için bkz. *MAMA* V, no: 186,211 ve 212; Th. Drew-Bear, "Nouvelles Inscriptions de Phrygie", Bölüm. III, no: 8, Apamea için bkz. *SEG* VI, no: 266, Lycos Laodicea'sı için bkz. Ramsay, *The Cities and Bishoprics* I, Oxford, 1895, s. 78, no:14. 'de görülmektedir.

⁵⁶⁸ *MAMA* V no: 186 : "Aurelius Antipatros (bunu) Theos Hypsistos'a adadı."

⁵⁶⁹ *MAMA* IX, no:59.

⁵⁷⁰ Th. Drew-Bear- Chr. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW* II 18. 3, 1990, ss. 2036-2037.

⁵⁷¹ A. Körte, *Ath. Mitt.*, 25 (1900), s. 405 no: 9; Yazıt A.B. Cook, *Zeus A study in Ancient Religion I-III Zeus God of the Dark Sky*, 1914-1940, c. II 2, Cambridge, 1925, s. 882 n: 23. tarafından yeniden ele alınarak değerlendirilmiştir.

⁵⁷² Th. Drew-Bear, *ANRW* II 7.2, 1980, s. 939-940.

⁵⁷³ Drew-Bear Th - Naour Chr, a.g.m., 1990, s. 2038; J.G.C. Anderson, *SERP*, s. 211.

⁵⁷⁴ *MAMA* V no: 212; Th. Drew-Bear- Chr. Naour. a.g.m. s. 2035.

⁵⁷⁵ J.G.C. Anderson, *SERP*, s. 211, Anderson burada Theos Hypsistos'un Zeus Benneus ya da Bennios anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Ancak kesinliği yoktur.

Theos Hysistos'a dileklerini gerçekleştirmesi üzerine diktirdiği yazılıdır⁵⁷⁶. Yine tanrıya adanmış benzer sunuyu Seyit Gazi'de görmekteyiz. Seyit Gazi'deki tekke'de, caminin doğu duvarında bulunan gri mermerden çift sunak üzerinde: "Aurelius Asklapon adındaki biri Roma'da iken dikmeyi düşündüğü sunağı (burada) Theos Hysistos'a adadı" yazmaktadır⁵⁷⁷. Bu yazıtların yanısıra monotheist bir yaklaşımın söz konusu olduğu tek bir yazıt Aizanoi'de ele geçmiştir⁵⁷⁸. Sunak üzerindeki yazıtta "Aurelius Asklepiades diye birinin bu yazıtlı sunağı ailesinin fertleriyle birlikte acılarının sonuçlanması için tanrısal merhamete (ελεηθεις) sığınıp dileğinin gerçekleşmesi sonucunda Theos Hysistos'a adanmıştır" ifadesi geçer. Ελεειν (acımak, merhamet etmek) fiilinin kullanımı çok geçmeden Hristiyan terim biliminde önem kazanacaktır⁵⁷⁹.

"Theos Hysistos" kültü Phrygia bölgesinde yaygın olup eldeki verilere göre de tek tanrı inanişına doğru bir evrilmenin geçiş noktası olarak görülse de, özünde atalar kültürünün izlerini hala taşıdığı açıkça görülebilmektedir. Olasılıkla çetin iklim koşullarının ve coğrafyanın yöre insanın geleneksel inanç sistemi üzerinde doğrudan etkili olmasından kaynaklıdır ve kültürler arasında sünkretismusa da neden olmuştur.

IV.II. Tanrısı Netlik Kaza Kazanmamış Kültler

Phrygia ve komşu bölgelerde ele geçen bazı yazıtlarda adalet ve kutsallığın soyut tanrısal varlıkları olan "Hosios" ve "Dikaios"un yanısıra dişi karşılığı olan "Hosia" ya da rastlanmaktadır⁵⁸⁰.

⁵⁷⁶ Th. Drew-Bear - Chr. Naour, "Divinités de Phrygie", *ANRW* II 18. 3, 1990, s. 2041.

⁵⁷⁷ *MAMA* V no: 211.

⁵⁷⁸ Hacıköy buluntusu için verilen dipnota bkz.

⁵⁷⁹ Terimin pagan dinlerine yabancı olmadığı bir gerçektir. (Tanrıça İsis, ελεμων/ ελεημων – merhametli, bağışlayıcı, müşfik, sevecen- olarak anılmaktaydı) Ancak normalde bu tür kontekslerde σωθεις fiili kullanılmaktaydı.

⁵⁸⁰ S. Mitchell, *Anatolia Land, Men and Gods in Asia Minor*, c. I, Oxford, 1993, s. 191; *MAMA* V, no: 10: Eskişehir'de ele geçen gri mermer sunak üstünde "Phybos oğlu Karikos tüm ailesinin esenliği için (bunu) Hosios kai Dikaios'a adadı" yazmaktadır. Sunak üstünde bir öküz başı ile bir kraterden çıkan üzüm salkımlı ve yapraklı asma dalı motifi betimlenmiştir.

MAMA V, no: 11: Eskişehir'de ele geçen gri mermer sunak üstünde başı ışnılı, drapeli bir erkek büstü haçlı bir kabartmaya dayanmaktadır. Sol tarafta ise drapeli bir erkek büstü ile bir kurt betim yer almaktadır. Sol tarafta ise konik başlıklı bir erkek büstü konik başlıklı olarak tasvir edilmiştir. Arka tarafta ise konik başlıklı ve fırfırlı bir kadın figürü ve sağ elinde bir terazi ile sol elinde belirsiz bir obje tutarken resmedilmiştir. Yazıtta, adakta bulunan kişi, hayvanları, kendisi ve tüm ailesinin esenliği için Hosios kai Dikaios'a (bunu) adadığı yazılıdır.

Sunağın arkasındaki kadın figürü olasılıkla Dike'yi temsil etmektedir. Çünkü onun tipik atrübütü terazidir. Ancak bazen terazi ile resmedilmiş ve benzer fonksiyonlara sahip Nemesis'den Dike'yi ayırt etmek zordur. Sağ taraftaki büst olasılıkla kurtlu Apollo'dur ve Apollo Lykios'u temsil etmektedir.

MAMA V, no: 148. Erenler'de gri mermer bir adak steli şahıslar tarafından Hosios'a adanmıştır.

“Hosios kai Dikaïos” kültüne adanmış rölyefli adak stelleri içerisinde bugün İstanbul Arkeoloji Müzesinde korunan ve envanter kayıtlarına göre Phrygia’da bulunduğu bilinen yazıtlı iki stel, söz konusu kültün niteliğine ilişkin önemli ipuçları vermektedir.

İnönü müzesinden geldiği kaydedilen gri mermerden yapılmış ilk stelin ön yüzündeki alınlığın içinde sağ eli göğsünün üstüne dayalı bir Zeus Bronton büstü, hemen yanında üzerinde çelenkler bulunan yuvarlak bir sunak betimi yer almaktadır⁵⁸¹. Alınlığın altında her iki köşede korint başlıklı birer sütun bulunmaktadır. İki sütun arasındaki düzlemin üst kısmında dört atın çektiği bir araba (quadriga) içinde ışıltılı bir Helios yer almaktadır. Bunların durduğu düzlem çizgisinin altında bir yılan betimi, daha aşağısında çifte baltayla at süren bir tanrı (ki bu biçimiyle tanrı Men olabilir) ve bu figürün hemen yanında çizmeli ve hayvan postu taşıyan Dionysos figürü yer almaktadır. Dionysos'un başında orman üzümü ve normal üzümünden oluşan bir çelenk bulunmakta ve elinde de thyrsos'unu tutmaktadır. Arka yüz boştur. Stel üzerindeki yazıt iki bölüm halindedir. "Uğurlar olsun taş ustaları Diomas ve Eutykhes." ifadesinin yer aldığı ilk yazıt alınlığın altında, ikinci yazıt ise kaide üzerindedir.

İkinci yazıt biçim bakımında Homeros'un *Odyseia* ile *İliada*'da karşılaşılan şiirsel biçim ile benzerlik göstermektedir⁵⁸². Yazıtta "Tanrılar Anası, hem adil Men hem kutsal Phoibos hem de adalet ve ölçülülüğün gözü Dike için Saklea'(lılar)nın yiğitleri kurtarıcı ve kutsal (gördükleri) tanrılar için (bunu) diktiler." ifadesi yer almaktadır.

MAMA V, no: 183. Yine Kuyucak'ta okul duvarında bulunan gri mermer stelde ithafçının küçük erkek yada kızkardeşi ve yeğeninin sağlığına kavuşması onuruna Hosios Kai Dikaïos, Dikaia ve Apollon'a adamıştır.

MAMA V, no: 184. Yine Kuyucak'ta Mehmet Efendi'nin evinin merdivenlerinde palmet akroterli grimsi mermer stelde "Julianus oğlu Kalpurnius Aleksandrus karısı Ammia ile birlikte çocuklarının ve koloninin (Kuyucak) selameti için (bunu) Hosios Kai Dikaïos'a adadı" yazmaktadır.

MAMA V, no:185. Yine Kuyucak'ta no:181 deki stelin bulunduğu çeşmede ele geçen beyaz mermerden bir stelde "Attikos Kornelios Gaianes adındaki bir köle efendileri ve kendisi için (bunu) Hosios Kai Dikaïos'a adadı" yazmaktadır.

MAMA V, KB9. Seyit Gazi'de Osman Efendi'nin evinde kumtaşından bir stel üzerinde "Demas oğlu Demas Hosios Kai Dikaïos'a bütün ailesinin esenliği için (bunu) adadı" yazmaktadır.

Prymnessus'da adalet tanrıçası Dikaïosyne Hygieia ve Sophrosyne birlikte kentin Ana Tanrıçalarından biridir. Aynı zamanda Synnada'da bu tanrıça için bir rahibi bulunmaktaydı. Bkz. S. Mitchell, *Anatolia* I, 1993, s. 191.

⁵⁸¹ P. Frei, "Phrygische Toponyme", *EA* 11, 1988, s. 25-26, no: 12N. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde 4481 envanter numaralı bu stel daha önce İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı 1, 1934, s. 49'da yayınlanmıştır.

⁵⁸² Homeros, *Odyseia*, XXI. 18 (Μεσσηνιοί ανδρες), *İlyada*, I. 594 (Σιντιες ανδρες)

Taşın dinsel olarak taşıdığı anlam tam olarak açıklanamamaktadır. Metin içerisinde bahsedilen dört tanrı-tanrıçadan Men dışında, Meter Theon, Phoibos ve Dike tam olarak betimlenmemiştir. Phoibos aynı zamanda Helios ile eş tutulabileceği gibi betimi yapılmış olan Dionysos'dan metin içinde hiç söz edilmemektedir. Burada süvari olarak betimlenmiş olan çifte baltalı erkek Men olarak tespit edilebilir. Ancak, bu betim tanrının alışlagelmiş tasvirleri içerisinde yer almamaktadır. Çoğunlukla birlikte tasvir edildiği hilal burada görülmemektedir⁵⁸³. Şimdiye kadar söylenen tüm bu betimler tanrıların tasvirlerinde sıkça görülen tiplerini yansıtmazlar. Buradaki tanrılar epitet olarak Hosios (Phoibos) ve Dikaioi (Men) ve tüm tanrılar da Theoi Hosioi olarak adlandırılmaktadır⁵⁸⁴. P. Frei, epitetin çift olmasının iki farklı sununun yapıldığını işaret ettiğini, Phrygia ve Phrygia'ya komşu olan bölgelerde "Hosios kai Dikaioi" diye adlandırılmış olan tanrı epitetinin kişileştirilmiş tanrıların epiteti olarak sürekli olarak karşımıza çıktığını vurgulamaktadır. Ayrıca bu klişe ifadenin tanrılar arasındaki önem sırasını belirtmekte kullanılmış olabileceğini, ancak bunun kesin olarak kanıtlanamamızın mümkün olmadığını dile getirmektedir⁵⁸⁵.

İstanbul Arkeoloji Müzesinde yer alan diğer yazıt dörtgen formlu kabartmalı sunak üzerinde yer alır⁵⁸⁶. Ön yüzündeki yazıtın altında çifte baltalı bir süvari, sağ yan yüzünde terazili tanrıça, sol yan yüzde ise uzun saçlı, sakallı bir tanrı elinde tuttuğu asasında da yılan sarılı şekilde betimlenmiştir. Tanrı betiminin üzerinde taş ustalarının isimlerinin kazılı olduğu ikinci yazıtta bulunmaktadır. Arka yüzde de sol elinde bir bereket boynuzu sağ elinde de üzüm salkımı tutan bir tanrıça betimi yer almaktadır. Tanrıçanın sağında yer alan krater ile sağ eli arasında üzüm ve orman üzümlerinden yapılmış girlandvari bir askı yer almaktadır. Buradaki tanrılara sunu yazısında özel bir tanrı adından söz edilmemektedir. Tanrılar bir grup olarak "Theoi Hosioi Kai Dikaioi" olarak kutsanmışlardır. Bu ifade tarzı sunağın dört yüzündeki

⁵⁸³ P. Frei, "Phrygische Toponyme", *EA* 11, 1988, s. 27. n. 27: "Men genellikle süvari olarak betimlenmiş olup çifte balta şimdiye kadar yalnızca Batı Phrygia'daki Alia sikkeleri üzerinde resmedilmiştir. Ayrıca Eskişehir Müzesinde Env.no. A-133-66 no ile kayıtlı bir yazıt üzerinde Μηνι Νωνο şeklinde adandığı yazılıdır. L. Robert buradaki süvarinin Apollon olduğunu belirtirken P. Frei ise bu figürün Men olabileceğini kabul etmektedir.

⁵⁸⁴ Emet yakınındaki Hasarlar'da ele geçen tanrı Men'e adanmış bir yazıtta Hosios kai Dikaioi epiteti görülmektedir. Buna benzer bir yazıt 19y.y.'da yaşamış bir Fransız subayı tarafından Kırğıl yakınında bulunmuş ve S. Reinach tarafından *REG* 3, 1890, s. 50 vd. yayınlanmıştır. Yazıtta aynı epitet görülmektedir. Bu metin Th. Drew-Bear, *ANRW* II 7.2, s. 939' da da yayınlanmıştır. Burada Hosios Kai Dikaioi sıfatının büyük harfle yazılmış olması Men'in epitetini öne çıkarmakta ve sunuyu yapan kişinin Men'i önemseydiğini belirtmektedir.

⁵⁸⁵ P. Frei, a.g.m., s. 25-28.

farklı tanrı betimlerine de uymaktadır. Bu sunağın tipolojisi yukarıda etraflıca anlatığımız sunakla benzerlik göstermektedir⁵⁸⁷. Sunak üzerinde iki tanrı ile iki tanrıça betimlenmiş olup çifte baltalı süvari Men olarak tanımlanabilir. Bu figür yukarıda anlatılan sunakla tek ortak olan betimdir. Elinde terazi tutan tanrıça olasılıkla Dike'dir. Diğer iki figür için kesin bir şey söylemek olası değildir. Elinde Asklepios'a ait yılanlı asayı tutan tanrının Apollon-Phoibos ile bağdaştırılması mümkündür. P. Frei, bereket boynuzu ve üzüm salkımlı betimin tanrıça Meter Theon ile birleştirilse de tanrıçaya ait böyle bir resimsel tanımlamanın başka eserlerde görülmediğini ama görülmeyeceği anlamına gelmediğini belirtmektedir. Araştırmacı yorumunu genişleterek şöyle bir saptama da yapmaktadır: "Bu sözü edilen iki sunağın üzerindeki çifte baltalı süvarilerin gerçekten Men olduğu doğruysa; bunların aynı düşünce çerçevesinde resmedilmiş oldukları kabul edilmelidir. Theoi Hosioi Kai Dikaioi ifadesi gerçekten bir tanrı grubunu mu işaret ediyordu? Eğer bunlar bir tanrı grubuysa hep aynı tanrılar mı söz konusu ediliyordu? " diyerek konuya açıklık getirmeye çalışmıştır.

Avdan'da Hosios Kai Dikaos ile birlikte Helios'a adanmış bir yazıt ifade üslubu açısından ilk örnekle paralellik göstermektedir. Yazıtta özetle "Marlakk-(os/on) Köyünün yiğit insanları mutlu bir yaşamın devamını dileyerek ve tüm yakınlarının esenliği için Hosios Kai Dikaos ile en büyük, görkemli ve gül parmaklı Helios'a değerli hediyeler, mermer ve gümüşten tanrı imajları sundular." ifadeleri yer alır. Bu yazıt biçiminin *İliada*'da karşılaşılan şiirsel biçime benzerlik göstermesi yörenin yoğun bir şekilde Hellenizasyon etkisinde kaldığının bir delili olarak değerlendirilebilir⁵⁸⁸.

Hosios Kai Dikaos'a adanmış stellerde bölge için çoğu zaman alışılmadık özellikler gösteren tanrı/tanrıça tasvirlerine yer verilmiştir. Bu örneklerden biri Sivrihisar'ın Yukarı Dudaş köyünde ele geçen bir sunaktır. Sunağın alınlığında bir kadın büstü ile Tanrı Apollon sağ eliyle ensesinden Marsyas'ı tutarken ve sol eliyle de bir lyri kavrar halde resmedilmiştir. Betimin altında bir de çelenk bulunmaktadır.

⁵⁸⁶P. Frei, a.g.m., s. 28-30, no: 13; Ayrıca G. Mendel, Catalogue III s. 52-vd. no. 846'da yayınlanmıştır.

⁵⁸⁷Buna benzer başka bir örnek için bkz. P. Frei, "Phrygische Toponyme", *EA* 11, 1988, s. 29, n. 60.

⁵⁸⁸P. Frei, "Epigraphisch-Topographische Forschungen im Raum Von Eskişehir", *AST* I, Ankara 1983, s. 61, no: 3; Bu stel Frei tarafından "Phrygische Toponyme", *EA* 11, 1988, s. 12, no. 2N'de yeniden ele alınmıştır; Hellenizasyon etkisi için bkz. Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat-A. Kadir, İstanbul, 1988, V. 541.

Yazıttan anlaşıldığı kadarıyla Gaios ve Apphia kendi aileleri ve Lavas için Hosios Apollon ve kulak veren tanrılara sunağı adamışlardır⁵⁸⁹. Yine aynı köyden ele geçen iki rölyefli figürün yer aldığı sunakta figürlerden birinin elinde adaletin ölçüsünü gösterdiği tahmin edilen bir mızrak betimi yer almaktadır. Sunaktaki yazıt tam okunamamakla birlikte sunağı adayanların kendileri ve tüm ailesi adına Hosios kai Dikaiois'a adandığı anlaşılmaktadır⁵⁹⁰.

İnceleme alanı dışında kalmakla birlikte Ankara'nın Karahoca köyünde ele geçen uzun yazıtlı bir sunak tanrı ve tanrıçaların ifade ettiği adalet ve dürüstlük kavramlarını somutlaştırmaktadır. Olasılıkla M.S. I. y.y. ait olan yazıtta; "... yılı Xandikos ayında Gellios oğlu kendi parasıyla karısı Stateilia için bu sunağı ve kapıyı dikmiştir. Stateilia yaşarken ve akli başındayken emaneten birisine yeşil yünden bir elbise ve iki bilezik vermiştir. Eğer alan kişi aldıklarını geri getirmezse Hosios kai Dikaiois ile tanrı Helios eşimin ve çocuklarımın öcünü alsın" demektedir⁵⁹¹.

Yukarıda bir kısmını detaylı olarak vermeye çalıştığımız kabartmalı steller üzerinde geçen Hosios kai Dikaiois kültünün baştanrı kimliğine sahip Zeus'un da yer aldığı bir tanrılar topluluğunu içerdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu ifadelendirmeyi tek başına Zeus'un bir epiteti olarak görmekten çok söz konusu tanrılar topluluğunun birarada tanımlamasında temel olarak almak mantıklı bir düşünce tarzıdır.

ANKARA
DOKÜMANASYON MERKEZİ

⁵⁸⁹ S. Mitchell, *Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor* II, British Museum of Archaeology at Ankara, 1982, no: 44.

⁵⁹⁰ S. Mitchell, a.g.e., no: 45

⁵⁹¹ S. Mitchell, a.g.e., no: 242

SONUÇ

Bu araştırmamızda biz Phrygia bölgesinin sadece Afyon, Kütahya, Uşak ve Eskişehir illeriyle sınırlı alanı içerisinde karşımıza çıkan Grek Panteonu'nun baştanrı konumundaki Zeus'un epitetleri ve atrübütlerinden hareketle tanrının varlığı ve işlevlerini incelemeye çalıştık. Üç ana başlık altında ele aldığımız tanrının epitet ve atrübütlerini genel anlamda iki temel kategori ve bu kategoriler içinde bir kaç alt başlık şeklinde detaylandırabiliriz. Kategorizasyon değerlendirmesini yaptığımız çalışmanın amacını daha iyi kavramamıza yardımcı olacağı gibi, tanrının ismine ekli durumda bulunan bu epitetlerin ve atrübütlerin işlevini kolayca anlayabilmemize de olanak sağlayacaktır hiç kuşkusuz.

Bu bağlamda ilk kategori içinde tanrı epitetinin yer ya da belli bir coğrafi kesiti belirten, dolayısıyla epitetin kaynağının bir toponymden geldiğini gösteren kültler oluşturmaktadır. Toponym'e işaret edenler kültlerden bazılarının Hellenizasyon öncesi kültürlerden (Hitit ya da Phryg)'den kalma olduğunu tespit ettik. Yer gösterenler 56 epitetden 14 kadarını kapsamaktadır. Biri -Dagoutenos/Dagoustes- dışında hepsi Phrygia'ya özgü yerleşim ya da belirli bir coğrafyayı ifade eden isimlerdir. Bunlar şunlardır: Zeus Aezaniticus/Aizanon, Zeus Aouadios?, Zeus Biaderianos, Zeus Dagoutenos/Dagoustes, Zeus Eks Aules, Zeus Eukarpios/Eukarpos/Epikarpos, Zeus Kelaineus, Zeus Kikidiassenos, Zeus Leginos, Zeus Mazeus, Zeus Orokhoreites, Zeus Petarenos, Zeus Sereanos, Zeus Syreanos, Zeus Tetraos/Tetraoraios'dur. Bunlar içinde Zeus Kelaineus'un tanrının mitik karakteriyle de örtüştüğü görülebilmektedir. Epitet, aynı zamanda tanrının Grekli özünden bağımsız olmadığını da yansıtmaları açısından önemlidir.

Diğer kategoriye ise tanrının doğasından gelen epitetler oluşturmaktadır ki, bu epitetler yukarıda saydıklarımızın da dahil olduğu ortak bir amaca hizmet etmektedir. Daha açık bir ifadeyle tanrının bereket getirici özelliğini ön plana çıkarmaktadırlar. Tanrı bu epitetler altında tarımın, hayvancılığın ve insanoğlunun koruyucusu görevini üstlenmiş durumdadır. Bunlar şunlardır: Zeus Abozenos, Zeus Alsenos, Zeus Ampelites/Ampelites, Zeus Ampelikos, Zeus Anpeleites, Zeus Anadotes, Zeus Andreas, Zeus Aouadios, Zeus Basilikos, Zeus Tyrannos, Zeus Bennios, Zeus Bronton, Zeus ktistes, Zeus Dionysos, Zeus Dios, Zeus Euphranor, Zeus Galaktinos, Zeus Karpodotes, Zeus Khryseos, Zeus Ktesios, Zeus Melenos,

Zeus Moraldos, Zeus Neos, Zeus Papas/Papias, Zeus Patrios, Zeus Rhymios, Zeus Sarnendos, Zeus Semantikos, Zeus Soter, Zeus Stodmenos, Zeus Telesphoros, Zeus Thallos, Zeus Thylissou, Zeus Thymelikos Eukhodotes, Hosios Kai Dikaio?, Zeus (Theos) Hypsistos?. Bu iki kategorinin dışında Zeus'un karakterinden bağımsız olarak değerlendirilemeyecek synkretik diyebileğimiz bir alt grup daha vardır ki, bu epitetler başlangıçta Grek Panteonunda önemli bir yere sahip olmamakla birlikte sonradan önem kazanan tanrı ya da kahraman isimleridir. Bunlar şunlardır: Zeus Dionysos, Zeus Kelaineus, Zeus Telesphoros, Zeus Perses. Zeus Perses, Perseus'dan dolayı tanrının kökeninin Grekli olabileceğini gösterebileceği gibi Pers etkisini de yansıtır olabilir.

Kuzey Mezopotamya ve İran etkisiyle oluş(turul)muş synkretik diyebileceğimiz tanrılar da Ahura Mazda, Zeus Mazeus ve Zeus Perses'dir. Bunların dışında Grek kolonistlerin tek tanrılığının bir ifadesi olarak görülebilecek ve bir devlet kültürü niteliğine sahip birkaç kült vardır. Bunlar da şunlardır: Zeus Pandemos, Zeus Antigonaos/Antigon(e)ios/Antigoneos, Zeus Neiketor Pater, Zeus Kelaineus, Zeus Telesphoros, Zeus Dionysos. Özünde Yahudi etkileri görüldüğü savlanan ve artık paganizmden tek tanrılığa giden yolda bir dönemeç olarak görülen synkretik kültürlerden bir diğeri ise Zeus Hypsistos kültürüdür. Buna karşılık tanrının kendine has mı yoksa ortak bir tanrılar kültürünü mü kapsadığı netlik kazanmamış bir kültür de yer almaktadır ki bu da Hosios kai Dikaio kültürüdür.

Zeus'un epitetleri içinde tanrının bölgede en tanınmış ve en geniş coğrafyada yayılım göstermiş kültür Zeus Bronton kültürüdür. "Gürleyen Zeus" anlamına gelen kültürün esas tapınım alanı Dorylaion ile Nakoleia arasında yaygınlık göstermekle birlikte seyrek de olsa Batı'da Orta Rhyndakos havzası ile Güney'de Lykaonia sınır bölgesine dek uzanmaktadır. Zeus Bronton'a özgü bir kültür alanının, adı geçen bölgede bulunduğu sıklıkla belirtilmiş olmasına karşın, böyle bir saptamayı G. Rodenwaldt tanrıya ait silindirik bir adak steline dayanarak kültür merkezinin Terziler ya da Pınarbaşı Köyü'nde olabileceğini ileri sürmüştür.

Bronton kültürü kadar olmasa da bölgede yaygınlık gösteren ve zaman zaman tanrının bu epitetiyle paralel olarak da rastlanabilen ancak anlamı üzerinde detaylı çalışmalar yapılmış olmasına karşın henüz netliğe kavuşmamış olan epiteti Bennios'dur. Epitetin özünde Phryg etkisi görüldüğü savlanmakla birlikte daha sonraki dönemler de tarih sahnesinde görülecek olan Keltçe'nin (Galatlar) etkisinin

de bulunduğu ileri sürölmüş ancak bu görüş kesinlik kazanmamıştır. Ramsay'e göre daha uygar dönemlerin Bronton'u ile eş olduğu düşünölen bu költün yayılım alanı Yukarı Tembris Vadisi ile Batı Phrygia arasındaki bölgedir. Tanrının "Soter-Kurtarıcı" sanıyla birlikte saptanabilen bir mekanının Kırkpınar yakınlarında olduğu Th. Drew-Bear tarafından belirtilmiştir. İncelediğimiz alanda tanrının yukarıdaki iki paralel nitelikteki költünden başka, farklı epitetlerin de birarada ve sıklıkla göröldüğü üç büyük költ alanıyla karşılaşmaktayız. Bunlardan ilki Kütahya ili Çavdarhisar ilçesi yakınlarında bulunmakta olup tanrının ayakta kalmış tek tapınağı olmakla da ünlüdür. Zeus'a adanmış bu anısal tapınağın tanrıya hangi epitet altında tapım görmesi için inşa edilmiş olduğu bir soru işareti olarak durmakla birlikte költ alanında ve çevresinde ele geçen buluntulardan tanrının Zeus Aezaniticus/Aizanon (Aizanoi Zeus'u) ya da Zeus Ktistes (Kurucu) epitetiyle tapınım görödüğü ve yalnızca bulunduğu yer itibariyle değil civarını da etkileyip büyük bir saygı görödüğü anlaşılmaktadır. Tanrının költ alanı ve çevresinde ele geçmiş küçük terrakotta figürünlerden anlaşıldığı kadarıyla da bu költ alanının Anadolu'nun yerli költlerinden birisi olan Kybele költüyle ortak olarak kullanıldığı ve bu anlamda költürel bir devamlılığın sağlanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Tanrının diğeri bir önemli, önemli olduğu kadar da sahip olduğu sıfatlarının çokluğuna göre költ alanının ortak kullanımında olduğunu düşünmemize neden olan tapınım merkezi, Afyon ili Emirdağ ilçesi Kurudere Köyü yakınlarında Yanal Mevkii denilen yerdedir. Zeus burada Alsenos, Orokhoreites ve Petarenos epitetleri altında tapım görmüştür. Burada ele geçen stellerin nitelik ve nicelik bakımından fazlaca olması ve farklı epitetlerde tanrıya sunular yapıldığını gösteren maddi költür öğelerinin varlığı, költ alanının çevresinin kırsala oranla metropol düzeyde bir kentleşme olgusunun varlığını işaret etmektedir. Burada ele geçen steller genel olarak benzer formlarda olup, işlenen temalar çeşitlilik göstermektedir. Üçgen alınlıklı, tepe ve köşe akroterli, dikdörtgen formu adak stelleri yanında silindirik tarzda inşa edilmiş ve üzerinde girland veya çeşitli vücut uzuvlarını gösteren kabartmaların yer aldığı stellerin salt sağlık sorunları nedeniyle tanrıya adanmadığı; üzerinde kadınlar, çocuklar, kepenekli çobanlar, çeşitli evcil hayvan kabartmalarının da konu edildiği sunulardan görölebilmektedir. Ayrıca bizzat Zeus'un dairesel çerçeve içinde büst olarak betimlendiği örneklere de rastlanmıştır. Tanrı bu örneklerde neredeyse aynı tarzda betimlenmiştir. Kıvrıcık ya da dalgalı saçları,

sakallı ve bıyıklı olduğu halde himation'undan çıkardığı sağ elini göğsünün üzerine koymuş olarak resmedilmiştir. Bronton epitetinin karakteristik sembolleri diyebileceğimiz bukranon ve şimşek üzerinde ya da yalın kartal kabartmaları ile süslü sunak ve stellere de bu kutsal alanda rastlanabilmektedir.

Tanrının Alsenos epitetinin geçtiği bulguların yayılım alanı Emirdağ'ın Kuzey platosu içinde yer alan Polybotos (Bolvadin) ve Amorion (Hisarköy) arasındaki bölgede yaygınlık kazanmıştır. Alsenos epitetinin ağaç kültünün izlerini taşıdığı sezinlenebilmekle birlikte tanrının buradaki fonksiyonunun tapınak civarındaki kutsal koruluğun mu yoksa ; ormanın mı tanrısı olduğu tartışmalıdır. Dolayısıyla ata kültünün yörede canlılığını koruduğunu belli olmaktadır. Epitetin Uşak iline bağlı Kaylı Köyü'nde ve Eskişehir ile Nakoleia'da ele geçmiş stellerinden de anlaşılacağı gibi bu epitle tapım gören Zeus'u yerel bir kùltten çok, yaygın bir kùlt olarak kabul etmek gerekir. Orokhoreites epitetiyle tanrının bu kutsal alan dışında Kütahya iline bağlı Altıntaş köyü ile Eskişehir ve bu ile bağlı Kızılcaören Köyündeki içerik bakımından açıklayıcı bilgiler sunan verileri bu epitet altında tapınılan tanrının başka bir kùlt alanının da olduğunu kanıtlamaktadır. Zeus'un adı geçen kùlt alanında tapım gören diğer epiteti ise bir toponym'e işaret eden Petarenos epitetidir. Petara yer adından geldiği kabul gören bu epitetin başlangıçta Orkistos civarında Bağlıca'ya lokalize edilen kùlt alanı günümüzde Yanal Mevkii olarak tespit edilmiştir.

Son olarak yine Kütahya ilinde, Aizanoi'deki kùlt alanından bağımsız bir kùlt alanı vardır ki bu kùlt alanı da yukarıda değindiğimiz gibi Yanal Mevkiindeki kùlt alanı ile bir paralellik sergilemektedir. Burada da Zeus'un farklı epitetler altında tapım gördüğüne işaret eden arkeolojik belgelere rastlanması ve stellerin genel adanış tarihleri itibariyle M.S. II. ya da III y.y.'lara ait olmaları Hellenizasyon (Grekleştirme) ve Romanizasyon (Latinleştirme) süreçlerini yaşamış ve hala da o dönem için yaşamaya devam eden yöre insanının Phrygia'nın bu bölgesindeki önemli ethno-kùltürel farklılaşmasının sonucunu yansıttığı gibi; özündeki var olan Anadolu ögeleri korumaya çalışan yerli halkın kùltürel çeşitliliğini de vurgulamaktadır.

Tanrının tarım, hayvancılık ve kır yaşamına yönelik korumacılığını ortaya koyan kùlt alanındaki bulguların yukarıdaki sözünü ettiğimiz diğer epitetleriyle ortak olan bir özelliği genel anlamda yöre insanının tanrıdan bereket beklentisinin somut

ifadeleri olarak ayırt edilebilmeleri ve tanrının esas niteliği olan göksel tanrı imajıyla birebir örtüşmesidir. Zeus'un Ampeleites, Ampelikos, Anpeleites, Thallos epitetlerinin yer aldığı buluntularda bölgenin bağcılıkla geçimini sağladığını işaret eden metinler kaydedilmemiş olmasına rağmen bu epitetlerin bağ-bağcılığı ifade ettiği, ileri sürülen savlar arasında yer almaktadır. Synkretik bir tanrı konumundaki Zeus Dionysos'la ilgili üzüm tasvirli stel ve sunakların bu konuyu ne denli aydınlatmış da ayrı bir tartışma konusudur. Ancak gözden uzak tutulmamasında yarar görülen bir nokta ise bu epitet altında tapınılan tanrının Grekli özünü ön plana çıkaran stellerin varlığıdır. İşlenen temalarda bunu görmek ve Hellenizasyon sürecini yöre insanının ne denli kanıksadığını anlamak çok zor olmamaktadır.

Süpü ören ve Aşağı Ilıca'da ele geçmiş stel ve sunaklardan Zeus'un bir toponyme (Avdan) mi yoksa Sabazios adıyla Dionysos kültünün farklı bir isimle yaşatılmaya çalışıldığı ve bu anlamda synkretik bir tanrıyı mı ifade ettiği henüz kesinlik kazanmamış bir başka kültü ise Zeus Aouadios kültüdür. Buluntulardan biri üzerindeki Bronton epitetiyle birliktelik P. Frei'yi bu epithetin yer ismini ifade etmesinden öte Tanrı Sabazios'u karşılayabileceğini düşündürmüştür. Bu yönde bir başka kült ise Zeus Abozenos kültüdür. Epitetin etimolojik olarak anlamı üzerinde çeşitli yorumlar yapılmıştır. A.M. Davies, epitetin Partça olamayacağı konusunda görüş belirtmiş Partça olması halinde ise, "günahlarından arındırmayı sağlayan kişi" anlamını taşıdığını ileri sürmüştür. Tanrı Apollon'un epitetleri durumundaki "Bozenos" veya "Pozenos" ile benzerliği Th. Drew Bear tarafından saptanmasına karşın bu iki tanrısal epitet biçiminin ortak ve yerel kökten gelebileceği vurgulanmıştır. Ayrıca Zeus'un, Alsenos epitetiyle Apollon Alsenos arasındaki synkretik ilişkinin varlığı böylesine tanrılar arasında karakter benzeşiminin olabileceği yönündeki inancı desteklemektedir.

Zeus'un baştanrı kimliğini gösteren Papas ya da Papias epitetinin zaman zaman Soter epitetiyle birlikte geçmesi ve kültle ilgili materyallerin Dorylaion ile Nakoleia civarında yoğunlaşması dikkat çekicidir. Nakoleia'ya bağlı Bostandere Köyü'ndeki ele geçen bir stelin üzerindeki kadın isminin Phryg'li olması tanrının Hellenizasyon öncesi varlığı işaret etmesi bakımından önem taşımaktadır. Ayrıca adı geçen eksen dışında, Papas'ın, Orta Rhyndakos havzasındaki tanrının varlığını belgeleyen buluntuların nicelik bakımından tekil buluntu gösteren tanrı epitetlerine göre fazla olması Kuzeybatı Phrygia'daki topluluklar arasında dinsel bağları ortaya

çıkarmaktadır. Tanrının bu epitetinin Phrygler yoluyla mı bölgeye getirildiği ya da varolan Anadolu unsurların etkisiyle mi oluştuğu henüz belli olmamakla beraber araştırmacıların ortak kanısı bölgeye özgü olduğu, bu epitetin Attis için de kullanıldığıdır. Ayrıca Çavdarhisar'da tekil bir örnekle karşımıza Patrios epitetinin “baba”, “ata” kavramıyla doğrudan ilintili olduğu görülmektedir. Bu epitetin bir benzerinin Patroos biçimiyle Lykia bölgesinde Apollon'un epiteti olarak görülmesi Grek dinsel motiflerinin yörede baskınlığını işaret eder niteliktedir. Olasılıkla var olan dinsel uygulamalar varlığını yitirmemektedir. Gelişen kentselleşme olgusu ve tek tanrı inancının Anadolu topraklarında yeşermeye başlaması sinkretizm yoluyla tanrıların birbirleri yerine konarak yaşatılmaya çalışıldığı fikrini uyandırmaktadır. Nakoleia civarından gelen akroterli ve alınlık içinde haç betimi bulunan stel buna güzel bir örnek oluştururken stele atfen W.M.Ramsay, “kurtarıcı” epitetini Papas'a dayandırmaktadır.

Phrygia bölgesinde öne çıkan ve yayılımının geniş olduğunu saptadığımız bir diğer epitet “Hypsistos” kültüdür. Nakoleia, Kuyucak, Afyon Ağarı , Kütahya'ya bağlı Tavşanlı ilçesi Avara köyü, Aizanoi ve civarı ile Uşak'a bağlı Ahat Köyü'nde ele geçen stellerden de anlaşıldığı gibi tanrının incelediğimiz alanda oldukça önemli bir yere sahip olduğu kuşkusudur. Özünde Yahudi etkilerinin olduğu kabul görmekle birlikte çok tanrılıktan kopuk olmadığı da sezilebilen bu kültün artık tek tanrılığın başlangıcı olarak sayılması Akmonia'da oturan sakinlerin Yahudi olmasından kaynaklıdır.

Tanrının Kuzey Mezopotamya ve Pers etkisiyle ortaya çıktığı anlaşılan ancak buluntu sayısı bakımından oldukça zayıf olmasına karşın Anadolu'nun Hellenizasyon öncesindeki Pers hakimiyeti dönemindeki yerleşik inanç sisteminin aynası konumundaki bir başka kültü yada kültleri ise Ahura Mazda, Perses ve Mazeus'dur. Zoroastrianizm (Zerdüşt) inancıyla donanarak Pers ve Kuzey Mezopotamya kökenli olduğu anlaşılan ve Kaldelilerin öğretilerinden alınmış, tanrısallaştırılmış yıldızlara tapımla ilişkili gizemli kültü Mithras'ın tapınımının izlelerinin başka epitetlerle de olsa Phrygia bölgesinin dışında da yaygın olduğunu gösteren maddi kültür buluntularına güzel bir örnek Kommagene Krallığı'nın anıtsal heykellerinin sahibi konumundaki “Zeus Oromasdes” ile “Ordular Komutanı” sanıyla Karia'daki “Zeus Stratios” epitetleridir. Güneş tapınımının Phrygia bölgesinde Helios, Apollon gibi tanrılarla sürdürüldüğü de bilinmektedir. Tanrının

göksel imajı yanında Zeus Perses'e ilişkin Acıpayam'da ele geçen bir stelinin kültün yeraltıyla ilişkisini ortaya çıkardığı ve bu uygulamanın Perslerde de yaygın olduğu görülmektedir. Ayrıca Anadolu'nun yerli kültü durumundaki Men tapınınının bu bölgedeki varlığını Stephen Mitchell dile getirmiştir. Değişören'de ele geçmiş bir buluntu ise Zeus Perses'in Phrygia bölgesinde tapınım gördüğünü kanıtlaması bakımından önemlidir.

Tanrı epitetinin anlamı açık ancak hangi tanrı ya da tanrılara atfen yakıştırıldığı kesin olarak saptanamayan epiteti ise Hosios kai Dikaios Kültüdür. S. Mitchell, Anatolia adlı eserinde, ünlü tarihçi Eusebios'un (ca. M.S. 265-340) izinden yürüyen kilise tarihçisi Sokrates Scholasticus'un, (ca. M.S. 379-440) "Ecclesiastical History" aldı kitabının bir pasajında Phryglerin diğer ırklardan daha saygılı ve ölçülü olduğunu ifade ettiğini, verilen sözden caymak riskini en aza indirmek için yemin etmekten çekindiklerini, fuhuşdan nefret ettiklerini nakletmektedir. Ayrıca, esere atfen erkeklerin erdemi ve dindarlığı ile kadınların saygıdeğer ölçülülüğünün övüldüğünü belirtmiştir. Mitchell konuyu daha da açarak Geç Hellenistik çağda, Damascus'lu Nikolaus'a atfen Phryg'lerin yemin etmekten çekindiklerini ifade ettiğini yinelemektedir. Phryglerin kültleri tanrının öc alıcılığına duyulan çok büyük bir korku, tanrısal otoriteye saygı ve sadakat, özel bir terbiye ve açık bir adalet kavramı üzerine oturtulmuş sert ahlaklılığı yansıtmaktadır diyerek Zeus'un da dahil olduğu belli tanrılar için bu san(lar)ın kullanıldığını vurgulamaktadır. Anlaşılacağı gibi kültün izlerinin Anadolu'nun Pers hakimiyetine girmesinden de önceye dayandığı açıkça görülebilmekte olup tanrıya atfen adanan stel ve sunaklarda renkli tanrı profillerinin varlığı ve tema çeşitliliği kültün zenginliğiyle birlikte önemini de öne çıkarmaktadır.

Tanrının incelediğimiz epitetleri içinde dışarıdan aktarılan bir kült olarak değerlendirilebilecek bir kültü de Zeus Sarnendos kültüdür. Kültün Balkan'larda izlerine rastlandığı savlanmakla birlikte Bithynia yoluyla bölgeye taşındığı yolunda da görüş belirtilmiştir. Ayrıca kültün Anadolu'da benzer anthroponymlerle (kişi ismi) ilişki içinde olduğu N. Şahin tarafından ifade edilmiştir.

Zeus Kikidiassenos, Zeus Moraldos, Zeus Stodmenos, Zeus Melenos, Zeus Rhymios gibi tanrının sanının anlamı üzerinde kesin görüş belirtilmeyen ancak kökeni konusunda Hitit ya da Phrygce'den gelmiş olabileceği varsayılan ve yukarıdaki değindiğimiz tanrının diğer epitetlerine göre yerel ve sayıca tekil

durumlarda kalan epitetleri Anadolu'nun bu bölgesinde yaşayan kırsal kesim insanının köklerine sıkı sıkıya bağlı olduğunun bir delili olarak algılanmaktadır.

Son olarak kültlerin oluşmasında öncü rol oynayan ve toplum üzerinde dinin tahakkümünü tesis eden devlet mekanizmasının elitlerin elinde nasıl bir araç olarak kullanıldığından bahsetmek konuyu anlamamızda yararlı olur kanısındayız. Başlangıçta, Hellas'a (Yunanistan) kadar dayanan ve hemen hemen tüm Anadolu'yu hakimiyeti altında bulunduran Persleri sürmek düşüncesiyle ortaya çıkıp sonradan Grek kültürünü tüm dünyaya yaymayı kendine amaç edinmiş İskender'in ve ardıllarının izlediği kültürel hegemonya siyaseti meyvasını vermiş Antigonos I (Monophthalmos) zamanında Phrygia'da bir devlet kültü oluşturulmuştur. İzleri Mısır'a değin uzanan tanrı-kral inancının Soter sanlı İskender'le başladığı bilinmektedir. Lydia bölgesine de Mekondonyalı askerler tarafından taşındığı anlaşılan kültün Demirci'nin İmrenler köyünde yerel bir kült alanı olduğu H. Malay tarafından saptanmıştır. Dor ve İon halklarının ortak tanrısı konumundaki Zeus Pandemos'un adına Hellenizasyon sürecinde sikke darp edilmesi ve Grek kolonistlerinin Synnada ve çevresini atalarının şehri olarak benimsemeleri hem tanrının Olympos'lu kökenine uymaktadır hem de izlenen siyasetin ne ölçüde etkili ve isabetli olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca Zeus'un Telesphoros ve Dionysos epitetleriyle anıldığı stellere rastlanmasına karşın bu epitetlerle kaydedilen sikke yazıtları mevcut değildir. Buna karşın Telesphoros ya da Dionysos figürlerinin Zeus'dan bağımsız olarak betimlendiği sikke ikonografilerinin varlığı, adı geçen tanrı isimlerinin yöre insanı içinde de önem sırasını göstermektedir. Ama herşeyden önce Hellenizasyonun güçlü etkisini yansıtmaktadır.

Tüm bu anlatılanların ışığında, Phrygia özelinde konuya yaklaştığımızda kırsal kesimin yerleşik inanç sistemi üzerindeki değişimi ve dönüşümü daha yavaş gerçekleştirmiştir diyebiliriz. Bu anlamda yerli Anadolu kültürünün varlığını uzun süreler koruyup inaç uygulamalarını tamamen yitirmeden belli ölçülerde yeni kültürel unsurlarla birleştirmesi (sinkretize) mümkün olmuştur. Hellenizasyon süreci ve devamındaki Romanizasyon sürecinde kentlerde oluşan kültürel bütünleşme olgusunun yanında yerli Anadolu kültürlerinin ve inanç uygulamalarının izleri bir şekilde kırsal kesimlerde varlığını korumuş ve devam etmiştir. Çıkan sonuç odur ki, Olympos'lu kimliğiyle tanrılar tanrısı konumundaki Zeus, Anadolu'nun hemen her

yerinde tapınım görmesi yanında farklı epitetler altında Phrygia bölgesinde de büyük saygı görmüş baskın kült yada kültlerin oluşmasında ön ayak olmuştur.



ÖZET

ERAYDIN, Necmettin, “Phrygia’da Zeus Kültleri”, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Ömer Çapar, 103 s.

Phrygia bölgesindeki Tanrı Zeus’a ilişkin epitetleri incelemeye çalıştığımız bu Yüksek Lisans Tezinde öncelikli olarak Grek’lerin baştanrısı Zeus’un, Grek dünyasındaki konumu genel hatlarıyla vermeyi uygun gördük. Öncelikle sözcüğün etimolojisi üzerinde durup, daha sonra bu tanrının Grek mitolojisindeki yeri ve de Grek edebiyatındaki yansımalarını inceledik.

Daha sonra asıl çalışma konumuz olan Phrygia bölgesindeki Zeus’a ilişkin epitetleri, bölgede ele geçen arkeolojik belgeler çerçevesinde tek tek belirleyip bunları kendi aralarında 3 ana bölümde topladık. İlk bölümde yerel ya da Batı kökenli olduğunu düşündüğümüz epitetleri; ikinci bölümde doğu (ya da Pers) etkili olduğunu düşündüğümüz epitetleri belirledik. Son bölümde de Phrygia bölgesinde yoğun bir tapınım alanı ile kendini belli etmesine rağmen tanrısı tam olarak netlik kazanmamış kültler ile özü çok tanrıcılığa uzanmasına karşın Yahudi etkisiyle gelişip beslenen ve bu anlamda artık çok tanrıcılıktan tek tanrılığa doğru giden yolda bir dönemeç olduğunu düşündüğümüz bir kültü incelemeyi uygun gördük.

ABSTRACT

In this master's thesis in which we endeavor to investigate the epithets related to the Zeus god in the Phrygian region, we deemed it appropriate to begin with the Greek's head god Zeus' position in the Greek world with broad strokes. First we looked at the etymology of the word, and then we studied the place of this god in Greek mythology and his appearance in Greek literature.

Later, one by one, we identified Zeus related epithets in the Phrygian region, which was our original research topic, and the relevant archeological documents in the region. We then compiled them into 3 main sections. In the first section, we define epithets that we consider to have local or Western origins. In the second section, we define the epithets that we consider to have eastern (or Persian) influence. In the last section, we deemed it appropriate to examine a cult that we consider to be a curve in the road that leads from paganism to monotheism. This cult whose deity hadn't gained complete clarity, in spite of making itself known through a closely packed worship area in the Phrygian region, developed with and was nurtured by Jewish influence even though the cult itself was pagan..

LEVHA LİSTESİ

Lev.I. Res.1 : Zeus Abozenos'a adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res.1).

Lev.II. Res.2 : Zeus Alsenos'a adanmış adak steli. (Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yıllığı. Res.16).

Lev.II. Res.3 : Zeus Alsenos'a adanmış adak steli. (Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yıllığı. Res.12).

Lev.II. Res.4 : Zeus Alsenos?'a adanmış adak steli. (Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yıllığı. Res.1).

Lev.II. Res.5 : Zeus Alsenos'a. adanmış adak steli. (Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yıllığı. Res.5).

Lev.III. Res.6 : Zeus Alsenos?'a adanmış adak steli. (Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yıllığı. Res.6).

Lev.III. Res.7 : Zeus Alsenos'a adanmış adak steli. (Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yıllığı. Res.7).

Lev.III. Res.8 : Zeus Alsenos'a adanmış adak steli. (Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yıllığı. Res.8).

Lev.IV. Res.9 : Aizanoi Tapınağı. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res.9).

Lev.V. Res.10 : Aizanoi Roma imparatorluk dönemi Augustus sikkesi. (BMC, Lev. V. 8).

Lev.V. Res.11 : Zeus Ampelites'e adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res.5).

Lev.V. Res.12 : Zeus Ampeleites'e adanmış adak steli. (Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yıllığı. Res.18).

Lev.V. Res.13 : Zeus Ampeleites?'e adanmış adak steli. (Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yıllığı. Res.20).

Lev.VI. Res.14 : Zeus Ampelites'e adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res.6).

Lev. VI. Res.15 : Zeus Ampelites'e adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res. 7).

Lev.VII. Res.16 : Zeus Ampelikos'a adanmış adak steli. (Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yıllığı. Res. 21).

Lev. VIII. Res.17 : Zeus Andreas'a adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res. 8).

Lev. VIII. Res.18 : Zeus Ampeleites'e adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res. 9).

Lev. IX. Res.19 : Zeus Antigonaos'a adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res. 10).

Lev. IX. Res.20 : Zeus Antigonaos'a adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res. 11).

Lev. IX. Res.21 : Zeus Antigoneios'a adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res. 12).

Lev. X. Res.22 : Zeus Antigoneos'a adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res. 13).

Lev. X. Res.23 : Zeus Antigonios'a adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res. 14).

Lev. XI. Res.24 : Roma imparatorluk dönemi Gordianus sikkesi. (BMC, Lev. XXIV. 11).

Lev. XI. Res.25 : Zeus Bronton'a adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res. 21).

Lev. XI. Res.26 : Zeus Bronton'a adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res. 22).

Lev. XI. Res.27 : Zeus Bronton'a adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res. 23).

Lev. XII. Res.28 : Zeus Kelaineus lejantlı Roma imparatorluk dönemi yarı özerk sikkesi. (BMC, Lev. XI. 2).

Lev. XII. Res.29 : İ.Ö. 133'ten sonraya tarihli Synnada kenti Roma imparatorluk dönemi sikkesi. (BMC, Lev. XLVI. 1).

Lev. XII. Res.30 : Zeus Petarenos'a adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res. 51).

Lev. XII. Res.31 : Zeus Petarenos'a adanmış adak steli. (Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yıllığı. Res. 4).

Lev. XIII. Res.32 : Zeus Petarenos'a adanmış adak steli. (Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yıllığı. Res. 10).

Lev. XIII. Res. 33 : Zeus Petarenos'a adanmış adak steli. (Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yıllığı. Res. 15).

Lev. XIII. Res.34 : Zeus Petarenos'a adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res. 50).

Lev. XIII. Res.35 : Zeus Syreanos'a adanmış adak steli. (Th. Drew-Bear , GBRS 1976, Res. 3).

Lev. XIV. Res.36 : Zeus Thallos'a adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res. 64).

Lev. XIV. Res.37 : Zeus Thallos'a adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res. 67).

Lev. XV. Res.38 : Zeus Thallos'a adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res. 63).

Lev. XV. Res.39 : Zeus Thallos (Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yıllığı. Res. 17).

Lev XVI. Res.40 : Zeus Thallos (Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yıllığı. Res. 19).

Lev. XVI. Res.41 : Zeus Thallos'a adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res. 68).

Lev. XVII. Res.42 : Zeus Perses'e adanmış adak steli. (N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri. Res. 49).

KAYNAKÇA

A) Klasik Eserler

HOMEROS, *İlyada*, çev. A. Erhat-A. Kadir, İstanbul, 1988.

HESIODOS, *Hesiodos'un Eseri ve Kaynakları*, çev. Sabahattin Eyuboğlu-Azra Erhat, Ankara, 1991.

HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, çev. M. Ökmen, İstanbul, 1991.

XENOPHON, *Kyropaedia*, ed. T.E. Page (Loeb), London, 1960-1961.

EURIPIDES, *Baklılar*, çev. S. Eyuboğlu, Ankara, 1944.

ARISTOPHANES, *Five Comedies of Aristophanes*, trans. B. Bickley Rogers, NewYork, 1955.

VERGILIUS, *Aeneis*, çev. T. Uzel, Ankara, 1998.

STRABON, *Coğrafya: Anadolu*, çev. A. Pekman, İstanbul, 1987.

TITUS LIVIUS, *History of Rome*, ed. F. G. Moore (Loeb), London ,1971.

PUBLIUS OVIDIUS NASO, *Metamorphoses*, trans. John Dryden and others, Hertfordshire, 1998.

PLINIUS, *Naturalis Historia*, ed. H. R. Rackham (Loeb), London, 1947.

FLAVIUS ARRIANOS, *Anabasis*, ed. E.I. Robson (Loeb), London, 1929-1933.

_____, *İskender'in Anabasis'i*, çev. H. Örs, Ankara, 1949;

MARCUS JUSNIANUS JUSTINUS, *Historiae*, ed. J. C. Th. Von Otto, Jena, 1842.

PAUSANIAS, *Description of Greece*, trans. W. H. S. Jones, (Loeb), London, 1969.

STEPHANUS BYZANTINOS, *Etnicorum quae supersunt*, ed. A. Meineke, Berlin, 1840.

B) Çağdaş Eserler

AKURGAL, E., *Anadolu Kültür Tarihi*, İstanbul, 1999.

_____, *Phrygische Kunst*, Ankara, 1955.

ALEXIOU, S., *Minos Uygarlığı*, İstanbul, 1991.

ALP, S., *Hitit Çağında Anadolu*, İstanbul, 2000.

ARNDT, W. F. - GINGRICH, F. W., *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Chicago-London, 1979.

LEVICK, B - MITCHELL, S., *Monumenta Asiae Minoris Antiqua IX*, London, 1988.

COX, C. W. M. - CAMERON, A., *Monumenta Asiae Minoris Antiqua V*, Manchester, 1937.

BUCKLER, W. H.- CALDER, W. M., *Monumenta Asiae Minoris Antiqua* VI, Manchester, 1939.

BUCKLER, W. H.- CALDER, W. M.- GUTHRIE, W. K. C., *Monumenta Asiae Minoris Antiqua* IV, Manchester, 1933.

CALDER, W. M., *Monumenta Asiae Minoris Antiqua* I, Manchester, 1928.

BECKER - BERTEAU, F., *Die Inschriften von Klaudiu Polis*, Bonn, 1986.

BERRY, G. R., *The Classic Greek Dictionary*, Chicago, 1956.

BİHLMEYER, K. – TUCHLE, H., *I- IV. Yüzyıllarda Hıristiyanlık*, İstanbul, 1972.

BİLGİN, M. S., *Yazatalar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996.

BITTEL, K., *Hattusha. The Capital of the Hittites*, New York, 1970.

BLEGEN, C. W. - CASKEY, J. L. - RAWSON, M. - SPERLING, J., *Troy: Excavations conducted by the University of Cincinnati, 1932-1938, IV*, Princeton, 1958.

BOYCE, M. – GRENET, F., *A History of Zoroastrianism. Zoroastrianism under Macedonian and Roman Rule III*, Leiden, 1991.

BURESCH, K., *Aus Lydien. Epigraphisch- Geographische-Reisefrüchte*, Leipzig, 1898.

BURKERT, W., *Ancient Mistery Cults*, London, 1997.

CLAYTON, P. A. - PRICE M. J., *Antik Dünyanın Yedi Harikası*, çev. B. Avunç, İstanbul, 1999.

COOK, A. B., *Zeus A study in Ancient Religion I-III Zeus God of the Dark Sky*, c. I-II, Cambridge, 1914-1940.

CORSTEN, T., *Die Inschriften von Prusa Ad Olympum II*, Bonn, 1993.

CUMONT, F., *The Mysteries of Mithra*, trans., T.C. McCormack, New York, 1956.

_____, *Les religions orientales dans paganisme romain*, 4. ed., Paris, 1929.

DIAKOV, V. - KOVALEV, S., *İlkçağ Tarihi*, çev. Özdemir İnce, Ankara, 1987.

DODDS, E. R., *The Greeks and The Irrational*, London, 1951.

DÖRNER, F. K., *Nemrut Dağı'nın Zirvesindeki Tanrıların Tahtları*, çev. V. Ülkü TTK, Ankara, 1990.

DREW - BEAR, T. - THOMAS, C. M. - YILDIZTURAN, M., *Phrygian Votive Steles*, 2.ed. Ankara, 1999.

_____, *Phrygian Votive Steles*, Ankara, 1997.

ERHAT, A., *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1989.

FERHLE, E., "*Lexikon*" de Roscher, VI, Leipzig, 1937.

FRAZER, J. G., *Altın Dal. Dinin ve Folklorun Kökeni*, çev. M. H. Doğan, İstanbul, 1991.

HANÇERLIOĞU, O., *Dünya İnançları Sözlüğü*, İstanbul, 2000.

HASPELS, C.H.E., *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments*, I-II, Princeton, 1971.

HEAD, B. V., *Phrygia*, British Museum Catalogues of Greek Coins (BMC), vol 25, Londra 1901 (Yeni baskısı Bologna 1964).

_____, *HN*, 2. ed., Oxford, 1911.

HORSLEY, G. H. R., *New Documents Illustrating Early Christianity*, Nort Ryde, 1981.

IMHOOF-BLUMER, F., *Griechische Münzen. Neue Beiträge und Untersuchungen*, Abh. München XVIII, III. Abt., München 1890.

_____, *Kleinasiatische Münzen I. II*, Wien 1901/1902.

KEIL, J. - PREMERSTEIN, A. V., *Bericht über eine zweite Reise in Lydien*, Vienna, 1911.

KOCAARSLAN, N., *Frygia Tarihi*, Konya, 1946.

KRETSCHMER, P., *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen, 1896.

LE BAS, PH.- WADDINGTON, W. H., *Inscriptions grecques et latins recueillis en Asie Mineure II*, Paris, 1870.

LEVY, I., *Revue Critique d'Histoire et de Litterature I*, Paris, 1896.

LLOYD, S., *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Ankara, 1987.

MACQUEEN, J. G., *The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor*, London, 1975.

MAGIE, D., *Roman Rule in Asia Minor II*, Princeton, 1950.

_____, “Batı Anadolu’da Yerel Tanrılar ve Tapım Merkezler”, *Türk Tarih Kongresi X*, Ankara, 1990.

MANSEL, A. M., *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK, Ankara, 1984.

MITCHELL, S., *Anatolia Land, Men and Gods in Asia Minor*, c. I-II, Oxford, 1993.

_____, *RECAM II*, British Museum of Archaeology at Ankara, 1982.

MIONNET, T. E., *Description de Médailles Antiques, Grecques et Romaines*, Tome 4, Paris, 1809.

MOULTON, H. K., *The Analytical Greek Lexicon Revised*, Michigan, 1978.

NAUMANN, R., *Der Zeustempel zu Aizanoi*, Berlin, 1979.

NEUMANN, G., *Untersuchungen zum Weiterleben hethitischen und luwischen Sprachgutes in hellenistischer und römischer Zeit*, Wiesbaden, 1961.

NILSSON, M. P., *Geschichte der Griechischen Religion II*, 2. ed. Berlin, 1955.

ÖZBUDUN, S., *Ayinden Törene*, İstanbul , 1997.

ÖZGÜÇ, T., *Maşat Höyük II*, Ankara, 1982.

PEKMAN, A., *Eskiçağda Bazı Anadolu Şehirlerinin Tanrı Ve Kahraman Ktistesleri*, İstanbul, 1970.

RADET, G., *Nouvelles archives des mission scientifiques* 6, Paris, 1895.

RAMSAY, W. M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, İstanbul, 1961.

_____, *Historical Geography of Asia Minor*, London, 1890.

_____, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, Oxford, 1895.

ROBERT, J. - L., *La Carie. II. Histoire et géographie historique II*, Paris, 1954.

_____, *A Travers l'Asie Mineure. Poètes et Prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie*, 1980.

ROBERT, L., *Hellenica X*, Limoges, 1955.

_____, *Opera Minora Selecta II*, Amsterdam, 1969.

_____, *Le sanctuaire de Sinuri près de Mylasa I. Les Inscriptions*, Paris, 1945.

_____, *Noms Indigènes dans L'Asie Mineure Greco-Romaine*, Paris, 1963.

_____, *Villes d'Asie Mineure*, 2. ed., Paris 1962.

SCHINDLER, J., "Zeus", *RE*, Suppl. XV, Stuttgart, 1978.

SCHÜRER, E. "Geschichte des jüdischen Volkes", Sitzung der Akademie, Berlin, 1897.

SCWERTHEIM, E., *Die Inschriften von Hadrianoi und Hadrianeia*, Bonn, 1987.

SEVİN, V., *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 1999.

SIMPSON, D. P., *Cassell's Latin and English Dictionary*, New York, 1987.

_____, *Cassell's Latin Dictionary*, New York, 1982.

SİVAS, T. T., *Phryg Kaya Anıtları*, Eskişehir, 1999.

SNG Aulock : Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Sammlung von Aulock, Heft 9 : Phrygien, Berlin 1964.

SNG Cop. : Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, Parts 29-30 : Phrygia, Copenhagen 1948.

SOKOLOWSKI, F., *Lois sacrées de l'Asie Mineure*, Paris, 1955.

SWOBODA, H. - KEIL, J. - KROLL, F., *Denkmaler aus Lykaonien, Pamphylien und İsaaurien*, Prague, 1935.

ŞAHİN, N., *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul, 2001.

ŞAHİN, S., *Katalog der Antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia)*, İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu II-2, 1982.

_____, *Katalog der Atiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia)*, İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu II-I., 1981.

TAŞLIKLIOĞLU, Z., *Tanrı Apollon ve Anadolu ile Münasebeti*, İstanbul, 1954.

TULAY, A. Semih, *Genel Nümizmatik Sözlüğü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2001.

ULANSEY, D., *The Origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford, 1989.

UMAR, B., *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul, 1993.

_____, *Phrygia*, İstanbul, 1982.

VERMASEREN, M. J., *Corpus Cultus Cybelae Attidisque, Asia Minor*, I, Leiden, 1987.

_____, *Mithras , The Secret God*, London, 1963.

VERNANT, J. P., *Myth et pensée chez les Grecs I*, 1982.

VIAN, F., *Répertoire des Gigantomachies. Figurés dans l'art Grec et Romain*, Paris, 1951.

YILDIRIM, R., *Eskiçağda Anadolu*, İzmir, 1996.

YONAH, M. A. - SHATZMAN, I., *Illustrated Encyclopedia Of The Classical World*, Israel, 1976.

ZGUSTA, L., *Neue Beitrage zur kleinasiatischen Anthroponymie*, Prague, 1970.

_____, *Kleinasiatische Ortsnamen*, Heidelberg, 1984.

GIANNAPH, A. N., *Μικρος Θησαυρος*, vol. 2, Atina, 1891.

MAKALELER

ANDERSON, J. G. C. - RAMSAY, W. M., "Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire", *SERP*, Aberdeen, 1906.

BARNETT, R. D., "Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age", *CAH*, III, Cambridge, 1967.

BAIÇIN, Nermin, "Sacred City Of The Roman Empire", *Skylife Magazine*, 11/2001.

CHANIOTIS, A., "Drei Kleinasiatische Inschriften zur Griechischen Religion", *EA* 15, 1990.

CREMER, M., "*Neue phrygische Zeus-Votive*" *EA* 9, 1987.

ÇAPAR, Ö., "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", *AÜDTCF. Derg.*, XXIX/1-4, 1979.

_____, "Anadolu'da Kybele Tapınımı", *AÜDTCF. Derg.*, XXXIX/1-4, Ankara, 1979.

_____, "Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu", *AÜDTCF.Derg.*, Ankara, 1987.

DREW - BEAR, T. - NAOUR, C., "Divinités de Phrygie", *ANRW* II, 18.3, Berlin-New York, 1990.

DREW - BEAR, T., "Local Cults in Graeco-Roman Phrygia", *GRBS* 17, 1976.

_____, "Frigya Bölgesinde Üç Köy", *AST* IX, 1991.

_____, "Nouvelles Inscriptions de Phrygie", *Studia Amstelodamensia ad Epigraphicam, Ius Antiquum et Papyrologicam Pertinante*. XVI., Zutphen, 1978.

DREW - BEAR, T. - YILDIZTURAN, M., “Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Adak Steli”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yılı*, Ankara, 1997.

ERZEN, A., “Ay Tanrısı Men’in Adı Ve Menşei Hakkında”, *Belleten*, c. XVII, Sayı 65, Ankara, 1953.

FREI, P., “Epigraphisch-Topographische Forschungen Im Raum Von Eskişehir”, *AST I*, Ankara, 1983.

_____, “Epigraphisch-Topographische Forschungen Im Raum Von Eskişehir”, *TAD*, XXV-2, 1981, Ankara, 1982.

_____, “Epigraphisch-Topographische Forschungen in Eskişehir 1991”, *AST X*, 1992.

_____, “Phrygische Toponyme”, *EA* 11, Bonn, 1988.

_____, “Untersuchungen zu den Ortsnamen Phrygiens”, *X. Türk Tarih Kongresi*, TTK, Ankara, 1990.

_____, “Epigraphisch-Topographische Forschungen in Eskişehir”, *AST XI*, 1993.

GIBSON, E., “Grave Monuments from the Plain of Altıntaş” *ZPE* 28, 1978.

_____, "The Rahmi Koç Collection, Inscriptions Parts II and III. II. Dedication from Central Asia Minor", *ZPE* 31, 1978.

HAAS, O., "Die phrygischen Sprachdenkmäler", *Linguistique Balkanique* 10, Sofia, 1966.

HANFMANN, G. M. A., "Lydian Relations with Ionia and Persia", *Xth. P.I.C.C.A.*, I-III, TTK, Ankara, 1978.

HASPELS, C. H. E., "Relics of a Dionysiac Cult in Asia Minor", *AJA*, 1962.

HAWKINS, J. D., "Mita", *RLA*, Band: 8, 1993.

HERRMANN, P., "Ergebnisse einer Reise in Nordostlydien" *Denkschriften Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 80, Wien, 1962.

GAERTRINGEN, W. H. V., *RE*, Suppl. XV, Stuttgart, 1978.

KOCH, G., "Zwei Weihreliefs aus Phrygien", *EA*, 9, 1987.

KÖRTE, A., "Kleasiatische Studien VI. Inschriften aus Phrygien", *AM* 25, 1900.

KÜNZL, E., "Inschriften aus Kleinasien im Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz", *EA* 2, 1983.

LIGHTFOOT, B. S., "Amorium Excavations 1993 The sixth Preliminary Report", *AS* 44, 1994.

LLOYD, S., "Beycesultan Excavations ", *AS.*, c. VIII, 1958.

MACPHERSON, I. W., "Inscriptions from Eskişehir and District", *ABSA* 49, 1954.

MALAY, H., "Lydia'dan Yeni Epigrafik buluntular", *AST* VIII, Ankara 1990.

_____, "The Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum".
Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris, Wien, 1994.

MITCHELL, S., "Festivals, Games and Civic Life in Roman Asia Minor", *JRS* 80, 1990.

MUSCARELLA, O. W., " King Midas of Phrygia and the Greeks " , *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ankara , 1989.

NAOUR, C., "Nouvelles Inscriptions de Moyen Hermos", *EA* 2, 1983.

RAMSAY, W. M., "Sepulchral Customs in Ancient Phrygia", *JHS* 5, 1884.

_____, "Studies in Asia Minor II : Spylos and Cybele", *JHS* III, 1882.

RICL, M., "Nouveaux monuments votifs de Phrygie" *EA* 17, 1991.

_____, "Inscriptions votives inédites au Musée d'Eskişehir.", *ZA* 44, 1994.

ROBERT, L., "Reliefs votifs et cultes d'Anatolie", *Anatolia* III, 1958.

_____, "Documents d'Asie Mineure" *BCH* 107, 1983.

_____, "Epigraphie grecque et géographie historique du monde hellénique",
Annuaire de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes, Paris, 1971.

ROLLER, L. E., "The Legend of Midas" *Classical Antiquity*, 2/2, 1983.

SAYAR, M. H., "Weihung für Zeus Antigonaïos", *EA* 30, 1998.

SCHWABL, H., "Zeus: Nachträge", *RE Suppl. XV*, Stuttgart, 1978.

_____, "Zum Kult des Zeus in Kleinasien", *Die Epigraphische und altertum kundliche Erforschung Kleinasiens Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 23-25 Oktober 1990, Wien, 1993.

_____, "Zeus Epiklesen", *RE X A I*, Stuttgart, 1972.

SEVİN, V., "Frygler", *Anad.Uyg.Ans.*, c. II, İstanbul, 1982.

ŞAHİN, N. E. A., "Eine kleine Reliefbüste im Museum Von Kütahya ", *Olba* 4, 2001.

_____, "Epigraphische Mitteilungen Aus Antalya IX. Phrygische Votive Aus Dem Archäologischen Museum Von İstanbul, *EA* 33, 2001.

_____, "Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton Arkeolojik ve Epigrafik Belgelerle Phrygia'a bir Zeus Kültü", *Olba* IV, 2001.

ŞAHİN, S., "Zeus Bennios", Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens II, 1978.

_____, "Phrygia Epiktetos" AST IV, 1986.

TUĞRUL, L., " Emirdağ'da Bulunan Adak Stelleri", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 13-14, 1967.

_____, "Votive Steles Found at Emirdağ", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 13-14, 1966.

VIAN, F., "Gigantes", *LIMC*, c. VI, 1, Paris, 1984.

_____, "La Guerre des Géants", *Le Mythe avant l'époque hellénistique*, Paris, 1952.

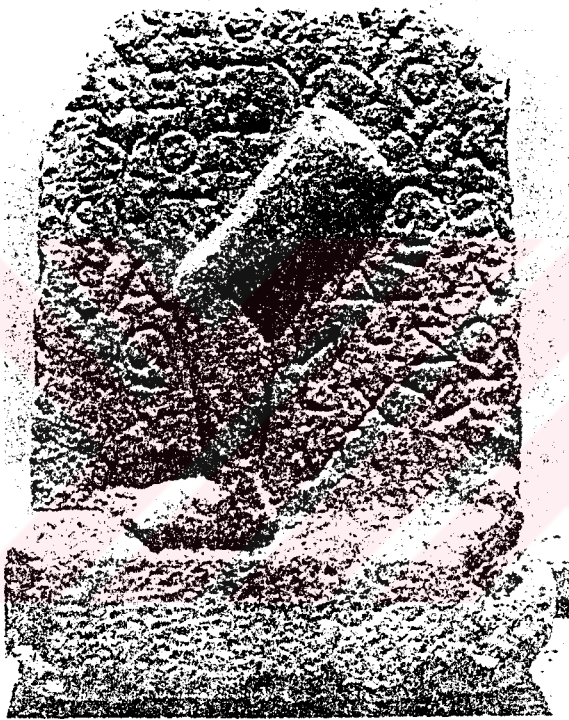
VOUTIRAS, E., "Zeus", *LIMC*, VIII, Zurich, 1997.

WÖRRLE, M., "Inchriftenfunde von der Hallenstrassengrabung in Aizanoi 1992",
AA, 1995.

_____, "*Neue Inschriftenfunde aus Aizanoi II*", *Chiron* 25, 1995.

YOUNG, R., "Gordion: Archaeological Summary of Work", *AS* VI, 1956.





Res. 1



Res. 2



Res. 3



Res. 4



Res. 5



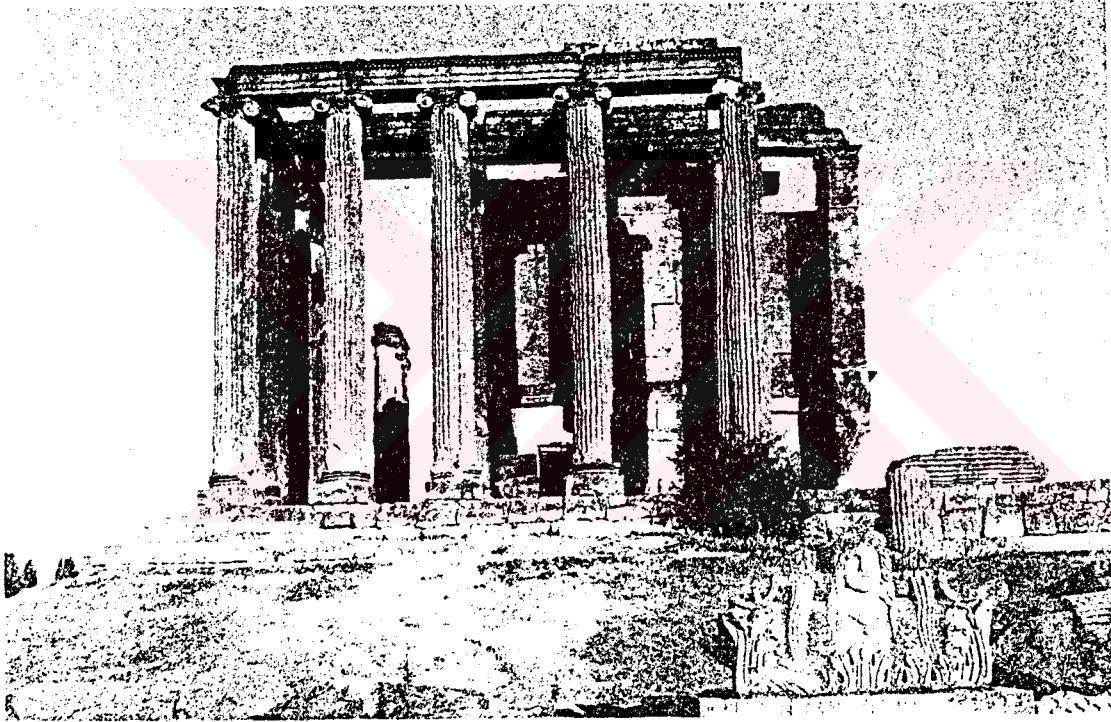
Res. 6



Res. 7



Res. 8



Res. 9



Res. 13



Res. 11



Res. 12



Res. 10



Res. 14



Res. 15



Res. 16



Res. 17



Res. 18



Res. 19



Res. 20



Res. 21



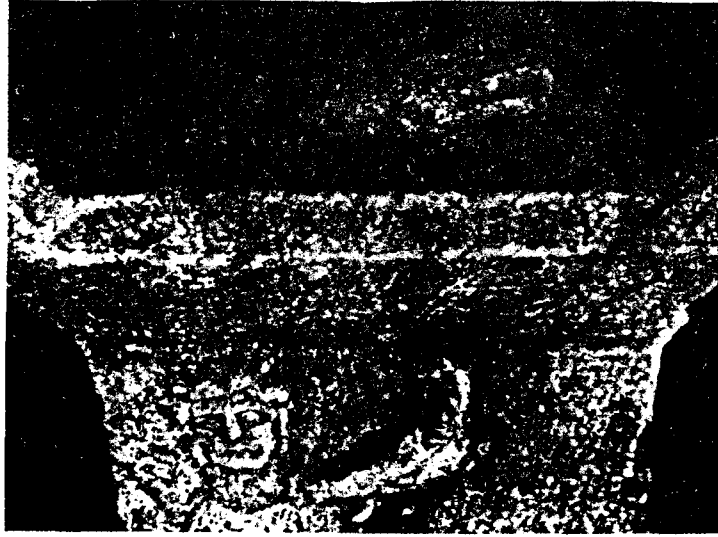
Res. 22



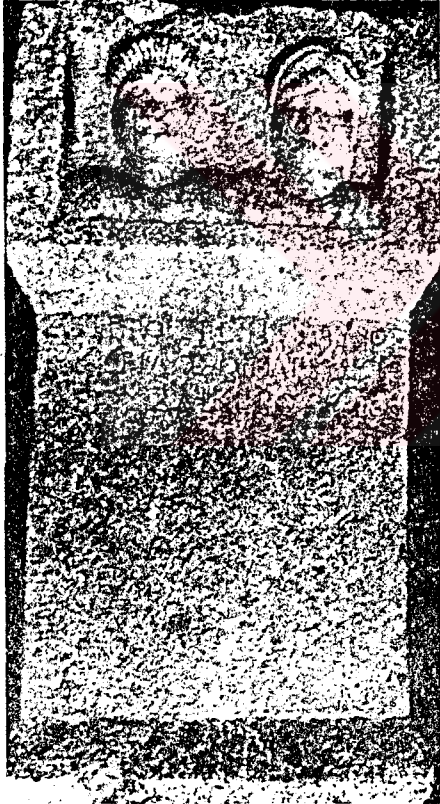
Res. 23



Res. 24



Res. 26



Res. 25



Res. 27



Res. 28



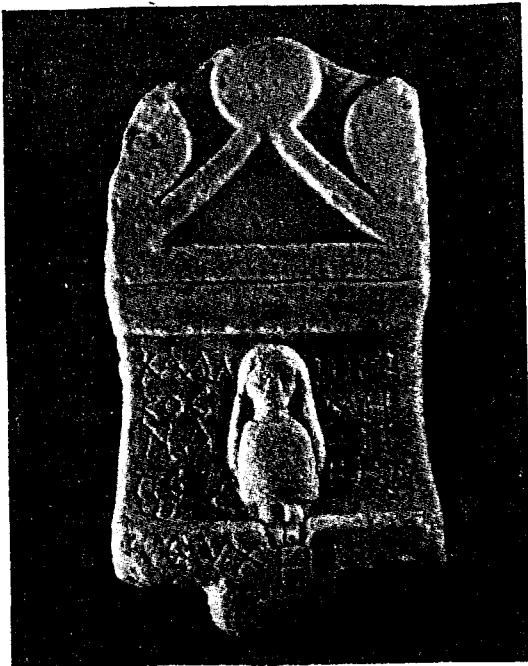
Res. 29



Res. 30



Res. 31



Res. 32



Res. 33



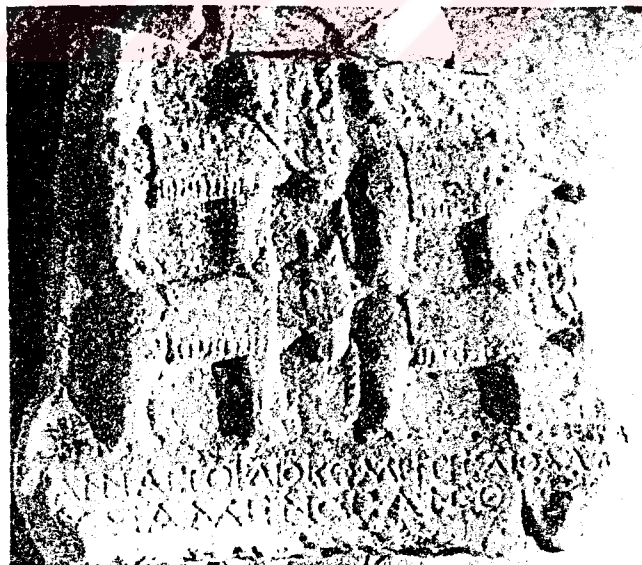
Res. 34



Res. 35



Res. 36



Res. 37



Res. 38



Res. 39



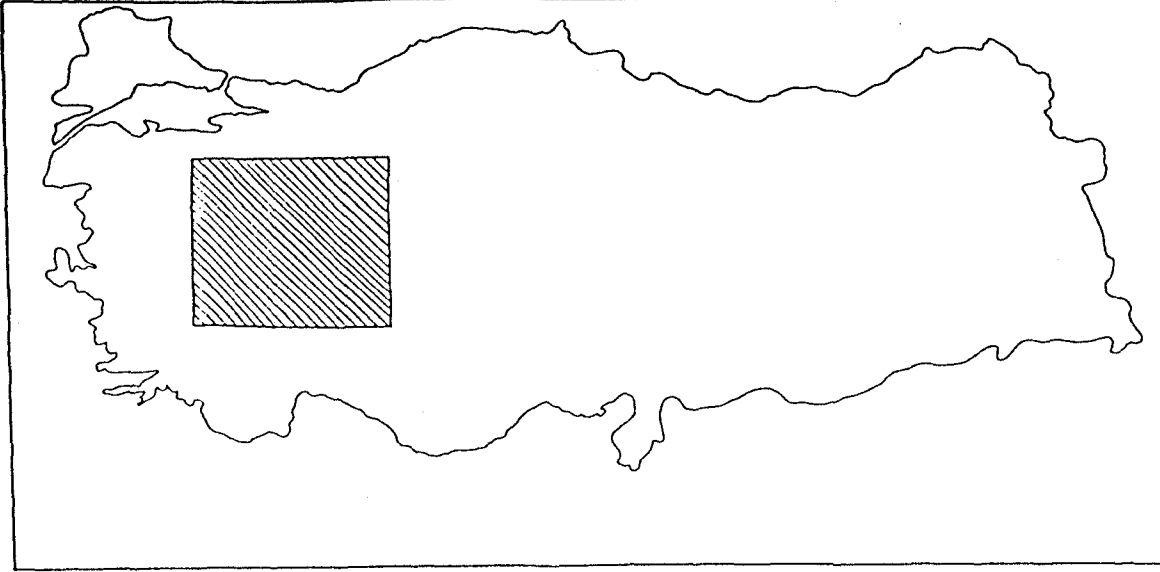
Res. 40



Res. 41

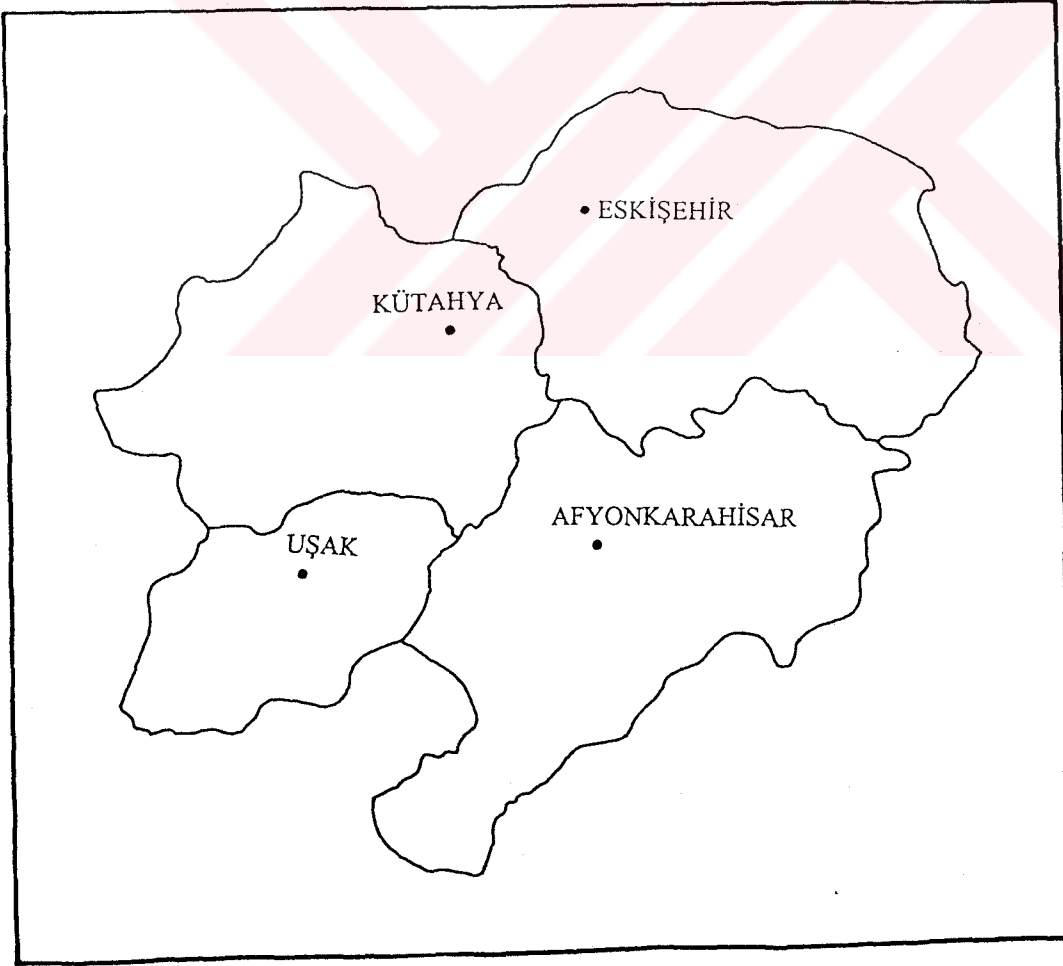


Res. 42



HARİTA 1

TEZ KAPSAMINDA İNCELENEN ALAN



HARİTA 2

TEZ KAPSAMINDA İNCELENEN İLLER